

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(Ειδίκευση: ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

**Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός και Νεοελληνική Λογοτεχνία:
Θέμος Κορνάρος, Νίκος Κατηφόρης,
Φώτης Αγγουλές, Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
του
Αθηνόδωρου-Ιωάννη Σ. Αμούργη
Πτυχιούχου του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου,
(2021)

A.M.:1013202104001

ΕΠΟΠΤΗΣ

Γιώργος Ανδρειωμένος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Καλαμάτα 2023

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(Ειδίκευση: ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

**Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός και Νεοελληνική Λογοτεχνία:
Θέμος Κορνάρος, Νίκος Κατηφόρης,
Φώτης Αγγουλές, Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
του
Αθηνόδωρου-Ιωάννη Σ. Αμούργη
Πτυχιούχου του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου,
(2021)

A.M.:1013202104001

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Γιώργος Ανδρειωμένος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου (επόπτης)
Ελένη Κουτριάνου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου (μέλος)
Παναγιώτα Καραβία, Μόν. Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου (μέλος)

Καλαμάτα 2023

Τραβέρσο ανάποδα – πορεία προς το Βοριά
Τράβα μπροστά – ξοπίσω εμείς – και μη σε μέλει
«Federico Garcia Lorca», *Πούσι* (1947)
Νίκος Καββαδίας

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ	6
Α΄) ΒΙΟΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΘΕΜΟΥ ΚΟΡΝΑΡΟΥ	9
Β΄) ΒΙΟΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΝΙΚΟΥ ΚΑΤΗΦΟΡΗ	13
Γ΄) ΒΙΟΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΦΩΤΗ ΑΓΓΟΥΛΕ.....	17
Δ΄) ΒΙΟΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΣΟΦΙΑΣ ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ-ΠΑΠΑΔΑΚΗ	21
Ε΄) ΠΡΩΙΜΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ	25
ΣΤ΄) ΡΩΣΙΚΗ ΠΡΩΤΟΠΟΡΙΑ	34
στ΄1) Προλετκούλτ	
στ΄2) Συλλογή Κωστάκη	
Ζ΄) Η ΠΡΩΤΗ ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΟΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ	40
Η΄) ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟΣ ΡΕΑΛΙΣΜΟΣ	51
η΄1) Η υποδοχή του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού στην ελληνική επικράτεια	
η΄2) Ο Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα	
η΄3) Βασικά χαρακτηριστικά Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού	
Θ΄) ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΡΕΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΘΕΜΟΥ ΚΟΡΝΑΡΟΥ, ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΤΗΦΟΡΗ	65
θ΄1) Ο Θέμος Κορνάρος στη συζήτηση για την Προλεταριακή Τέχνη	
θ΄2) Στοιχεία Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού στο έργο του Θέμου Κορνάρου	
θ΄3) Ο Νίκος Κατηφόρης στη συζήτηση για την Προλεταριακή Τέχνη	
θ΄4) Στοιχεία Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού στο έργο του Νίκου Κατηφόρη	
θ΄5) Στοιχεία Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού στο ποιητικό έργο του Φώτη Αγγουλέ	
θ΄6) Στοιχεία Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού στο ποιητικό έργο της Σοφίας Μαυροειδή-Παπαδάκη	
ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ.....	109

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ	112
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	129
ΠΕΡΙΛΗΨΗ - ABSTRACT.....	132

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Κατά τη διάρκεια των προπτυχιακών μου σπουδών στο Τμήμα Φιλολογίας Πελοποννήσου και κυρίως κατά τη διάρκεια εκπόνησης της πτυχιακής μου εργασίας με θέμα: *Ο Κ. Γ. Καρυωτάκης και η κριτική των περιοδικών της Αριστεράς* ήρθα σε άμεση επαφή με την καλαισθητική μέθοδο του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού όπως αυτή προωθήθηκε μέσω του Α΄ Πανερωσιακού Συνεδρίου των Σοβιετικών Συγγραφέων το 1934. Έτσι λοιπόν, και έπειτα από συνεννόηση με τον επόπτη μου καθηγητή κ. Γιώργο Ανδρειωμένο, θεωρήσαμε δημιουργικό η μεταπτυχιακή διπλωματική μου εργασία να προσπαθήσει να ανιχνεύσει στοιχεία Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού σε τέσσερεις λογοτέχνες του 20^{ού} αιώνα. Δύο πεζογράφους, τον Θέμο Κορνάρο και τον Νίκο Κατηφόρη και δύο ποιητές, τον Φώτη Αγγουλέ και τη Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι, αφ' ενός μεν, να επιχειρήσει να καλύψει ένα κενό που υφίσταται στην ελληνική φιλολογία και κριτική το οποίο αφορά τη μελέτη και τον τρόπο που επηρεάστηκε η νεοελληνική λογοτεχνία από τη μέθοδο του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, αφ' ετέρου δε, να προσπαθήσει να ξεδιαλύνει το κατά πόσο ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός, ως μέθοδος, υπήρξε επιζήμια όντας προϊόν ενός γραφειοκρατικού καθεστώτος ή προέκυψε αβίαστα μέσω της μετεξέλιξης της προϋπάρχουσας Ρωσικής Πρωτοπορίας. Επίσης, μέσω αυτής, θα επιχειρηθεί να βγουν από την αφάνεια στην οποία έχουν περιέλθει και οι τέσσερις λογοτέχνες με τους οποίους ασχολείται και να γίνει εφελθτήριο για περαιτέρω μελέτη.

Η παρούσα εργασία έχει στόχο να διερευνήσει το κατά πόσο υφίστανται στοιχεία της καλαισθητικής μεθόδου του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού στο πεζογραφικό έργο του Θέμου Κορνάρου και του Νίκου Κατηφόρη και στο ποιητικό έργο του Φώτη Αγγουλέ και της Σοφίας Μαυροειδή-Παπαδάκη. Για την καλύτερη κατανόηση του αναγνώστη δίδονται αρχικά τα βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία των προς μελέτη λογοτεχνών. Επιπλέον, για την πληρέστερη κατανόηση του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού ως όρου η έρευνα ξεκινά από τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια: ξεκινώντας από τις πρώιμες σχέσεις του Σοσιαλισμού με την ελληνική λογοτεχνία, δίδεται έμφαση στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ού} αιώνα, κατά τον οποίο έκαναν τις πρώτες τους δημοσιεύσεις οι μελετώμενοι λογοτέχνες ενώ γίνεται και αναφορά στην υποδοχή του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού στην ελληνική πνευματική κίνηση μέχρι και τις μέρες μας. Επιπλέον, γίνεται εκτενής αναφορά στον τρόπο και τις συνθήκες

γέννησης του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού στη Σοβιετική Ένωση καθώς και στην ανάπτυξη της Ρωσικής Πρωτοπορίας που θεωρείται προάγγελος του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Στη συνέχεια, αφού παρατεθούν τα βασικά χαρακτηριστικά του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού θα γίνει προσπάθεια ανίχνευσής τους στο έργο των τεσσάρων μελετώμενων λογοτεχνών. Στο παράρτημα της εργασίας παρατίθενται ορισμένα αθησαύριστα ποιήματα του Φώτη Αγγουλέ από την εφημερίδα *Ελευθερία* τής Χίου και το βραχύβιο περιοδικό τής αριστερής αντιπολίτευσης *Αυτρωμός* (1933).

Η μέθοδος του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, όπως και κάθε άλλη μέθοδος, επηρέασε πληθώρα καλλιτεχνών γενικότερα και λογοτεχνών ειδικότερα ιδίως στις χώρες της Σοβιετικής Ένωσης αλλά και προοδευτικούς σοσιαλιστές λογοτέχνες των αστικών χωρών. Άρα, αποτελεί υποχρέωση της φιλολογικής έρευνας να σταθεί πάνω σε αυτό το ζήτημα και να το ερευνήσει. Επίσης, κρίνεται αναγκαία η συγγραφή μονογραφιών και εργασιών που να ασχολούνται με το παραπάνω ζήτημα.

Όπως κάθε λογοτεχνική μέθοδος, έτσι και ο Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός έχει τις ρίζες του σε σύνθετες φιλοσοφικές θεωρίες οι οποίες, σε συνδυασμό με την περιορισμένη ελληνική βιβλιογραφία, κάνουν εξ ορισμού το παρόν εγχείρημα δυσκολότερο. Επίσης, η φιλολογική κριτική δεν έχει ασχοληθεί σε μεγάλο βαθμό με το έργο του Θέμου Κορνάρου, του Νίκου Κατηφόρη, του Φώτη Αγγουλέ και της Σοφίας Μαυροειδή-Παπαδάκη έχοντας ως απόρροια τις περιορισμένες βιβλιογραφικές αναφορές και κάνοντας αναγκαία την έρευνα σε πρωτογενείς πηγές, όπως είναι τα περιοδικά και οι εφημερίδες τής εποχής. Τέλος, οι αυτοτελείς εκδόσεις των έργων τους σε μεγάλο βαθμό δεν έχουν γνωρίσει επανεκδόσεις, με αποτέλεσμα το έργο τους να πρέπει να αναζητηθεί είτε σε παλαιοβιβλιοπωλεία, είτε στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ) ή στην Εθνική Βιβλιοθήκη.

Η παρούσα εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών «Αρχαία και Νέα Ελληνική Φιλολογία με ειδίκευση Νέα Ελληνική Γλώσσα και Φιλολογία» στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου υπό την επίβλεψη του καθηγητή κ. Γιώργου Ανδρειωμένου, τον οποίο ευχαριστώ θερμά, αφ' ενός μεν, για τις υποδείξεις και την πολύπλευρη στήριξη του στην περάτωση της παρούσας, αφ' ετέρου δε, γιατί με τις παραδόσεις του κατά τη διάρκεια των προπτυχιακών μου σπουδών στο ίδιο Τμήμα με ενέπνευσε να ακολουθήσω το αντικείμενο της Νεοελληνικής Φιλολογίας. Επίσης, οφείλω ευχαριστίες στις καθηγήτριές μου και μέλη της τριμελούς επιτροπής αξιολόγησης, την αναπληρώτρια καθηγήτρια κ. Ελένη Κουτριάνου και τη μόνιμη επίκουρη

καθηγήτρια κ. Παναγιώτα Καραβία, για τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους καθώς και τις υπόλοιπες καθηγήτριες του μεταπτυχιακού προγράμματος για την προθυμία τους να απαντούν στις απορίες μου.

Θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθώ στους συμφοιτητές και στις συμφοιτήτριές μου στο μεταπτυχιακό για το ευχάριστο κλίμα και τα «πειράγματα» εντός και εκτός της αίθουσας. Ακόμη, οφείλω να ευχαριστήσω ειδικά το προσωπικό του Παραρτήματος Καλαμάτας της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου αλλά και της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, της Βιβλιοθήκης της Φιλοσοφικής Σχολής ΕΚΠΑ, της Παπαχαραλαμπίου Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Ναυπάκτου, του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (ΕΛΙΑ) και των Γενικών Αρχείων του Κράτους Αιτωλοακαρνανίας για το βιβλιογραφικό και αρχειακό υλικό που μου παρείχαν. Ένα μεγάλο ευχαριστώ, τέλος, οφείλω στους φίλους και στις φίλες μου, σε Μεσολόγγι και Καλαμάτα, καθώς και στην οικογένειά μου που με στήριξαν καθ' όλη τη διάρκεια της φοίτησής μου.

Α΄) ΒΙΟΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΘΕΜΟΥ ΚΟΡΝΑΡΟΥ

Ο Θέμος Κορνάρος γεννήθηκε το 1907 στην Κρήτη, στο σημερινό χωριό Σίβας του Δήμου Φαιστού της Περιφερειακής Ενότητας Ηρακλείου. Η οικογένειά του ήταν φτωχή, με τον ίδιο να αναγκάζεται να εργαστεί από πολλή μικρή ηλικία σε διάφορες αγροτικές δουλειές στην Κρήτη και την Πελοπόννησο μέχρι το 1927¹. Ακολούθως, μεταβαίνει στην Αθήνα όπου σπουδάζει στο Πανεπιστήμιο ενώ παράλληλα δούλευε ως εργάτης βοηθώντας στο χτίσιμο του Εθνικού Θεάτρου. Συνεχίζει να δουλεύει εργάτης μέχρι το 1944 όταν συλλαμβάνεται από τον γερμανικό στρατό κατοχής, βασανίζεται στην οδό Μέρλιν και φυλακίζεται στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου μέχρι την αποχώρηση του κατοχικού στρατού από την Ελλάδα. Συνελήφθη ξανά το 1946² και το 1947, οδηγούμενος στην εξορία. Μέσω του Κωστή Μπαστιά, τον γνωρίζει ο Φώτος Πολίτης ο οποίος, διαβάζοντας τα έργα του Κορνάρου *Άγιον Όρος, Οι άγιοι χωρίς μάσκα* και *Σπιναλόγκα* εντυπωσιάζεται από το συγγραφικό ταλέντο του, γράφοντας θετική κριτική στην εφημερίδα *Πρωία*³.

Στα τέλη του 1932 ο Κορνάρος συμμετέχει με κείμενό του –το μοναδικό θεωρητικό που έχει βρεθεί– στο περιοδικό των *Νέων Πρωτοπόρων* στη συζήτηση που έχει ανοίξει και αφορά την Προλεταριακή Τέχνη. Το περιεχόμενο του κειμένου⁴ καταδεικνύει τις θεωρητικές γνώσεις του συγγραφέα. Ο ίδιος υπογράφει το άρθρο του με την ιδιότητα «εργάτης»⁵.

Ο Κορνάρος ήταν γνωστός στην κρατική ασφάλεια –η οποία διατηρούσε πέντε φακέλους για τον ίδιο– για την κομμουνιστική δράση του. Όπως πληροφορούμαστε από αυτούς τους φακέλους, ο ίδιος για την κρατική ασφάλεια ήταν σημαίνον στέλεχος των διανοούμενων του ΚΚΕ διωκόμενο για την κομμουνιστική του δράση από το 1936 έως το 1962 όταν και έπαψαν οι διώξεις σε βάρος του⁶.

¹ Βλ. Λεωνίδας Χρηστάκης, *Θέμος Κορνάρος*, Αθήνα: Σπηλιώτη 2003, σ. 19.

² Βλ. Νίκος Καρατηνός, «Ο “κουμπάρος” και ο Κορνάρος», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 13 Φεβρουαρίου 2005, σ. 14. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=2713033> (προσπελάστηκε: 2/12/2022).

³ Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Θέμος Κορνάρος» [στο:] Συλλογικό, *Μεταπολεμική Πεζογραφία*, τ. Ε΄, Αθήνα: Σοκόλη 1992, σ. 112.

⁴ Σε αυτό το κείμενο γίνεται ενδελεχής αναφορά πιο κάτω στην παρούσα εργασία.

⁵ Βλ. Θέμ. Κορνάρος, «Πάνω στα προβλήματα της Προλεταριακής Τέχνης», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Β΄, τ. 2, τχ. 12, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1932, σσ. 439-440. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=33957&seg=1254 (προσπελάστηκε: 15/2/2023).

⁶ Βλ. Ανωσύμωσ, «“Αγύρτες και Κλέφτες εις την εξουσίαν”», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 5 Φεβρουαρίου 2017, σ. 24. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=9224092> (προσπελάστηκε: 5/12/2022).

Το 1946 ο Κορνάρος γράφει το αφήγημά *Αγύρτες και Κλέφτες στην εξουσία* με το οποίο επιτίθεται στον τότε Μητροπολίτη Αιτωλίας και Ακαρνανίας Ιερόθεο για την εν γένει στάση του αλλά κυρίως για τη συνεργασία του με τις δυνάμεις κατοχής. Πριν ακόμη έρθει σε κυκλοφορία, το συγκεκριμένο βιβλίο κατασχέθηκε, ενώ ο ίδιος ο Κορνάρος μνηύθηκε από τον μητροπολίτη Ιερόθεο και καταδικάστηκε από το Πλημμελειοδικείο Μεσολογγίου σε δύο χρόνια φυλάκιση. Ο ίδιος εξέτισε μέρος της ποινής του στις φυλακές Μεσολογγίου κάτω από απάνθρωπες συνθήκες κράτησης⁷. Η φυλάκιση του Θέμου Κορνάρου προκάλεσε την άμεση αντίδραση του προοδευτικού τύπου⁸. Τελικώς, το αφήγημα *Αγύρτες και Κλέφτες στην εξουσία* εκδόθηκε το 1975⁹. Το 1946 υπογράφει μαζί με άλλους λογοτέχνες το Μανιφέστο των 73 ενάντια στα φασιστικά μέτρα, απευθυνόμενο στην Δ΄ Αναθεωρητική Βουλή των Ελλήνων και τη διεθνή κοινή γνώμη¹⁰. Ο Θέμος Κορνάρος υπήρξε ενεργός μέλος της Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών, το Δ.Σ. της οποίας, με πρόεδρο τον Νίκο Βέη, έκανε προσπάθειες για την απελευθέρωσή του από την εξορία¹¹.

Εκτός από τους *Νέους Πρωτοπόρους*, ο Θέμος Κορνάρος συνεργάστηκε με τα περιοδικά *Ελεύθερα Γράμματα* και *Επιθεώρηση Τέχνης* καθώς και με την εφημερίδα *Αυγή*¹². Στις 26 Μαΐου και στις 2 Ιουνίου του 1959 ο Θέμος Κορνάρος συμμετείχε σε σύνθεση επιτροπής του κόμματος της ΕΔΑ με σκοπό να κρίνει τους εκπροσώπους του περιοδικού *Επιθεώρηση Τέχνης* για τη δημοσίευση μετάφρασης του επικριτικού για τη λειτουργία της Σοβιετικής Ένωσης διηγήματος «Η Σιωπή» του σοβιετικού συγγραφέα Ντανιήλ Γκράνιν¹³.

Τα τελευταία χρόνια της ζωής του ο Θέμος Κορνάρος έζησε κάτω από συνθήκες ακραίας φτώχειας απομακρυνόμενος από τους πνευματικούς κύκλους και πουλώντας τσιγάρα για να ζήσει¹⁴. Πέθανε σε ηλικία 64 ετών στις 23 Απριλίου του

⁷ Βλ. Ελένη Ζούζουλα, «Θέμος Κορνάρος (1907-1970) (Ένας ξεχασμένος των γραμμάτων)», *Αντιτετράδια της εκπαίδευσης*, έτ. ΙΣΤ', τχ. 67, Φθινόπωρο 2003. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://www.antitetradia.gr/portal/index.php?option=com_content&view=article&id=428:θέμος-κορνάρος-1907-1970-ένας-ξεχασμένος-των-γραμμάτων&catid=56&itemid=102 (προσπελάστηκε: 9/2/2023).

⁸ Βλ. Ανωνύμως, «Κορνάρος», *Ελεύθερα Γράμματα*, έτ. Β', τχ. 52, Οκτώβριος 1946, σ. 281. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/13990/ele_issue52.pdf?sequence=47&isAllowed=y (προσπελάστηκε: 4/2/2023).

⁹ Βλ. Θέμος Κορνάρος, *Αγύρτες και Κλέφτες στην εξουσία*. Δεν θα πεθάνουμε, Αθήνα: Χρόνος 1975.

¹⁰ Βλ. Ελένη Ζούζουλα, «Θέμος Κορνάρος (1907-1970) (Ένας ξεχασμένος των γραμμάτων)», ό.π.

¹¹ Βλ. στο ίδιο.

¹² Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Θέμος Κορνάρος», ό.π., σ. 123.

¹³ Βλ. Γιώργος Ανδρειωμένος, *Από τη Στράτευση στην Αμφισβήτηση: Λόγοι και Αντίλογοι στην «Επιθεώρηση Τέχνης»*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης 2020, σσ. 37-38.

¹⁴ Βλ. Λεωνίδα Χρηστάκης, *Θέμος Κορνάρος*, ό.π., σσ. 84-85.

1970 στην Αθήνα με τις ακριβείς συνθήκες θανάτου του να παραμένουν αδιευκρίνιστες¹⁵.

Ο Θέμος Κορνάρος κυκλοφόρησε από το 1929 έως το 1960 τις παρακάτω αυτοτελείς εκδόσεις: *Έρωτας ή αναισθησία* (1929), *Το Άγιον Όρος. Οι άγιοι χωρίς μάσκα*(1933), *Σπιναλόγκα. Ad Vitam* (1933), *Ο Αλήτης* (1935), *Καλοί και κακοί* (1940), *Δε θα πεθάνουμε* (1943), *Ο Δαίμονας* (1944), *Στρατόπεδο του Χαϊδαρίου* (1945), *Ο εσταυρωμένος λαός μας* (1945), *Αγύρτες και κλέφτες στην εξουσία* (1945), *Με τα παιδιά της θύελλας* (1955), *Στάχτες και φοίνικες* (1957), *Η αιχμαλωσία της νύχτας* (1958), *Το ξεκίνημα μιας γενιάς* (1962), *Γη της Ανάστασης* (1958), *Οδός Προμηθέως* (1960)¹⁶. Μετά τον θάνατό του, εκδόθηκε το αφήγημα-μαρτυρία *Θεσσαλονίκη 9-11 Μάη 1936 (Οι αγώνες του λαού)* (1981)¹⁷. Ο Θέμος Κορνάρος επιμελήθηκε τους τόμους *Θυσίες και δάφνες του ελληνικού λαού και Αρματομένη* οι οποίοι αποτελούν ανθολογίες αντιστασιακών διηγημάτων¹⁸. Επίσης, εξέδωσε, το 1958 και το 1960, δύο τόμους με ταξιδιωτικές εντυπώσεις από την Κίνα, τη Σοβιετική Ένωση, τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία, την Ελβετία και τη Ρώμη¹⁹.

Η πεζογραφία του Κορνάρου χωρίζεται σε δύο διακριτές κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν μεταξύ των άλλων τα αφηγήματα *Άγιον Όρος* (1933), *Σπιναλόγκα* (1933) και *Αλήτης* (1935) στα οποία ο συγγραφέας αφηγείται τα γεγονότα όπως τα έζησε χρησιμοποιώντας μια γλώσσα ανεπιτήδευτη προκειμένου να υπηρετήσει τη λογοτεχνία - μαρτυρία. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν έργα του συγγραφέα τα οποία έχουν καθαρά μυθοπλαστικό περιεχόμενο όπως το *Έρωτας ή αναισθησία* (1929) ή το *Το ξεκίνημα μιας γενιάς* (1962). Το διήγημα του Θέμου Κορνάρου «Ένας λεβέντης» συμπεριλαμβάνεται στον πρώτο τόμο της Ανθολογίας *Το διήγημα της Αντίστασης* που κυκλοφόρησε το 1991²⁰.

Μεγάλο μέρος του έργου του έργου του Θέμου Κορνάρου έχει επανεκδοθεί. Στις 10 Αυγούστου του 2016 η τομεακή επιτροπή Ηρακλείου του ΚΚΕ πραγματοποίησε εκδήλωση τιμώντας τη μνήμη του εν λόγω συγγραφέα που υπήρξε

¹⁵ Βλ. Αωνύμωσ, «Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών. Κορνάρος Θέμος. Βιογραφικό Σημείωμα», Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=231> (προσπελάστηκε: 21/2/2023).

¹⁶ Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Θέμος Κορνάρος», [στο:] Συλλογικό, *Μεταπολεμική Πεζογραφία*, τ. Ε', σσ. 123-124.

¹⁷ Βλ. Θέμος Κορνάρος, *Θεσσαλονίκη 9-11 Μάη 1936 (Οι αγώνες του λαού)*, Αθήνα: Χρόνος 1981.

¹⁸ Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Θέμος Κορνάρος», [στο:] Συλλογικό, *Μεταπολεμική Πεζογραφία*, τ. Ε', σ. 124.

¹⁹ Στο ίδιο, σ. 123.

²⁰ Βλ. Ανθολογία, *Το διήγημα της Αντίστασης*, επιμ. Τάκης Αδάμος - Γιώργης Ζωίδης, τ. Α', Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή 1991.

μέλος του²¹. Το 1984 στο χωριό καταγωγής του ιδρύεται πολιτιστικός σύλλογος που φέρει το όνομά του ενώ τον Φεβρουάριο του 2023 εγκαινιάστηκε η βιβλιοθήκη του συλλόγου η οποία μεταξύ άλλων διαθέτει και χειρόγραφα του συγγραφέα²².

²¹ Βλ. Ανωθύμως, «Εκδήλωση για τον κομμουνιστή λογοτέχνη Θέμο Κορνάρο», εφημ. *Ρίζοσπάσης*, 6 Αυγούστου 2016, σ. 17. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=8994522> (προσπελάστηκε: 3/4/2023)

²² Βλ. <https://www.antilalospres.gr/Articles/egkainiastike-i-vivliothiki-tou-politistikou-sullogou-themos-kornaros-sto-siva-dimou-faistou>

Β΄) ΒΙΟΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΝΙΚΟΥ ΚΑΤΗΦΟΡΗ

Ο Νίκος Κατηφόρης γεννήθηκε στον Άγιο Πέτρο Λευκάδας το 1903. Τελειώνοντας το Δημοτικό και το Ελληνικό Σχολείο το 1918 φοιτά στο Γυμνάσιο της Λευκάδας ερχόμενος σε επαφή με τις σοσιαλιστικές ιδέες. Ακολούθως μεταβαίνει στην Αθήνα όπου και φοιτά στη Νομική Σχολή του ΕΚΠΑ· ήδη από το 1921 ξεκινά τη σοσιαλιστική του δράση όταν μαζί με άλλους συμφοιτητές εναντιώνονται στις επιστημονικές απόψεις του καθηγητή Πολιτικής Οικονομίας Μ. Γουναράκη. Το 1927 αποφοιτά από τη Νομική και εξασκεί το επάγγελμα του δικηγόρου ενώ λίγα χρόνια αργότερα νυμφεύεται τη φιλόλογο Ειρήνη Βενιζέλου με την οποία αποκτούν δύο παιδιά, τον Γιώργο και τη Ράνια. Πέθανε στις 30-3-1967 στην Αθήνα σε ηλικία 64 ετών έπειτα από νοσηλεία σε Νοσοκομείο και ενώ προηγουμένως μετέβη για νοσηλεία στις σοσιαλιστικές χώρες²³.

Η πρώτη του δημοσίευση πραγματοποιείται το 1920 με το ψευδώνυμο Σταύρος Λέκας στο περιοδικό *Νουμάς*, με το αντιπολεμικό διήγημα «Ειρήνη». Ακολουθεί το 1923 το διήγημα «Το γκάζι», δημοσιευμένο στο περιοδικό *Μακεδονικά Γράμματα*²⁴. Σύμφωνα με τον Γιάνη Κορδάτο, ο Κατηφόρης έγραφε χρονογραφήματα στην εφημερίδα του *Ριζοσπάστη* από το 1924 και για περίπου μια δεκαετία χρησιμοποιώντας τα ψευδώνυμα Προλετάριος, Πρωτοπόρος και Αγωνιστής²⁵. Την ίδια εποχή συνεργάζεται με το μαρξιστικό περιοδικό *Νέοι Βωμοί* δημοσιεύοντας το πεζογράφημα «Για μια καινούργια Ανάσταση», ενώ το 1929 δημοσιεύει το διήγημα «Το καύκαλο» στο περιοδικό *Νέα Επιθεώρηση*²⁶. Την περίοδο 1930-1931 κυκλοφορεί το περιοδικό *Πρωτοπόροι* με διευθυντή τον Πέτρο Πικρό, με τον Κατηφόρη να ανήκει στη Συντακτική Επιτροπή του εντύπου παρότι τα ενυπόγραφα δημοσιεύματά του είναι περιορισμένα, ίσως λόγω και των τεταμένων σχέσεων μεταξύ Κατηφόρη και Πικρού. Τον Δεκέμβριο του 1931 κυκλοφορεί, υπό την εποπτεία του ΚΚΕ, το περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι*, με τον Κατηφόρη να ανήκει στη Συντακτική Επιτροπή του εντύπου αυτή τη φορά με αυξημένες αρμοδιότητες, δημοσιεύοντας λογοτεχνικά,

²³ Βλ. Μπάμπης Παπαδόπουλος, «Γράφω, για να αλλάξω τον κόσμο...», εφημ. *Ριζοσπάστης*, Σάββατο 9 Φεβρουαρίου - Κυριακή 10 Φεβρουαρίου 2019, σ. 34. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=10204020> (προσπελάστηκε: 3/1/2023).

²⁴ Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1919)*, τ. Β΄, Αθήνα: Καστανιώτη 2001, σ. 51.

²⁵ Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Νίκος Κατηφόρης», [στο:] Συλλογικό, *Μεταπολεμική Πεζογραφία*, τ. Ε΄, Αθήνα: Σοκόλη 1992, σ. 8.

²⁶ Βλ. στο ίδιο.

κριτικά και θεωρητικά κείμενα²⁷. Ωστόσο, η συνεργασία του με το περιοδικό των *Νέων Πρωτοπόρων* δεν τον εμποδίζει να στείλει το 1933 προς δημοσίευση το διήγημα «Ομαδικό Επισκεπτήριο»²⁸ στο ολιγόζωο περιοδικό της αριστερής αντιπολίτευσης με τίτλο *Λυτρωμός*²⁹.

Μεταπολεμικά ο Νίκος Κατηφόρης συνεργάζεται με το περιοδικό *Ελεύθερα Γράμματα*, την εφημερίδα *Η Αυγή*³⁰, ενώ μαζί με άλλους ανθρώπους του πνεύματος γράφει κείμενα στο περιοδικό της *Επιθεώρησης Τέχνης* καταγγέλοντας τον διωγμό του πνεύματος στην Ελλάδα από το αστικό κράτος³¹. Επίσης, ο Κατηφόρης από το 1946 έως το 1953 διετέλεσε γενικός γραμματέας της Εταιρείας Θεατρικών Συγγραφέων και από το 1950 έως τον θάνατό του μέλος της Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών³².

Όσον αφορά το συγγραφικό του έργο, ο Νίκος Κατηφόρης κυκλοφόρησε από το 1922 μέχρι το 1965 συνολικά τρεις συλλογές διηγημάτων, έναν τόμο ο οποίος περιέχει μία νουβέλα και διηγήματα, τρία μυθιστορήματα και έξι θεατρικά έργα. Το 1922, εξέδωσε την πρώτη του συλλογή διηγημάτων με τίτλο *Τραβώντας στην τρέλλα* η οποία απέσπασε, εκτός των υπολοίπων³³, τη θετική κριτική του διευθυντή του *Ριζοσπάστη*, Γιάνη Κορδάτου. Ακολουθεί το 1926 η δεύτερη συλλογή διηγημάτων, *Το ανοιχτό παράθυρο*. Στις δύο αυτές νεανικές συλλογές ανιχνεύεται το πεζογραφικό του ταλέντο. Το 1929, ο Κατηφόρης εισέρχεται πλέον στην ώριμη συγγραφική του περίοδο δημοσιεύοντας τη συλλογή διηγημάτων *Όσο κρατάει το σκοτάδι* για την οποία γράφονται αρκετά κριτικά υπομνήματα. Έναν χρόνο αργότερα κυκλοφορεί το πρώτο του μυθιστόρημα με τίτλο *Η Πιάτσα* (1930) και το 1935 το δεύτερο με τίτλο *Η διχτατορία του Σατανά*³⁴.

Το 1931 δημοσιεύεται και το πρώτο του σατιρικό θεατρικό έργο με τίτλο *Οι λύκοι και τα πρόβατα* το οποίο επρόκειτο να ανέβει σε σκηνοθεσία του Τάκη Μουζενίδη, αλλά λογοκρίνεται από την αστυνομία και απαγορεύεται το ανέβασμά

²⁷ Βλ. Χριστίνα Ντουσιά, «Ο Νίκος Κατηφόρης στα αριστερά περιοδικά του Μεσοπολέμου» [στο:] Συλλογικό, *Νίκος Γ. Κατηφόρης. 1903-1967*, Αθήνα: Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών 2003, σσ. 34-35.

²⁸ Βλ. Ν. Κατηφόρης, «Ομαδικό Επισκεπτήριο», *Λυτρωμός*, έτ. Α', τχ. 2, 15 Ιουλίου 1933, σσ. 34-37.

²⁹ Για την κριτική των συντελεστών των *Νέων Πρωτοπόρων* στον *Λυτρωμό* και γενικά στα περιοδικά της αριστερής αντιπολίτευσης, βλ. Χριστίνα Ντουσιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, Αθήνα: Καστανιώτη 1996, σσ. 198-211.

³⁰ Βλ. Αργυρίου Αλέξανδρος, «Νίκος Κατηφόρης», ό.π., σ. 10.

³¹ Πρβλ. Γιώργος Ανδρειωμένος, *Από τη στράτευση στην αμφισβήτηση: Λόγοι και Αντίλογοι στην «Επιθεώρηση Τέχνης»*, ό.π., σσ. 201-202, 213

³² Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Νίκος Κατηφόρης», ό.π., σ. 10.

³³ Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1919)*, ό.π., σ. 674.

³⁴ Βλ. στο ίδιο, σσ. 8-11, 24-25.

του. Το 1934 έρχεται η έκδοση του θεατρικού έργου *Το μεράκι του άρχοντα* το οποίο ανεβαίνει από τον θίασο Κοτοπούλη σε σκηνοθεσία Κάρουλου Κουν³⁵. Ακολουθούν το *Απόψε θα γελάσουμε* (1942), το οποίο ανέβηκε από τον θίασο Κατερίνας, και το μονόπρακτο *Ο ανήλιαστος* (1943)³⁶. Το 1945 ανεβαίνει από τον θίασο Κοτοπούλη, σε σκηνοθεσία Τάκη Μουζενίδη, η τρίπρακτη κωμωδία *Φασουλήδες* (1945), γεγονός που προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις τής αστικής θεατρικής κριτικής λόγω του μαρξιστικού περιεχομένου του έργου³⁷. Την επόμενη χρονιά ο Κατηφόρης εκδίδει, μέσω του γνωστού εκδοτικού οίκου «Οι φίλοι του βιβλίου», τον τόμο *Ο άρχοντας κι άλλα διηγήματα*, ο οποίος περιέχει την ομώνυμη νουβέλα και ορισμένα διηγήματα κάποια εκ των οποίων είχαν δημοσιευτεί ήδη στους *Νέους Πρωτοπόρους*³⁸.

Από το 1949 και μετά ο Νίκος Κατηφόρης ελαττώνει σε μεγάλο βαθμό τη συγγραφική του παραγωγή, ως απόρροια της υποχώρησης του κινήματος που συνοδεύει την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδος στον Εμφύλιο Πόλεμο³⁹. Το 1959, ο Κατηφόρης εκδίδει το θεατρικό έργο με τίτλο *Ο Φωτεινός* το οποίο, όπως μας πληροφορεί ο ίδιος, είναι εμπνευσμένο από το ομώνυμο ποίημα του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη και δημοσιεύεται στο περιοδικό *Επιθεώρηση Τέχνης*⁴⁰. Λίγα χρόνια πριν από τον θάνατό του κυκλοφορεί από τις εκδόσεις Θεμέλιο το μυθιστόρημα *Όταν εσκάβαμε τον ουρανό* (1964) καθώς και το *Ο Καρχαρίας και τα εννέα κύματα* (1965)⁴¹. Στο τελευταίο αυτό έργο του είναι βασισμένη η ομώνυμη τηλεοπτική σειρά που προβλήθηκε από την ΕΡΤ2 το 1983 σε σκηνοθεσία Παναγιώτη Κωνσταντίνου⁴².

Επίσης, ο Κατηφόρης έγραψε δύο θεατρικά έργα τα οποία δεν εξέδωσε. Πρόκειται για το δράμα, *Μία γυναίκα περιττή*, το οποίο ανέβηκε το 1947 από τον

³⁵ Βλ. Μπάμπης Παπαδόπουλος, «“Γράφω, για να αλλάξω τον κόσμο...”», ό.π., σ. 34.

³⁶ Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Νίκος Κατηφόρης», ό.π., σσ. 10-11.

³⁷ Βλ. Έλενα Σταματοπούλου, *Το νεοελληνικό θέατρο στα μεταπολεμικά χρόνια (1944-1967)*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 2017, σσ. 134-136, 145-146. Διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/41731?lang=el> (προσπελάστηκε: 13/1/2023).

³⁸ Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Νίκος Κατηφόρης», ό.π., σσ. 17-18.

³⁹ Βλ. Φ.Λ., «Συνέντευξη στον Νίκο Κατηφόρη», εφημ. *Η Αυγή*, Σάββατο 1 Αυγούστου 1964, σ. 3. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=33181&seg=466 (προσπελάστηκε: 4/1/2023).

⁴⁰ Βλ. Ν. Κατηφόρης, «Ο Φωτεινός», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτ. Ε', τ. Θ', τχ. 49, Ιανουάριος 1959, σσ. 20-27. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://askiarchives.eu/infopubl/5049.0049/files/assets/basic-html/page-22.html> (προσπελάστηκε: 12/2/2023) και Ν. Κατηφόρης, «Ο Φωτεινός», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτ. Ε', τ. Θ', τχ. 50-51, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1959, σσ. 98-105. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://askiarchives.eu/infopubl/5049.0050/files/assets/basic-html/page-20.html> (προσπελάστηκε: 12/2/2023).

⁴¹ Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Νίκος Κατηφόρης», ό.π., σ. 11.

⁴² Βλ. http://retrodb.gr/wiki/index.php/%CE%9F_%CE%BA%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B1%CF%81%CE%AF%CE%B1%CF%82_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CF%84%CE%B1_%CE%B5%CE%BD%CE%BD%CE%B9%CE%AC_%CE%BA%CF%8D%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B1

θίασο του Αδαμαντίου Λεμού⁴³ και τη σάτιρα *Διά λόγους τιμής* το οποίο το 1960 συμπεριλήφθηκε στο ρεπερτόριο του θιάσου του Μίμη Φωτόπουλου σε σκηνοθεσία Πέλου Κατσέλη⁴⁴.

Στις 2 Αυγούστου του 1964, όπως πληροφορούμαστε από τον ίδιο τον Κατηφόρη σε μία συνέντευξή του στην εφημερίδα *Η Αυγή*, σκόπευε, εκτός από τη συνέχεια της θεατρικής του παραγωγής, να κυκλοφορήσει μία συλλογή παλαιών διηγημάτων με τίτλο *Λαμπάδες στον ουρανό*, την αλληγορική σύνθεση *Ένα ταξίδι Μίκυ Μάους* καθώς και να μορφοποιήσει δύο μυθιστορήματα τα οποία θα αντλούσαν υλικό από τα δύσκολα χρόνια της δεκαετίας του '40. Ωστόσο, εκτός από το μυθιστόρημα *Ο καρχαρίας και τα εννέα κύματα* (1965), ο Κατηφόρης δεν πρόλαβε μέχρι τον θάνατό του, τον Μάρτιο του 1977, να δημοσιεύσει κάτι άλλο, γεγονός που καταδεικνύει (καλύτερα: προϋδεάζει ως προς) την ύπαρξη ανέκδοτου υλικού. Στην ίδια συνέντευξη, ο συγγραφέας αναφερόμενος στην εξέλιξη του έργου του έλεγε:

Σταθερό σημείο προσανατολισμού μου ήταν και μένει η σοσιαλιστική ιδεολογία, με την εφαρμογή της στην πράξη και στον αγώνα για την επικράτησή της. Αυτός ο αγώνας με τις διακυμάνσεις του, νομίζω πως βρήκε την άμεση ή έμμεση ανταπόκριση στο έργο μου⁴⁵.

Το 1991 κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή ο πρώτος τόμος της Ανθολογίας *Το διήγημα της Αντίστασης*, συμπεριλαμβάνοντας το διήγημα του Νίκου Κατηφόρη, «Χριστούγεννα χωρίς Χριστό»⁴⁶.

Το συγγραφικό έργο του Νίκου Κατηφόρη δεν έχει γνωρίσει επανεκδόσεις κατά τη διάρκεια του 21^{ου} αιώνα, με εξαίρεση το μυθιστόρημα *Όταν εσκάβαμε τον ουρανό* το οποίο επανεκδόθηκε το 2012 από τη Σύγχρονη Εποχή. Στις 8 Μαρτίου του 2002 η Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών διοργάνωσε στην Αθήνα προς τιμήν του Νίκου Κατηφόρη Συμπόσιο, τα πρακτικά του οποίου κυκλοφόρησαν σε βιβλίο⁴⁷.

⁴³ Βλ. Έλενα Σταματοπούλου, *Το νεοελληνικό θέατρο στα μεταπολεμικά χρόνια (1944-1967)*, ό.π., σ. 124.

⁴⁴ Βλ. στο ίδιο, σσ. 639-640.

⁴⁵ Βλ. Φ.Λ., «Συνέντευξη στον Νίκο Κατηφόρη», ό.π., σ. 3.

⁴⁶ Βλ. Ανθολογία, *Το διήγημα της Αντίστασης*, επιμ. Τάκης Αδάμος - Γιώργης Ζωίδης, τ. Α', Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή 1991.

⁴⁷ Βλ. Συλλογικό, *Νίκος Γ. Κατηφόρης. 1903-1967*, Αθήνα: Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών 2003.

Γ') ΒΙΟΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΦΩΤΗ ΑΓΓΟΥΛΕ

Ο Φώτης Αγγουλές γεννήθηκε το 1911 στο Τσεσμέ της Μικράς Ασίας όντας το μικρότερο από το τέσσερα συνολικά τέκνα του Σιδερή και Γαρουφαλλιάς Χονδρουλάκη. Το «Αγγουλές» ήταν το παρατσούκλι του πατέρα του. Το 1914, λόγω του πρώτου διωγμού του μικρασιατικού ελληνικού πληθυσμού, ο ίδιος και η οικογένειά του αναγκάζονται να περάσουν απέναντι στη Χίο, στην οποία ο Αγγουλές πέρασε μεγάλο μέρος της ζωής του. Φοίτησε μέχρι τη Β΄ Δημοτικού στο σχολείο του Κάστρου, ήταν όμως ζωηρός και ατίθασος και, σε συνδυασμό με τη δύσκολη οικονομική κατάσταση της οικογενείας του, παράτησε το σχολείο επιλέγοντας να βοηθά τον πατέρα του που ήταν ψαράς. Παρά ταύτα, δεν ξεχνά τα γράμματα και το 1923 κάνει αίτηση διανυκτέρευσης στη φωτιζόμενη Βιβλιοθήκη Κοραή προκειμένου να μελετά⁴⁸.

Λίγα χρόνια αργότερα, σε ηλικία 17 ετών, εργάζεται ως μαθητευόμενος τυπογράφος στη δημοκρατική εφημερίδα *Ελευθερία* της Χίου. Έπειτα από έναν χρόνο πεθαίνει η μητέρα του, στην οποία ο νεαρός Φώτης αφιερώνει το ποίημα «Τότε και τώρα». Περί τα τέλη της δεκαετίας του 1920, ο Αγγουλές αρχίζει τη συστηματική ποιητική παραγωγή η οποία, με βάση τους εξωγενείς παράγοντες και τη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του, μπορεί να χωριστεί σε τρεις περιόδους. Στην πρώτη, όταν δεν έχει αποκτήσει ακόμη ταξική συνείδηση και τα ποιήματά του χαρακτηρίζονται από απλότητα και τρυφερότητα, στη δεύτερη (1936-1947) κατά την οποία η ποίησή του καθοδηγείται από την αντιφασιστική δράση και στην τρίτη (1948-1964) με έντονη την παρουσία των κακουχιών της εξορίας⁴⁹.

Το 1932 τυπώνει το βιβλίο, *Ο λαός της πατρίδος μου*, το οποίο αναφέρεται στα ήθη και τα έθιμα του Τσεσμέ. Από τις 9/10/1932 έως τις 15/1/1933, ήτοι στα τέλη του 1932, εκδίδει δέκα φύλλα της έμμετρης σατιρικής εφημερίδας *Μιχαλού*⁵⁰. Στα τέλη του 1933 δημοσιεύει ποίημα στο περιοδικό της αριστερής αντιπολίτευσης *Λυτρωμός*⁵¹, ενώ στο επόμενο τεύχος η συντακτική επιτροπή του περιοδικού απαντάει

⁴⁸ Βλ. Γιώργος Αμπατζής, «Ο προλετάριος ποιητής Φώτης Αγγουλές», *Θέματα Παιδείας*, έτ. ΚΒ', τχ. 81-88, Ιούνιος 2022, σσ. 118-119.

⁴⁹ Βλ. Ηρακλής Κακαβάνης, *Φώτης Αγγουλές, ο προλετάριος ποιητής*, Αθήνα: Ατέχνως 2020, σσ. 15-17.

⁵⁰ Βλ. Γιώργος Αμπατζής, «Ο προλετάριος ποιητής Φώτης Αγγουλές», ό.π., σ. 119.

⁵¹ Βλ. Φώτης Αγγουλές, «Ευαγγέλιο του πόνου», *Λυτρωμός*, έτ. Α', τεύχος 5-6, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1933, σ. 134. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22853> (προσπελάστηκε: 23/3/2023).

σε γράμμα του Φώτη Αγγουλέ⁵². Δύο χρόνια αργότερα, κυκλοφορεί την πρώτη του ποιητική συλλογή με τίτλο *Αμαβασιά*, εμπνεόμενος από τη φύση, τον θάνατο, τον ανθρώπινο πόνο, τη νοσταλγία και πιο σπάνια τον έρωτα, μη περιλαμβάνοντας στη συλλογή ποιήματα που διακατέχονται από επαναστατική φλόγα τα οποία είχε ήδη δημοσιεύσει σε εφημερίδες και περιοδικά⁵³. Λίγο αργότερα, δημοσιεύει ρεπορτάζ, ποιήματα και χρονογραφήματα στη βενιζελική εφημερίδα της Χίου *Η Πρόοδος*⁵⁴. Το 1938, τυπώνει τη δεύτερη και την τρίτη ποιητική συλλογή, με τίτλο *Μενεξέδες και Κραυγές στον ήλιο*, αντιστοίχως⁵⁵.

Κατά τη διάρκεια της Κατοχής, καταφεύγει στη Μέση Ανατολή για να καταταχθεί στον συμμαχικό στρατό. Λόγω της κλονισμένης υγείας του, κατατάσσεται στους βοηθητικούς. Στα τέλη του 1942, εργάζεται στο κυβερνητικό γραφείο Τύπου στο Κάιρο, με προϊστάμενο τον Γιώργο Σεφέρη. Εκεί γνωρίζει τη μετέπειτα σύζυγό του, την Ελληνοαιγύπτια Έλλη Κυριαζή, δασκάλα γαλλικών, και παράλληλα γίνεται μέλος του ΚΚΕ. Το 1943, εκδίδει την τέταρτη και πέμπτη του ποιητική συλλογή *Οπτασίες στην έρημο* και *Φωνές*, ενώ το 1944 ακολουθούν οι *Φλόγες του δάσους* και *Εντελβάζις*. Τα ποιήματά του θεωρούνται επικίνδυνα και, με αφορμή εκδήλωση των στρατευμένων της Μέσης Ανατολής υπέρ της ΠΕΕΑ, ο Αγγουλέ συλλαμβάνεται από την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση. Η περίοδος του Εμφυλίου τον βρίσκει στη Χίο να μάχεται στις τάξεις του ΔΣΕ. Την 29η Μαρτίου του 1948 συλλαμβάνεται και εξορίζεται αρχικώς στα Γιούρα και ύστερα σε Μακρόνησο και φυλακές Αβέρωφ⁵⁶.

Το 1956 δημοσιεύονται έξι ποιήματά του Αγγουλέ στο περιοδικό της Αριστεράς *Επιθεώρηση Τέχνης*⁵⁷. Το ίδιο έτος βρίσκεται ακόμη στην εξορία στις φυλακές της Κέρκυρας, πράγμα το οποίο θα προκαλέσει την αντίδραση των συνεργατών του περιοδικού *Επιθεώρηση Τέχνης* δημοσιεύοντας κείμενα για την ανάγκη απελευθέρωσής του⁵⁸. Έναν χρόνο αργότερα, το 1957, αποφυλακίζεται

⁵² Βλ. Αωνόμως, «Αλληλογραφία. Φ. Αγγουλέν, Χίον», *Λυτρωμός*, έτ. Α', τχ. 7, Δεκέμβριος 1933, σ. 200. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22853> (προσπελάστηκε: 23/3/2023).

⁵³ Βλ. Ηρακλής Κακαβάνης, *Φώτης Αγγουλές, ο προλετάριος ποιητής*, ό.π., σσ. 19-22.

⁵⁴ Βλ. ενδεικτικά, στο ίδιο, σ. 29.

⁵⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 29.

⁵⁶ Βλ. στο ίδιο, σσ. 29-43, 58.

⁵⁷ Βλ. Φώτης Αγγουλές, «Έξι ποιήματα», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτ. Γ', τ. Δ', τχ. 22, Οκτώβριος 1956, σσ. 271-272. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://askiarchives.eu/infopubl/5049.0022/files/assets/basic-html/page-7.html> (προσπελάστηκε: 10/3/2023).

⁵⁸ Βλ. Γιώργος Ανδρειωμένος, *Από τη στράτευση στην αμφισβήτηση: Λόγοι και Αντίλογοι στην «Επιθεώρηση Τέχνης»*, ό.π., σ. 199.

έχοντας υπερβολικά επιβαρυνόμενη υγεία⁵⁹. Ευρισκόμενος σε δεινή οικονομική κατάσταση, εργάζεται στην Αθήνα πουλώντας ψάρια και ως τυπογράφος. Το 1958 επιστρέφει στη Χίο όπου εκδίδει την ποιητική συλλογή *Πορεία μέσα στη νύχτα*, για να ακολουθήσει το 1962 η τελευταία του με τίτλο *Φουτζιγιάμα*⁶⁰.

Το καλοκαίρι του 1963 προσβάλλεται από μολυβδίαση, την αρρώστια των τυπογράφων, νοσηλεύεται στην Αθήνα και, με τη φροντίδα μελών της ΕΔΑ, εισάγεται σε ψυχιατρική κλινική στα Μελίσσια όπου και συνέρχεται σταδιακά μετά από τρεις μήνες⁶¹. Γυρίζει στη Χίο, κοντά στις αδελφές του, ζώντας με τη μειωμένη σύνταξη του τυπογράφου. Παρά την αρρώστια του, στη Χίο δέχεται επίθεση από αστυνομικό όργανο λόγω των αριστερών του φρονημάτων⁶². Άφησε την τελευταία του πνοή από πνευμονικό οίδημα εν πλω από Χίο για Πειραιά τη νύχτα 26 προς 27 Μαρτίου 1964. Στις 30 Μαρτίου κηδεύτηκε στη Χίο παρουσία, μεταξύ άλλων, της Έλλης Παπαδημητρίου, ως εκπροσώπου της Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών, του Μίκη Θεοδωράκη, του Μανώλη Γλέζου και του Γιάννη Ρίτσου ο οποίος απήγγειλε ποίημα στη μνήμη του⁶³. Η Συντακτική Επιτροπή της *Επιθεώρησης Τέχνης*, στο τεύχος 111-112 (Μαρτίου-Απριλίου 1964), αποτίοντας φόρο τιμής στον λογοτέχνη, έγραψε με αφορμή τον θάνατό του:

Πέθανε ξαφνικά μέσα στο καράβι ταξιδεύοντας για τον Πειραιά ο ποιητής Φώτης Αγγουλές. Μέσα στην τσέπη του βρέθηκε ένα εικοσόδραχμο! Αυτή ήταν η περιουσία ενός πνευματικού ανθρώπου, που πολέμησε στη Μέση Ανατολή εναντίον του Φασισμού, που δέχθηκε γι' αυτό το λόγο κ' έμεινε στα Στρατόπεδα της Αφρικής κ' ύστερα από την απελευθέρωση στις ελληνικές φυλακές, για δέκα σχεδόν χρόνια⁶⁴.

Όσο ζούσε, ο Αγγουλές φρόντισε να συγκεντρώσει μεγάλο μέρος του ποιητικού του έργου στον τόμο με τίτλο *Ποιήματα*, ο οποίος κυκλοφόρησε από τις

⁵⁹ Βλ. στο ίδιο, σ. 64.

⁶⁰ Βλ. Γιώργος Αμπατζής, «Ο προλετάριος ποιητής Φώτης Αγγουλές», ό.π., σ. 126.

⁶¹ Σύμφωνα με το προσωπικό ημερολόγιο του Νίκου Λυπουρλή, ψυχιάτρου του Φώτη Αγγουλέ, ο ίδιος κατά τις πρώτες μέρες νοσηλείας του αρνιόταν να μιλήσει και τα δεχθεί τροφή έχοντας κατάθλιψη, ενώ κατά τη διάρκεια της νοσηλείας του τον επισκέπτονταν συχνά νέοι φιλότεχνοι, κυρίως αριστερών φρονημάτων. Από την ίδια πηγή πληροφορούμαστε ότι η γυναίκα του, Έλλη Κυριαζή, του ζητά διαζύγιο με τον ίδιο να μην φαίνεται να επηρεάζεται καθώς ζούσαν χωριστά για πολλά χρόνια (βλ. Γιώργος Μπλάνας, *Φώτης Αγγουλές. Νυχτερινός Επισκέπτης*, Νέα Σμύρνη: Ηλέκτρα 2008, σσ. 95-97).

⁶² Βλ. Γιώργος Ανδρειωμένος, *Από τη στράτευση στην αμφισβήτηση: Λόγοι και Αντίλογοι στην «Επιθεώρηση Τέχνης»*, ό.π., σ. 199.

⁶³ Βλ. Ηρακλής Κακαβάνης, *Φώτης Αγγουλές, ο προλετάριος ποιητής*, ό.π., σσ. 72-75.

⁶⁴ Βλ. Αωνύμως, «Φώτης Αγγουλές», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτ. Ι', τ. 19, τχ. 111-112, Μάρτιος-Απρίλιος 1964, σ. 353. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://askiarchives.eu/infopubl/5049.0111/files/assets/basic-html/page-99.html> (προσπελάστηκε: 10/3/2023).

Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις το 1963 και επανεκδόθηκε από τη Σύγχρονη Εποχή το 2011 με αφορμή τη συμπλήρωση 100 χρόνων από τη γέννηση του ποιητή. Το 1990 κυκλοφορούν από το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Χίου τα *Άπαντα* του Φώτη Αγγουλέ⁶⁵, ενώ το 2011, με αφορμή τα 100 χρόνια από τη γέννηση του ποιητή, οι εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή κυκλοφορούν ποιήματα που είχε συγκεντρώσει και επιμεληθεί ο ίδιος⁶⁶. το 2020, κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Ατέχνως το βιβλίο του Ηρακλή Κακαβάνη, *Φώτης Αγγουλέ, ο προλετάριος ποιητής*⁶⁷, το οποίο περιέχει, εκτός των υπολοίπων, έξι αθησαύριστα ποιήματα και δύο χρονογραφήματα του ποιητή⁶⁸.

⁶⁵ Βλ. Φώτης Αγγουλέ, *Άπαντα*, τ. Α΄. Χίος: Ομήρειο Πνευματικό Κέντρο Δήμου Χίου 1990.

⁶⁶ Βλ. Φώτης Αγγουλέ, *Ποιήματα*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή 2011.

⁶⁷ Βλ. Ηρακλής Κακαβάνης, *Φώτης Αγγουλέ, ο προλετάριος ποιητής*, ό.π.

⁶⁸ Πρόκειται για τα ποιήματα: «Η μπαλάντα του πόνου», «Πλήξη», «Ο Σαλτιμπάγκος», «Μόνος», «Το τελευταίο ποίημα», «Βέλη του μίσους», και τα χρονογραφήματα: «Ο πόλεμος», «Στο κρατητήριο». Δημοσιεύτηκαν στις εφημερίδες: *Η Πρόοδος*, *Η Αυγή* και *Ριζοσπάστης* (βλ. Ηρακλής Κακαβάνης, *Φώτης Αγγουλέ, ο προλετάριος ποιητής*, ό.π., σσ. 85-94).

Δ΄) ΒΙΟΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΣΟΦΙΑΣ ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ-ΠΑΠΑΔΑΚΗ

Η Σοφία Μαυροειδή γεννήθηκε το 1898 στην Κρήτη, στο χωριό Φουρνή Λασιθίου, από γονείς αγρότες οι οποίοι, παρά τις οικονομικές τους δυσκολίες, την στήριξαν στον αγώνα της προκειμένου να φοιτήσει στο σχολείο και να μορφωθεί. Έλαβε το πτυχίο του Διδασκαλείου Ηρακλείου με πολλές στερήσεις λόγω των οικονομικών της οικογένειας, και υπηρέτησε για μικρό χρονικό διάστημα ως δασκάλα στο χωριό της⁶⁹. Αργότερα μετέβη στην Αθήνα σπουδάζοντας αρχικά Γαλλική Λογοτεχνία και αργότερα, το 1931, έλαβε το πτυχίο της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών⁷⁰. Την ίδια χρονιά, διορίζεται καθηγήτρια στη Χαροκόπειο Σχολή Οικιακής Οικονομίας. Εν τω μεταξύ, παντρεύεται τον Κώστα Α. Παπαδάκη, ποιητή και αξιωματικό του Πολεμικού Ναυτικού. Η ίδια εργάζεται, επί σειρά πολλών ετών, ως καθηγήτρια, κυρίως Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, σε διάφορες δημόσιες και ιδιωτικές σχολές⁷¹. Υπήρξε δε, μεταξύ άλλων, δασκάλα της Διδώς Σωτηρίου⁷².

Η Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, κατά τη διάρκεια του Αλβανικού Μετώπου, διάστημα κατά το οποίο τα σχολεία ήταν κλειστά, επιστρατεύεται από το Υπουργείο Παιδείας για να διδάξει το μάθημα της Έκθεσης⁷³. Η ίδια λαμβάνει μέρος στην Εθνική Αντίσταση και κατά τη διάρκεια της Κατοχής και του Εμφυλίου τάσσεται στο πλευρό του ΕΛΑΣ, αρχικά, και του Δημοκρατικού Στρατού, εν συνεχεία, γνωρίζοντας διώξεις για τη δράση της⁷⁴. Το 1976 η Μαυροειδή-Παπαδάκη υπέστη δύο εγκεφαλικά επεισόδια τα οποία κλόνισαν σοβαρά την υγεία της. Πέθανε έναν χρόνο αργότερα, τον Ιούνιο του 1977⁷⁵.

⁶⁹ Βλ. Γ. Περαστικός, «Πορτραίτα συγγραφέων μεταπολεμικής γενεάς. Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη», *Νεοελληνικά Γράμματα*, περίοδος Β΄, τ. Β΄, τχ. 69, 26 Μαρτίου 1938, σσ. 12, 14-15. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/15100/neo_gra_issue69.pdf?sequence=199&isAllowed=y (προσπελάστηκε: 3/4/2023).

⁷⁰ Βλ. Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, *Ρωμαλέα και Λυρική*, επιμ. Αθηνά Παπαδάκη, Αθήνα: Ερμής 1998, σσ. 7, 13.

⁷¹ Βλ. Αωνόμωσ, «Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών. Μαυροειδή-Παπαδάκη Σοφία. Βιογραφικό Σημείωμα», Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=523> (προσπελάστηκε: 29/12/2022).

⁷² Βλ. Αωνόμωσ, «Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών. Σωτηρίου Διδώ. Βιογραφικό Σημείωμα», Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=390> (προσπελάστηκε: 20/3/2023).

⁷³ Βλ. Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, *Ρωμαλέα και Λυρική*, ό.π., σ. 8.

⁷⁴ Βλ. Αωνόμωσ, «Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών. Μαυροειδή-Παπαδάκη Σοφία. Βιογραφικό Σημείωμα», ό.π.

⁷⁵ Βλ. Κώστας Στεργιόπουλος, «Σοφία Μαυροειδή Παπαδάκη» [στο:] *Η ελληνική ποίηση. Ανθολογία - Γραμματολογία*, τ. Γ΄, Αθήνα: Σοκόλη 1990, σ. 582.

Πριν από τον ερχομό της στην Αθήνα η Μαυροειδή-Παπαδάκη δημοσίευσε στίχους και χρονογραφήματα σε διάφορες εφημερίδες της Κρήτης⁷⁶, κριτικά κείμενα στο περιοδικό *Κρητικές Σελίδες*⁷⁷ καθώς και πέντε ποιήματα στο λογοτεχνικό περιοδικό του Ηρακλείου *Νεοελληνικά Γράμματα*⁷⁸. Με τον ερχομό της στην Αθήνα, από το 1928 και μετά, συνεργάστηκε με τα περιοδικά *Πνοή*, *Λόγος*, *Νέα Εστία*, *Φιλολογική Ζωή*, *Ελεύθερα Γράμματα*⁷⁹ καθώς και με τα *Νεοελληνικά Γράμματα* του Δημήτρη Φωτιάδη στο οποίο έδωσε και συνέντευξη, στο τεύχος 69, στις 26 Μαρτίου του 1938⁸⁰. Την περίοδο 1932-1934, υπήρξε τακτική συνεργάτης του περιοδικού *Ρυθμός*⁸¹. Την περίοδο 1938-1939, κρατούσε τη στήλη της θεατρικής κριτικής στο περιοδικό *Πνευματική Ζωή*⁸² και την περίοδο 1939-1940 τη στήλη της λογοτεχνικής κριτικής στο περιοδικό *Νεοελληνική Λογοτεχνία*⁸³. Επιπλέον, δημοσίευε κείμενα σε παιδικά περιοδικά, όπως το *Ελληνόπουλο*, ο *Θησαυρός του Παιδιού*, *Το σπίτι του παιδιού* και στην παιδική εγκυκλοπαίδεια *Για σας παιδιά*⁸⁴.

Η Μαυροειδή-Παπαδάκη έγραψε συνολικά τέσσερις ποιητικές συλλογές. Η πρώτη κυκλοφόρησε το 1934, με τίτλο *Ωρες Αγάπης*. Η δεύτερη ποιητική της συλλογή, με τίτλο *Της νιότης και της Λευτεριάς*, κυκλοφορεί το 1946 τιμώμενη, την ίδια χρονιά, με το Βραβείο Εθνικής Αντίστασης. Η συγκεκριμένη συλλογή περιείχε

⁷⁶ Βλ. στο ίδιο.

⁷⁷ Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1919)*, τ. Β', Αθήνα: Καστανιώτη 2001, σ. 1028.

⁷⁸ Πρόκειται για τα ποιήματα: «Σοφία», «Υποταγή», «Αγάπη», «Ειδύλλιο», «Τ' ανέγγιχτα» (βλ. Σοφία Μαυροειδή, «Σοφία, Υποταγή» *Νεοελληνικά Γράμματα*, έτ. Β', τχ. 11, Ηράκλειο Κρήτης, Αύγουστος 1927, σσ. 811-812· Σοφία Μαυροειδή, «Τ' ανέγγιχτα» *Νεοελληνικά Γράμματα*, έτ. Β', τχ. 12, Σεπτέμβριος 1927, σ. 571 και Σοφία Μαυροειδή, «Αγάπη, Ειδύλλιο», *Νεοελληνικά Γράμματα*, έτ. Γ', τχ. 17, Ηράκλειο Κρήτης, Φεβρουάριος 1928, σσ. 811-812. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://digitallibrary.academyofathens.gr/archive/item/3970> (προσπελάστηκαν: 19/3/2023).

⁷⁹ Βλ. Ανωύμωσ, «Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών. Μαυροειδή-Παπαδάκη Σοφία. Βιογραφικό Σημείωμα», ό.π.

⁸⁰ Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1919)*, ό.π., σσ. 1019, 1023.

⁸¹ Βλ. Ευάγγελος Τελληγιαννίδης, *Το περιοδικό Ρυθμός (1932-1934) και η συμβολή του στις λογοτεχνικές ζυμώσεις του Μεσοπολέμου*. Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2017, σσ. 22-23, 34-36, 85-86. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://olympias.lib.uoi.gr/jsrui/handle/123456789/28960> (προσπελάστηκε: 4/4/2023).

⁸² Βλ. Ανωύμωσ, «Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών. Μαυροειδή-Παπαδάκη Σοφία. Βιογραφικό Σημείωμα», ό.π.

⁸³ Μεταξύ άλλων, άσκησε κριτική στη συλλογή του Βρεττάκου, *Το μεσουράνημα της φωτιάς* και στο μυθιστόρημα του Βενέζη, *Γαλήνη* [βλ. Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Νικηφόρου Βρεττάκου, Το μεσουράνημα της φωτιάς, *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, έτ. Γ', τχ.10, Οκτώβριος 1940, σσ. 317-319. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/f/4/a/metadata-mdi94rfe2aj58okrgpbri53_qa3_1303898984.tkl (προσπελάστηκε: 29/12/2022) και Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Ηλία Βενέζη, *Γαλήνη* (μυθιστόρημα), *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, έτ. Γ', τχ. 2, Φεβρουάριος 1940, σσ. 58-59. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/f/4/a/metadata-mdi94rfe2aj58okrgpbri53_qa3_1303898984.tkl (προσπελάστηκε: 29/12/2022)].

⁸⁴ Βλ. Ανωύμωσ, «Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών. Μαυροειδή-Παπαδάκη Σοφία. Βιογραφικό Σημείωμα», ό.π.

το ποίημα «Εμπρός ΕΛΑΣ» το οποίο γράφτηκε τον Απρίλιο του 1944 και επιλέχθηκε ως ύμνος του ΕΛΑΣ, σε μουσική Νίκου Τσάκωνα. Επίσης, μελοποιήθηκαν τα ποιήματα «Ειρηνικός» από τον Μίκη Θεοδωράκη και «Νιάτα» από τον Φοίβο Ανωγειανάκη. Η μελοποίηση του ποιήματος «Νιάτα» τραγουδήθηκε ως ύμνος της ΕΠΟΝ σε επτά διαφορετικές εκτελέσεις⁸⁵. Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1966, κυκλοφορεί η τρίτη της συλλογή ποιημάτων *Λουλούδι της τέφρας* (1966). Το 1991, δεκατέσσερα χρόνια μετά τον θάνατό της, κυκλοφορεί από τις εκδόσεις του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης (ΜΙΕΤ) η ανέκδοτη συλλογή της Μαυροειδή-Παπαδάκη με τίτλο *Άρατε Πύλας* με πρόλογο της νύφης-της Αθηνάς Παπαδάκη και επιμέλεια της Άννας Κατσιγιάννη⁸⁶.

Η ίδια προχώρησε σε μεταφράσεις των *Πορτογαλικών Σονέτων* της Ελίσαμπεθ Μπάρρετ Μπράουνινγκ και των μυθιστορημάτων *Ο ιδιοκτήτης* του Τζον Γκαλσγουόρθ, *Ρεβέκκα* της Δάφνη ντυ Μωριέ, *Δύσκολα Χρόνια* του Τσαρλς Ντίκενς, *Ουράνιες Βοσκές* του Τζον Στάινμπεκ⁸⁷ και *Τα Άγουρα Χρόνια* του Άρτσιμπαλτ-Τζόσεφ Κρόνιν⁸⁸. Επίσης, κυκλοφόρησε τα βιβλία παιδικής λογοτεχνίας: *Το παραμύθι του Ολύμπου* (1943), *Αταλάντη η νεράιδα του δάσους* (1957), *Ο Αλέξανδρος κι η γοργόνα* (1957), *Τζαβέλας, η ψυχή του Σουλίου* (1961), *Ελληνικό σχολικό θέατρο* (1961), *Το λάλημα της καμπάνας* (1965), *Ιστορίες από το Βυζάντιο*, 3 τόμοι (1969-1971), *Ο μικρός περιηγητής*, 3 τόμοι (1981), *Μύθοι και θρύλοι της Ρώμης* (1984)⁸⁹.

Το 1991 κυκλοφορεί από τις εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή ο πρώτος τόμος της ανθολογίας *Το διήγημα της Αντίστασης*, ο οποίος συμπεριλαμβάνει το διήγημα της Σοφίας Μαυροειδή-Παπαδάκη, *Αόρατη πομπή*⁹⁰.

Στις 3 Μαΐου του 1995 διοργανώθηκε στην Αθήνα εκδήλωση προς τιμήν της Μαυροειδή-Παπαδάκη σε συνδιοργάνωση, μεταξύ άλλων, της Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών και της Πανελληνίας Ένωσης Αγωνιστών και Φίλων της ΕΠΟΝ⁹¹. Τα

⁸⁵ Βλ. Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, *Ρωμαλέα και Λυρική*, ό.π., σ. 9.

⁸⁶ Βλ. Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, *Άρατε Πύλας*, επιμ. Άννα Κατσιγιάννη, Αθήνα: ΜΙΕΤ 1991.

⁸⁷ Βλ. Κώστας Στεργιόπουλος, «Σοφία Μαυροειδή Παπαδάκη» [στο:] *Η ελληνική ποίηση. Ανθολογία - Γραμματολογία*, σ. 583.

⁸⁸ Βλ. Α. Κρόνιν, *Τα Άγουρα Χρόνια*, μτφρ. Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, Αθήνα: Αστήρ 1984.

⁸⁹ Βλ. Ανωσύμωσ, «Αρχειο Ελλήνων Λογοτεχνών. Μαυροειδή-Παπαδάκη Σοφία. Βιογραφικό Σημείωμα», ό.π.

⁹⁰ Βλ. Ανθολογία, *Το διήγημα της Αντίστασης*, επιμ. Τάκης Αδάμος - Γιώργης Ζωίδης, τ. Α', Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή 1991.

⁹¹ Βλ. Ανωσύμωσ, «Η ποιήτρια της νιότης και της λευτεριάς», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 28 Απριλίου 1995, σ. 12. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=3695829> (προσπελάστηκε: 30/3/2023).

επόμενα χρόνια ακολούθησε πλήθος εκδηλώσεων προς τιμήν της Μαυροειδή-Παπαδάκη, μεταξύ των οποίων αυτές στην Καλλιθέα⁹² και στη γενέτειρά της Φουρνή Λασιθίου⁹³.

Το 2006 μελοποιείται από τον συνθέτη Μιχάλη Νικολούδη το ποίημα της Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Νύχτα στο Αιγαίο» (ποιητική συλλογή *Λουλούδι της τέφρας*, 1966), το οποίο περιλαμβάνεται στο ομώνυμο CD του Κρητικού ερμηνευτή και τραγουδοποιού Γιάννη Χαρούλη που κυκλοφόρησε το ίδιο έτος.

Τέλος, με πρωτοβουλία του Συλλόγου Επικοινωνίας Φουρνής Λασιθίου Κρήτης δημιουργήθηκε το διαδικτυακό ένθετο «Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη: Η Μεγάλη Κυρία των Ελληνικών Γραμμάτων», στο οποίο παραθέτονται ενδελεχείς πληροφορίες για τη ζωή και το έργο της Σοφίας Μαυροειδή-Παπαδάκη⁹⁴.

⁹² Βλ. Δημήτρης Σέρβος, «Η ποιήτρια της Αντίστασης», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 23 Ιουνίου 2002, σ. 6. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=1314316> (προσπελάστηκε: 20/3/2023).

⁹³ Βλ. Ανωνύμως, «Τιμούν την Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 8 Αυγούστου 2002, σ. 19. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=1377181> (προσπελάστηκε: 20/3/2023).

⁹⁴ Βλ. http://www.mavroidi.gr/smp/smp.gr/smp_menu_main_gr.htm.

Ε΄) ΠΡΩΙΜΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ & ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

Στην ελληνική επικράτεια, ήδη από τα πρώτα χρόνια της απελευθέρωσης, υφίστανται μεμονωμένες προδρομικές μορφές (Φ. Πυλαρινός, Π. Σοφιανόπουλος, Δ. Παπαθανασίου) που υιοθετούν ορισμένες εκδοχές του λεγόμενου «κοινωνισμού» επηρεασμένοι από τον ουτοπικό Σοσιαλισμό του Γάλλου Αντρί Σαιν-Σιμόν⁹⁵. Ωστόσο, πρέπει να φτάσουμε στο 1877, με την κυκλοφορία της εφημερίδας *Ελληνική Δημοκρατία*⁹⁶ στην Πάτρα από τον λεγόμενο Δημοκρατικό Σύλλογο, ο οποίος υπήρξε από τους πρώτους σοσιαλιστικούς ομίλους της Ελλάδας, ώστε να αρχίσει να σχηματίζεται ένα οργανωμένο προοδευτικό κλίμα μεταξύ των νέων, κυρίως μικροαστικής ή αστικής καταγωγής, και να προπαγανδίζονται οι σοσιαλιστικές ιδέες. Εκτός από την Πάτρα πρόδρομοι σοσιαλιστές υπήρχαν στην Αθήνα, στην Κέρκυρα και στην Κεφαλονιά ήδη από το 1875⁹⁷.

Παρά ταύτα, χρειάστηκε να περάσουν πολλά χρόνια προκειμένου οι σοσιαλιστικές ιδέες να βρουν πρόσφορο έδαφος στην ελληνική ή ελληνόφωνη επικράτεια. Αυτό έγινε κυρίως μετά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο από τη δράση στη Θεσσαλονίκη της λεγόμενης *Φεντερασιόν*. Η σοσιαλιστική αυτή οργάνωση, η οποία αποτελούνταν από πολλούς Εβραίους της πόλης, παρά τις όποιες αστοχίες στη δράση και τη λήψη αποφάσεων, προπαγάνδιζε στους εργάτες τον Μαρξισμό και ανέπτυξε γερή συνδικαλιστική δράση εκδίδοντας ταυτοχρόνως την εφημερίδα *Αβάντι*. Ήδη από το 1908 άρχισαν να εκδηλώνονται οι πρώτες εργατικές διαδηλώσεις και απεργίες. Την ίδια εποχή, στην Αθήνα, υφίστανται δύο σοσιαλιστικές οργανώσεις –η Σοσιαλιστική Ένωση και το Σοσιαλιστικό Κέντρο– με μικρή όμως επιρροή και συχνά ιδεολογικές συγκρούσεις μεταξύ των μελών τους, γεγονός το οποίο προκάλεσε σύγχυση στα εργατικά στρώματα⁹⁸.

Από το 1911 άρχισαν προσπάθειες προκειμένου να συνενωθούν όλες οι οργανώσεις της χώρας σε μία κεντρική συνδικαλιστική οργάνωση. Τελικώς, οι προσπάθειες αυτές τελεσφόρησαν το 1918, αφ΄ ενός μεν, με το Πρώτο Συνέδριο του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδος (ΣΕΚΕ) που πραγματοποιήθηκε στον

⁹⁵ Βλ. Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 έως το 1974*, τ. Α΄, Αθήνα: Γνώση 1995, σσ. 27-28.

⁹⁶ Κυκλοφόρησε μόνον ένα φύλλο, τον Μάιο του 1877, το οποίο κατασχέθηκε με τους πρωτεργάτες του να φυλακίζονται· βλ. στο ίδιο, σ. 145.

⁹⁷ Βλ. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Αθήνα: Μπουκουμάνη 1956, σσ. 44-45.

⁹⁸ Πρβλ. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, τ. Ε΄, Αθήνα: 20^{ός} αιώνας 1958, σσ. 501-503.

Πειραιά τον Νοέμβριο⁹⁹, αφ' ετέρου δε, με την ίδρυση της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος (ΓΣΕΕ) το πρώτο συνέδριο της οποίας πραγματοποιήθηκε τον Οκτώβριο στην Αθήνα, με πρωτοβουλία κυρίως του Εργατικού Κέντρου της Θεσσαλονίκης αλλά και με τη συμμετοχή των Εργατικών Κέντρων Αθήνας, Πειραιά και Βόλου. Στο πρώτο συνέδριο επικράτησαν των βενιζελικών δυνάμεων οι σοσιαλιστές¹⁰⁰.

Οι συνθήκες πλέον ήταν ώριμες, ώστε λίγους μήνες πριν από το Γ' Έκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ, τον Νοέμβριο του 1924, στο οποίο μεταξύ άλλων αποφασίστηκε η λεγόμενη «μπολσεβικοποίηση» του κόμματος και η μετονομασία του σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος (ΚΚΕ), να εμφανιστεί το έντυπο *Νέοι Βωμοί*. Υπήρξε το πρώτο καθαρά Αριστερό - κομμουνιστικό λογοτεχνικό περιοδικό της Ελλάδας με τη συμμετοχή πλήθους μελών και επιρροών του ΣΕΚΕ.

Τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια της Ελλάδας χαρακτηρίζονταν από έντονη πολιτική και κοινωνική αστάθεια, γεγονός το οποίο επηρέαζε αρνητικά την όποια προσπάθεια οργάνωσης της πνευματικής ζωής του τόπου. Επιπλέον, η έννοια του όρου λογοτεχνία υπήρξε για πολλά χρόνια ακαθόριστη, συγγεόμενη με τη δημοσιογραφία ή τη φιλολογία. Το ίδιο χρονικό διάστημα, το μυθιστόρημα ως λογοτεχνικό είδος δεν βρισκόταν ανάμεσα στις προτιμήσεις των πρώτων μετεπαναστατικών Ελλήνων συγγραφέων, ίσως και λόγω του γεγονότος ότι το νεοελληνικό μυθιστόρημα όφειλε να δημιουργήσει μια νέα αφητηρία επηρεασμένη κυρίως από την παραγωγή των εξελεγμένων λογοτεχνιών της Δύσης¹⁰¹.

Η πρώτη περίοδος του νεοελληνικού μυθιστορήματος (1830-1880) σημαδεύεται από την παραγωγή των λεγόμενων ιστορικών μυθιστορημάτων τα οποία αντλούν τη θεματολογία τους από το παρελθόν. Εξαίρεση αποτελεί το έργο του Γρηγορίου Παλαιολόγου, *Ο Ζωγράφος*, καθώς και το έργο του Παύλου Καλλιγά με τίτλο *Θάνος Βλέκας*. Το συγκεκριμένο μυθιστόρημα πρωτοπορεί και για έναν ακόμη λόγο. Είναι το πρώτο έργο της νεοελληνικής λογοτεχνίας με σοσιαλιστική προδιάθεση¹⁰². Δημοσιεύτηκε σε συνέχειες το διάστημα μεταξύ 1855-1856 στο περιοδικό *Πανδώρα* και συνιστά το μοναδικό δημοσιευμένο λογοτεχνικό πόνημα του νομομαθή Καλλιγά, δικαιολογώντας ορισμένες από τις αδυναμίες του, όπως η

⁹⁹ Βλ. Πρακτικά, *Το Πρώτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή 2018, σ. 7.

¹⁰⁰ Βλ. Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας*, τ. Δ', Αθήνα: Τολίδη 1977, σσ. 197-198.

¹⁰¹ Πρβλ. Απόστολος Σαχίνης, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, Αθήνα: Εστία 1997, σσ. 17-24.

¹⁰² Βλ. Χαράλαμπος-Δημήτρης Γουνελάς, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην ελληνική λογοτεχνία 1897-1912*, Αθήνα: Κέδρος 1984, σ. 97.

αρχαϊκή καθαρεύουσα, το επιτηδευμένο χιούμορ και τα κουραστικά αποσπάσματα αρχαίων συγγραφέων.

Το συγκεκριμένο έργο αποτελεί μακρινό πρόγονο του ηθογραφικού μυθιστορήματος καθώς έναυσμα συγγραφής του αποτέλεσαν η ζωή και τα ήθη της εποχής¹⁰³. Μέσα από αυτό το μυθιστόρημα, ο συγγραφέας δεν περιορίζεται στο να ασκεί κριτική στα λάθη του κοινωνικοπολιτικού συστήματος αλλά αποζητά λύσεις και θεραπεία απηχώντας ιδέες των Ανρί Σαιν-Σιμόν και Ρόμπερτ Όουεν¹⁰⁴, βασικών εκπροσώπων του λεγόμενου Ουτοπικού Σοσιαλισμού¹⁰⁵.

Κατά τη δεκαετία του 1880, εμφανίζονται στον ελληνικό πνευματικό ορίζοντα δύο διαφορετικές κινήσεις, με τη μια να έχει σοσιαλιστικές και την άλλη λαογραφικές προσλαμβάνουσες. Την ίδια εποχή, υποψώσκει μια τάση για πολιτική και κοινωνική αλλαγή η οποία έρχεται τελικώς στο προσκήνιο στα τέλη της επόμενης δεκαετίας με την έκδοση του περιοδικού *Η Τέχνη* (1898-1899)¹⁰⁶, με διευθυντή και εκδότη τον Κωνσταντίνο Χατζόπουλο¹⁰⁷. Το συγκεκριμένο έντυπο, όπως και *Ο Διόνυσος* (1901-1902) το οποίο συγγενεύει με την *Τέχνη*¹⁰⁸, μεταφέρουν στην Ελλάδα τις ιδέες του Νίτσε, αφ' ενός μεν, για την υποκειμενικότητα του καλλιτέχνη, αφ' ετέρου δε, για τον Υπεράνθρωπο που ταυτίζεται με τον ρόλο του καλλιτέχνη ο οποίος ανυψώνει το ηθικό του λαού προκειμένου να επιτευχθεί η κοινωνική αλλαγή πλησιάζοντας τους στόχους του Σοσιαλισμού¹⁰⁹.

Το διάστημα 1907-1913 μεταβάλλονται τα θέματα που χρησιμοποιούν οι συγγραφείς στα έργα τους, ως απόρροια της εξέλιξης της πολιτικής ιδεολογίας. Τη θέση των μέχρι τότε θεμάτων, σχετιζομένων με την εγωιστική επιβολή και του Υπερανθρώπου-αρχηγού, αντικαθίστανται από θέματα όπως της λαϊκής ισχύος και

¹⁰³ Βλ. Απόστολος Σαχίνης, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, ό.π., σσ. 139-141.

¹⁰⁴ Βλ. Χαράλαμπος-Δημήτρης Γουνελάς, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην ελληνική λογοτεχνία 1897-1912*, ό.π., σ. 97.

¹⁰⁵ Πρβλ. Keith Taylor, *The Political Ideas of the Utopian Socialists*, London: Frank Cass 1982, σσ. 1-9.

¹⁰⁶ Βλ. Χαράλαμπος-Δημήτρης Γουνελάς, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην ελληνική λογοτεχνία 1897-1912*, ό.π., σσ. 15-16, 68-69.

¹⁰⁷ Το περιοδικό *Η Τέχνη* ήταν μηνιαίο, κυκλοφορώντας συνολικά 12 τεύχη. Κύριοι συνεργάτες του περιοδικού υπήρξαν ο Γ. Καμπύσης με τον Π. Νιρβάνα ενώ στον ευρύτερο κύκλο του εντύπου συγκαταλέγονται, μεταξύ άλλων, οι: Ι. Γρυπάρης, Μ. Μαλακάσης, Λ. Πορφύρας, Λ. Μαβίλης, Κ. Θεοτόκης, Γ. Ξενόπουλος (βλ. Μαρία Αντωνίου-Τίλιου, *Το περιοδικό «Η Τέχνη» (1898-1899). Συμβολή στη μελέτη της Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1989, σσ. 118-119, 13. Διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/1406?lang=el#page/1/mode/2up> (προσπελάστηκε: 1/12/2022).

¹⁰⁸ Βλ. Χ. Α. Καραόγλου, *Ο Διόνυσος (1901-1902)*, Αθήνα: Διάττων 1992, σ. 10.

¹⁰⁹ Βλ. Χαράλαμπος-Δημήτρης Γουνελάς, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην ελληνική λογοτεχνία 1897-1912*, ό.π., σσ. 13, 16.

της κοινωνικής εξαθλίωσης. Στηλιτεύονται οι οικονομικές δυσκολίες των απλών ανθρώπων, ο παραδοσιακός και συντηρητικός τρόπος ζωής, ο αναλφαβητισμός και η πολιτική διαφθορά¹¹⁰. Η καινούρια αυτή ταυτότητα, επηρεασμένη από τα θεωρητικά και ιδεολογικά πρότυπα της Ευρώπης, απομακρύνεται από την παράδοση του προηγούμενου αιώνα, εκφραζόμενη κυρίως μέσω της λεγόμενης κοινωνικής πεζογραφίας, με πρωτεργάτες τον Κωνσταντίνο Χατζόπουλο (1868-1920) και Κωνσταντίνο Θεοτόκη (1872-1923)¹¹¹.

Όσον αφορά το λογοτεχνικό έργο του Κ. Χατζόπουλου, ξεκινά το 1898, με τη δημοσίευση της πρώτης του ποιητικής συλλογής, με τις επόμενες να είναι επηρεασμένες έντονα από τον Συμβολισμό. Η πεζογραφική παραγωγή του δεν παρουσιάζει καμιά ενότητα διότι ο ίδιος ήταν έντονα επηρεασμένος, αφ' ενός μεν, από την αδιάκοπη φροντίδα των γραφομένων του αναζητώντας το τέλειο και το πιο λυρικό αποτέλεσμα, αφ' ετέρου δε, από τη σοσιαλιστική του ιδεολογία. Δημοσίευσε τέσσερα μεγάλα αφηγήματα: την *Αγάπη στο χωριό* (1910), τον *Πύργο του Ακροποτάμου* (1909) –τα οποία, μολονότι είναι τοποθετημένα σε ένα ηθογραφικό πλαίσιο, διαθέτουν έντονο κοινωνικό στοιχείο–, τον *Υπεράνθρωπο* (1911) –έργο το οποίο αποτελεί σάτιρα του νιτσεικού «υπερανθρωπισμού»– και το *Φθινόπωρο* (1917), μέσω του οποίου εισάγεται ο Συμβολισμός στην ελληνική πεζογραφία¹¹².

Από το λογοτεχνικό έργο του Κ. Θεοτόκη, το οποίο αρχίζει με ορισμένες πρώιμες δημοσιεύσεις διηγημάτων στο περιοδικό *Η Τέχνη*, την κοινωνική πεζογραφία πλησιάζουν περισσότερο η νουβέλα *Η Τιμή και το χρήμα* (1914) και το μυθιστόρημα *Οι Σκλάβοι στα δεσμά τους* (1922). Η πλοκή των δύο αυτών έργων εκτυλίσσεται σε αστικό περιβάλλον φέροντας, όπως φαίνεται και από τους τίτλους, τα ίχνη των κοινωνικών πεποιθήσεων του συγγραφέα. Μολονότι το αισθητικό τους αποτέλεσμα είναι μάλλον άνισο¹¹³, ξεχωρίζουν διότι αποτελούν τα πρώτα δείγματα ευρείας χρήσης ελεύθερου πλάγιου λόγου στον ελληνικό πεζό λόγο¹¹⁴. Προς το τέλος της ζωής του, δημοσίευσε τα αφηγήματα *Ο Κατάδικος* (1919) και *Η Ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα* (1920) στα οποία ο Θεοτόκης δεν επιτίθεται ούτε καταδικάζει μια

¹¹⁰ Βλ. στο ίδιο, σ. 126.

¹¹¹ Βλ. Συλλογικό, *Η Παλαιότερη Πεζογραφία Από τις αρχές ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τ. Θ', Αθήνα: Σοκόλη 1997, σσ. 17-18.

¹¹² Βλ. Απόστολος Σαχίνης, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, ό.π., σσ. 177-181, 185-187.

¹¹³ Ο Λίνος Πολίτης θεωρεί αρτιότερο τα αφηγήματα του Θεοτόκη *Ο Κατάδικος* (1919), όπως άρτιο θεωρεί και το *Η Ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα* (1920) το οποίο, κατά τη γνώμη του, είναι «το πιο ολοκληρωμένο ασφαλώς από τα έργα του Θεοτόκη» (βλ. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα: ΜΙΕΤ⁸ 1998, σσ. 258-259).

¹¹⁴ Βλ. Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα: Οδυσσεύς 2003, σσ. 357-358.

ορισμένη κοινωνική τάξη. Αντιθέτως, τον ενδιαφέρει τα ψυχογραφήσει τους χαρακτήρες και να αναπτύξει έναν ωμό ρεαλισμό δημιουργώντας αντιστοίχως δυνατές εικόνες¹¹⁵.

Εκτός από το έργο τους, οι δύο προαναφερθείσες προσωπικότητες προώθησαν τις σοσιαλιστικές ιδέες και με τις πράξεις τους. Από την άλλη πλευρά, ο Κ. Χατζόπουλος, ανήκοντας στον στενό πυρήνα των λεγόμενων Κοινωνιολόγων, συνέβαλε στην ίδρυση της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος (ΓΣΕΕ). Επιπλέον, είχε την άποψη πως η αναγέννηση της ελληνικής κοινωνίας έχει ως κύριους άξονες τον αγώνα για τον καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας και παράλληλα τον αγώνα για τη μετάβαση στον Σοσιαλισμό. Η σημαντικότερη όμως συνεισφορά του ήταν η πρωτοβουλία του να πραγματοποιήσει και να εκδώσει την πρώτη ελληνική μετάφραση του *Κοινωνικού Μανιφέστου* –όπως το ονόμασε ο ίδιος– των Μαρξ - Ένγκελς, το 1913. Παράλληλα με τη μετάφραση, ο Χατζόπουλος στέκεται κριτικά πάνω σε ορισμένα σημεία των θέσεων του *Μανιφέστου*, γεγονός που υποδηλώνει την υψηλή θεωρητική ωριμότητά του¹¹⁶.

Μεταξύ των ετών 1909-1915, ο Κ. Θεοτόκης αναπτύσσει σοσιαλιστική δραστηριότητα στην Κέρκυρα κυκλοφορώντας μάλιστα τη βραχύβια εφημερίδα *Σοσιαλιστική Δημοκρατία*. Όντας θερμός θιασώτης της δημοτικής, είχε την άποψη ότι η διδασκαλία της στα σχολεία και η επικράτησή της εις βάρος της καθαρεύουσας θα άνοιγε έναν παράλληλο δρόμο και για την πολιτική μεταρρύθμιση, καθώς η δημοτική εξασφαλίζει την πολιτική συμμετοχή του λαού, ενώ η υποστήριξη της καθαρεύουσας από την εκάστοτε κυβέρνηση στόχευε στη διαίωνιση της κοινωνικής ανισότητας¹¹⁷.

Λίγα χρόνια πριν από την πρώτη ελληνική μετάφραση του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου*, και συγκεκριμένα το 1907, κυκλοφορεί το βιβλίο του σοσιαλιστή Γεώργιου Σκληρού, *Το Κοινωνικό μας ζήτημα*, το οποίο αποτέλεσε έναυσμα για μια ευρύτερη συζήτηση η οποία επηρέασε τη λογοτεχνική δημιουργία. Την επόμενη χρονιά, το 1908, ο Ρήγας Γκόλφης, κριτικός θεάτρου και βιβλίου του περιοδικού *Νουμάς*, δημοσιεύει στο εν λόγω έντυπο το σοσιαλιστικό δράμα *Ο Γήταυρος*, το οποίο ανεβαίνει σε θέατρα της Αθήνας και της επαρχίας¹¹⁸. Το 1909, ο Γκόλφης κυκλοφορεί την πρώτη του ποιητική συλλογή με τίτλο: *Τα Τραγούδια του Απρίλη* στην οποία

¹¹⁵ Βλ. Απόστολος Σαχίνης, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, ό.π., σσ. 193, 203-204, 208.

¹¹⁶ Βλ. Μάρκος Α. Γκιόλιας, *Το Εργατικό Κίνημα στην Ελλάδα και ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος*, Αγρίνιο: Π. Μοσχονάς 1996, σσ. 209, 238-245.

¹¹⁷ Βλ. Χαράλαμπος-Δημήτρης Γουνελάς, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην ελληνική λογοτεχνία 1897-1912*, ό.π., σσ. 107-108, 133.

¹¹⁸ Βλ. Ρήγας Γκόλφης, *Ποιήματα*, επιμ.-εισ. Κώστας Στεργιόπουλος, Αθήνα: Εστία 2002, σσ. 16-18.

περιλαμβάνει ορισμένα ποιήματα που μπορούν να χαρακτηριστούν ως φιλεργατικά, εκφράζουν την ελπίδα για μια καλύτερη ζωή στο μέλλον με ίσες ευκαιρίες και μακριά από τις κακουχίες του παρόντος¹¹⁹. Η περίοδος αυτή ήταν ακόμη αρκετά πρώιμη, με πολλούς λογοτέχνες να αποφεύγουν την άμεση στράτευση η οποία άλλωστε ελέγχεται για την ορθότητά της από τον Θεοτόκη και τον Χατζόπουλο¹²⁰.

Το 1913 ο Κωστής Παλαμάς γράφει το φιλεργατικό ποίημα «Εμείς οι εργάτες...».

Εμείς οι εργάτες...

Εμείς οι εργάτες είμαστε που με τον ιδρωτά μας
ποτίζουμε τη γη για να γεννά
καπούς, λουλούδια, τ' αγαθά του κόσμου ολόγυρά μας·
φτωχή, αλουλούδιαστη, άκαρπη, μονάχα η αργατιά.

Εμείς οι εργάτες είμαστε που με τον ιδρωτά μας
ζυμώνουμε του κόσμου το ψωμί·
πιο δυνατά κι απ' τα σπαθιά τα χέρια τα δικά μας,
και μόλο το αλυσόδεμα, σκάφτουν, και η γη πλουτεί.

Στου κόσμου τους θησαυριστές το βιός σου, εργάτη, νόμοι
σ' το τρώνε αδικητές χωρίς ντροπή.
Αγκαλιαστείτε, αδέρφια, ορθοί! Με μια καρδιά, μια γνώμη,
Δικαιοσύνη, βρόντηξε, και λάμπει, Προκοπή!—

Το ποίημα αυτό συμπεριλαμβάνεται το 1928 στη συλλογή *Σκληροί και δειλοί στίχοι* και προκαλεί την αντίδραση του κριτικού Ανδρέα Καραντώνη ο οποίος το χαρακτηρίζει ως «καθαρά κομμουνιστικό». Όπως πληροφορούμαστε από τον ίδιο τον ποιητή, οι συγκεκριμένοι στίχοι γράφτηκαν το 1913, κατά παραγγελία του νεοσύστατου τότε Εργατικού Κέντρου Αθηνών¹²¹. Ο Κωστής Παλαμάς, όντας φιλελεύθερος, είχε δηλώσει το 1911 σε γράμμα του προς τον εισηγητή του

¹¹⁹ Τέτοια ποιήματα μπορούν να θεωρηθούν τα: «Σκλάβοι», «Ζωή και Ανάσταση» και ορισμένα σημεία του «Πολεμιστής» (βλ. Ρήγας Γκόλφης, *Ποιήματα*, επιμ.-εισ. Κώστας Στεργιόπουλος, ό.π., σσ. 136-142).

¹²⁰ Βλ. Χαράλαμπος-Δημήτρης Γουνελάς, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην ελληνική λογοτεχνία 1897-1912*, ό.π., σσ. 219-220.

¹²¹ Βλ. Δημήτρης Κόκορης, «Μαρξισμός και νεοελληνική λογοτεχνία: συνοπτικό διάγραμμα», *Τετράδια Μαρξισμού*, έτ. Δ', τχ. 9, Άνοιξη 2019. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://tetradia-marxismou.gr/Μαρξισμός-νεοελληνική-λογοτεχνία/> (προσπελάστηκε: 23/11/2022).

Φουτουρισμού, Φιλίππο Τομάζο Μαρινέτι: «Τιμώ το Σοσιαλισμό, (κι ας στέκουμαι μακριά του), στοιχείο, από τα πιο μεγάλα, ζωής και προκοπής»¹²², γεγονός που καταδεικνύει ότι διακατεχόταν από την «κλασικού τύπου φιλελεύθερη αντίληψη»¹²³.

Τον Ιούλιο του 1915, ο Νίκος Γιαννιός¹²⁴ δημοσιεύει στο περιοδικό *Σοσιαλιστικά Φύλλα* το άρθρο «Τέχνη και Σοσιαλισμός»¹²⁵, το οποίο αποτελεί ένα από τα πρωιμότερα κείμενα που διερευνά τη σχέση λογοτεχνίας και πολιτικής¹²⁶. Το συγκεκριμένο κείμενο του Γιαννιού φέρει ως υπότιτλο: «Προς τους φιλολογούντες νέους» και, παρά τις όποιες φυσιολογικές και αναμενόμενες λόγω της πρωιμότητάς του γενικεύσεις τις οποίες περιέχει, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον εξαιτίας των προωθημένων απόψεων του συγγραφέα. Ο Γιαννιός υποστηρίζει, μεταξύ άλλων, ότι

ο Σοσιαλισμός που είναι ένα μέσο για την καλλιτέρευση της ανθρωπότητας, είναι επίσης το μέσο που θα κάμη οικονομικώς ανεξάρτητο τον καλλιτέχνη, και θα χωρήση την Τέχνη από την μπακαλοσύνη, για νανήκη, στον εαυτό της και ν' αναπτύσσεται ελεύθερα¹²⁷.

Στη συνέχεια του κειμένου, ο Γιαννιός αντιτίθεται στο δόγμα «η τέχνη για την τέχνη» θεωρώντας πως ο κάθε λογοτέχνης δεν πρέπει να είναι απομονωμένος αλλά να εμπνέεται από την αισθητική του γύρω κόσμου, ενώ ιδιαίτερη έμφαση δίδει στη μόρφωση του λαού, εξ ου και ο υπότιτλος του κειμένου, ως προαπαιτούμενο του ερχομού του Σοσιαλισμού¹²⁸. Επίσης, ο Γιαννιός κλείνοντας τίθεται ενάντια σε κάθε μορφή δέσμευσης του συγγραφέα με σκοπό την αναγκαστική σοσιαλιστική παραγωγή:

¹²² Βλ. Γιώργος Ανδρειωμένος, *Ο Παλαμάς και ο Πολιτικός Φιλελευθερισμός*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης 2022, σ. 89.

¹²³ Στο ίδιο, σ. 102.

¹²⁴ Ο Νίκος Γιαννιός (1885, Άνδρος - 1958, Αθήνα), σπούδασε Γαλλική Φιλολογία στη Σορβόνη. Αρχικά, εγκαθίσταται στην Κωνσταντινούπολη. Το 1909 διώκεται από την Τουρκία για τις σοσιαλιστικές του ιδέες και καταφεύγει στην Αθήνα. Τον Μάιο του 1911 συγκροτεί το Σοσιαλιστικό Κέντρο Αθηνών. Το 1917 ακολουθεί τον Βενιζέλο στη Θεσσαλονίκη. Το ίδιο έτος αναλαμβάνει την αρχισυνταξία του *Ριζοσπάστη*. Συμμετέχει στις εργασίες του ιδρυτικού Συνεδρίου του ΣΕΚΕ. Στις εκλογές του 1926 συμπράττει με τη Δημοκρατική Ένωση του Αλ. Παπαναστασίου. Τα υπόλοιπα χρόνια μέχρι τον θάνατό του ακολουθεί, πλην λίγων εξαιρέσεων, μοναχική πορεία (βλ. Παναγιώτης Νούτσος, *Νίκος Γιαννιός*, Αθήνα: Τυπωθήτω 1997, σσ. 23-24, 29-30).

¹²⁵ Βλ. Νίκος Γιαννιός, «Τέχνη και Σοσιαλισμός» *Σοσιαλιστικά Φύλλα*, έτ. Α', τχ. 1, Ιούλιος 1915, σσ. 14-19. Αναδημοσίευση στο: Παναγιώτης Νούτσος, *Νίκος Γιαννιός*, ό.π., σσ. 91-98.

¹²⁶ Βλ. Χριστίνα Ντουριά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, Αθήνα: Καστανιώτη 1996, σ. 55.

¹²⁷ Νίκος Γιαννιός, «Τέχνη και Σοσιαλισμός» *Σοσιαλιστικά Φύλλα*, έτ. Α', τχ. 1, Ιούλιος 1915, σ. 14. Αναδημοσίευση στο: Παναγιώτης Νούτσος, *Νίκος Γιαννιός*, ό.π., σ. 91.

¹²⁸ Βλ. στο Παναγιώτης Νούτσος, *Νίκος Γιαννιός*, ό.π., σσ. 92, 96-98.

Ο Σοσιαλισμός δεν εμποδίζει τους καλλιτέχνες σοσιαλιστές –όπως δεν εμπόδισε τους καλλιτέχνες Ανατόλ Φρανς, το Σω και τόσους άλλους– νάχουν δικό τους τρόπο να ζυπνούν τα πνεύματα στην επανάσταση και να νυώνουν τις ψυχές των ανθρώπων¹²⁹.

Κατά τη διάρκεια της πρώτης μεταπολεμικής δεκαετίας αναζωπυρώνεται το ενδιαφέρον για τις σοσιαλιστικές ιδέες το οποίο είχε εκδηλωθεί στις αρχές του 20^{ού} αιώνα. Το 1925 μπορεί να χαρακτηριστεί ως έτος-τομή, καθώς συμβαίνουν αλληπάλλληλα γεγονότα τα οποία οδηγούν το σοσιαλιστικό κίνημα της Ελλάδας σε μια απότομη ωρίμανση. Αρχικά, παρατηρείται έντονη κινητικότητα στους κύκλους των δημοτικιστών και στην περιοχή της λογοτεχνίας, καθώς το 1925 ιδρύεται το σωματείο «Φοιτητική Συντροφιά» το οποίο εμφορείται από ιδέες που προωθούν την κοινωνική επανάσταση¹³⁰. Επιπροσθέτως, το ίδιο έτος κυκλοφορεί σε βιβλίο η μελέτη του Κώστα Βάρναλη, *Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική*, αφιερωμένη στον Κωστή Παλαμά, η οποία αποτελεί μια στιβαρή απάντηση στη μελέτη του Γιάννη Αποστολάκη, μετέπειτα καθηγητή της έδρας της Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, η οποία είχε κυκλοφορήσει το 1923 με τίτλο: *Η Ποίηση στη ζωή μας*¹³¹.

Τον Φεβρουάριο της ίδιας χρονιάς, είχε προηγηθεί το άρθρο του Κώστα Βάρναλη στο 1^ο τεύχος του προοδευτικού περιοδικού *Διανόηση* με τίτλο: «Γράμμα μαϊμούς προς μεταφυσική μαϊμού (ΙΧ) της Αθήνας» το οποίο αποτελεί μια καυστική σάτιρα εναντίον της ανωτέρω μελέτης του Αποστολάκη και προπομπό της μελέτης *Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική*¹³². Επιπλέον, η μελέτη αυτή του Βάρναλη σηματοδοτεί μια πρόωπη και ημιτελή προσπάθεια επαναπροσδιορισμού του Σολωμού από την πλευρά της Αριστεράς η οποία, όπως θα επισημανθεί σε άλλο σημείο της παρούσης, θα καταλήξει στα μέσα της δεκαετίας του 1930 σε μια θετική κριτική αποτίμηση του

¹²⁹ Στο ίδιο, σ. 98.

¹³⁰ Βλ. Χριστίνα Ντουσιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, ό.π., σ. 54.

¹³¹ Στη μελέτη του αυτή ο Αποστολάκης, επηρεασμένος από τα προτάγματα της φιλοσοφικής θεωρίας του ιδεαλισμού, επιτίθεται, αφ' ενός μεν, στους κύκλους των περιοδικών *Τέχνη* και *Διώνυσος* και στις απόψεις τους για τον Νίτσε, αφ' ετέρου δε, στους διανοούμενους της εποχής του, μεταξύ των οποίων και «ο αρχιερέας των Γραμμάτων ο Παλαμάς» καταλογίζοντάς τους έλλειψη «μνήμης» και «σκληράδας» με αποτέλεσμα να γεννηθεί στην Ελλάδα διά του Γεωργίου Σκληρού *Το Κοινωνικό μας ζήτημα* «το μεγάλο κακό του Σοσιαλισμού». Επιπλέον, υπερασπίζεται το έργο και τη φυσιογνωμία του Σολωμού καταλήγοντας ότι για τον ίδιο «είναι ο μοναδικός ποιητής μας» (βλ. Γιάννης Μ. Αποστολάκης, *Η Ποίηση στη ζωή μας*, Αθήνα 1923, σσ. 14-15, 326.

¹³² Βλ. Χριστίνα Ντουσιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, ό.π., σ. 86.

έργου του¹³³. Δύο χρόνια αργότερα, το 1927, η σύγκρουση φιλελευθέρων και σοσιαλιστών έχει ως επακόλουθο τη διάσπαση του «Εκπαιδευτικού Ομίλου»¹³⁴.

Το περιεχόμενο του όρου προλετάριος στην Ελλάδα είναι πλέον φορτισμένο από την Οκτωβριανή Επανάσταση. Επιπλέον, ο όρος Προλεταριακή Τέχνη αποτελεί ισοδύναμο της πρωτοποριακής τέχνης και με αυτόν τον τρόπο, αφ' ενός μεν, δηλώνεται η αντίθεση στο δόγμα «η τέχνη για την τέχνη» το οποίο από τους αριστερούς του Μεσοπολέμου λογιζόταν ως σύμπτωμα αστικής παρακμής, αφ' ετέρου δε, τονίζεται ο επαναστατικός χαρακτήρας της τέχνης¹³⁵.

¹³³ Πρβλ. Γιώργος Ανδρειωμένος, *Λογοτεχνικά περιοδικά της αριστεράς και Διονύσιος Σολωμός (1924-1967)*, Αθήνα: Συλλογές 1998, σσ. 19-25.

¹³⁴ Βλ. Χριστίνα Ντουνιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, ό.π., σ. 54.

¹³⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 55.

ΣΤ') ΡΩΣΙΚΗ ΠΡΩΤΟΠΟΡΙΑ

Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα στο έδαφος της Ρωσίας λαμβάνουν χώρα συνταρακτικές κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις με αποκορύφωμα την Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917. Την ίδια περίοδο κάνει την εμφάνισή της ένα σύνολο καλλιτεχνικών κινημάτων και ρευμάτων –με αποκλίνουσες πολλές φορές απόψεις– έχοντας, ωστόσο, ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά, όπως την απόρριψη του καλλιτεχνικού παρελθόντος και την αναζήτηση νέων μορφών και μέσων έκφρασης στην τέχνη.

Στα κινήματα αυτά δόθηκε σε μέλλοντα χρόνο ο όρος «Ρωσική Πρωτοπορία» και αφορά, κυρίως, τα έτη 1910-1930. Ένα εκ των πρωτοποριακών κινημάτων είναι ο λεγόμενος ρωσικός φουτουρισμός. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα από το κείμενο «Ένα Χαστούκι στα Μούτρα του Κοινού Γούστου», το οποίο χαρακτηρίστηκε ως μανιφέστο του Ρωσικού Φουτουρισμού:

Εμείς μόνο ήμασταν το πρόσωπο του καιρού μας. Μεσ από μας το κέρασ του χρόνου φουσα στην τέχνη του κόσμου. Το παρελθόν είναι πολύ στενό. Η Ακαδημία και ο Πούσκιν είναι λιγότερο καταληπτοί από τα ιερογλυφικά. Ρίξτε τον Πούσκιν, τον Ντοστογιέφκι, τον Τολστόι κτλ., κτλ., στη θάλασσα από το Πλοίο της σύγχρονης εποχής. Εκείνος που δεν ξεχνά την πρώτη του αγάπη δεν θα μάθει την τελευταία του¹³⁶.

Ήδη από την αρχική πρόταση αυτού του κειμένου απηχείται η μετέπειτα ενδεδειγμένη ανεπτυγμένη μαρξιστική θεωρία η οποία υποστηρίζει ότι η λογοτεχνία αντανακλά την κοινωνικο-οικονομική πραγματικότητα της εκάστοτε εποχής.

Η τριετία 1909-1911 σηματοδεύτηκε από την εμφάνιση μιας νέας σχολής στη ρωσική ζωγραφική που είχε κάνει ήδη τις πρώτες της εκθέσεις από το 1907. Η Μόσχα αναδείχθηκε σε χώρο συνάντησης των πιο επαναστατικών κινημάτων της ευρωπαϊκής τέχνης. Ανάμεσά τους ο Κυβισμός από τη Γαλλία και ο Φουτουρισμός από την Ιταλία¹³⁷.

¹³⁶ Β. Μαγιακόφσκι, Β. Κλέμπνικοφ, Δ. Μπουρλιούκ κ.ά., 1912. *Ένα Χαστούκι στα Μούτρα του Κοινού Γούστου*, μτφρ. - επιμ. Ευγενία Κριτσέφσκαγια, Τζίνα Πολίτη [στο:] 1917. *Η Οκτωβριανή Επανάσταση και η Ρωσική Πρωτοπορία*, επιμ. Κώστας Βούλγαρης - Κώστας Χριστόπουλος, Αθήνα: Βιβλιόραμα 2017, σ. 89.

¹³⁷ Βλ. Κάμιλα Γκράιη, *Η Ρωσική Πρωτοπορία. Προεπαναστατική και Επαναστατική Τέχνη στη Ρωσία, 1963-1922*, μτφρ. Πέπη Ρηγοπούλου, Αθήνα: Υποδομή 1987, σ. 115.

Το 1909 στην Ιταλία διακηρύχθηκε η γέννηση του Φουτουρισμού με το περίφημο «Μανιφέστο του Φουτουρισμού» το οποίο γράφτηκε από τον Φ. Τ. Μαρινέτι και δημοσιεύτηκε στο Παρίσι στην εφημερίδα *Φιγκαρό*. Η σχέση του ρωσικού με τον ιταλικό Φουτουρισμό υπήρξε από την αρχή αμφιλεγόμενη και περίπλοκη¹³⁸. Αλλωστε, άμεσες επιρροές των Ρώσων από τους Ιταλούς φουτουριστές ήταν λίγες και κυρίως αφορούσαν την υιοθέτηση κοινών μοτίβων όπως αυτών του αεροπλάνου, του ποδηλάτη, του ταξιδιώτη και άλλων¹³⁹. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1920, η έντονη μιλιταριστική και εθνικιστική προπαγάνδα της ομάδας του Μαρινέτι οδήγησε τον ίδιο μαζί με ορισμένους άλλους φουτουριστές προς τον Φασισμό, βλέποντας σε αυτόν την ενσάρκωση ενός λαμπρού μέλλοντος της Ιταλίας. Την ίδια χρονική περίοδο, αντίθετη πορεία ακολουθούν οι Ρώσοι φουτουριστές οι οποίοι, με πρωτεργάτες τους Μαγιακόσκι, Χλέμπνικοφ και Ασένεφ, προέβαιναν σε αντιπολεμικές δηλώσεις, ενώ η πλειονότητά τους συνέβαλε στην εγκαθίδρυση και την προπαγανδιστική δράση των Μπολσεβίκων παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις¹⁴⁰.

Γενικότερα, οι καλλιτέχνες της Ρωσικής Πρωτοπορίας, εν αντιθέσει με τους υπόλοιπους ομοτέχνους τους, διέκριναν αναλογίες ανάμεσα στις απόψεις τους και στις διακηρύξεις της επανάστασης, όπως τη ρήξη με το παρελθόν και το άλμα σε ένα μέλλον κυριαρχίας του ανθρώπου πάνω στη φύση και τη ζωή. Οι εκπρόσωποί της συμμετέχουν στην πανεθνική εκστρατεία προπαγάνδας επιβιβαζόμενοι στα λεγόμενα τρένα «Αγκίτ-Προπ» (αγκιτάτσιας και προπαγάνδας) ενώ όσον αφορά την καλλιτεχνική εκπαίδευση ιδρύονται τα Ελεύθερα Εργαστήρια της Πετρούπολης (ΣΒΟΜΑΣ) και τα Ανώτερα Τεχνικά Καλλιτεχνικά Εργαστήρια της Μόσχας (ΒΧΟΥΤΕΜΑΣ) με υπευθύνους ζωγράφους όπως ο Μάλεβιτς, ο Τατλίν, και ο Καντίνσκι¹⁴¹.

Στις 12 Απριλίου του 1918 ψηφίστηκε από τις Επιτροπές των Σοβιέτ το διάταγμα «Για τα Μνημεία του Λαού» στο οποίο προβλεπόταν η κατασκευή και ανέγερση γλυπτών που να ανήκουν σε πρωτοπόρες προσωπικότητες του Σοσιαλισμού. Από τα πρώτα γλυπτά που ανεγέρθηκαν στη Μόσχα ήταν αυτά τα

¹³⁸ Βλ. στο ίδιο, σσ. 115-116.

¹³⁹ Βλ. Άννα Καφετσή, «Ρωσικός Κυβοφουτουρισμός: ένας όρος και η προβληματική του» [στο:] *1917. Η Οκτωβριανή Επανάσταση και η Ρωσική Πρωτοπορία*, ό.π., σ. 178.

¹⁴⁰ Βλ. Β. Μαρκόφ, «Φουτουρισμός» [στο:] *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 34, Αθήνα: Ακάδημος 1983, σσ. 109-111.

¹⁴¹ Βλ. Ελένη Μηλιαρονικολάκη, «Ρωσική Πρωτοπορία. Μια κριτική Επισκόπηση». *Κομμουνιστική Επιθεώρηση (ΚΟΜΕΠ)*, έτ. ΛΖ' (νέα περίοδος), τχ. 6, Νοέμβριος-Δεκέμβριος, 2011. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.komep.gr/m-article/ROSIKI-PROTOPORIA.-MIA-KRITIKI-EPISKO-PISI/> (προσπελάστηκε: 19/10/2022).

οποία αναπαριστούσαν τον Μαρξ και τον Ένγκελς. Ωστόσο, η επιλογή ρεαλιστικών τύπων του παρελθόντος έφερε αντιδράσεις στους κόλπους της πρωτοπορίας που υποστήριζε καινοτόμους τρόπους καλλιτεχνικής έκφρασης ερχόμενη σε αντίθεση με το παρελθόν¹⁴².

Το 1921 αποτελεί έτος-τομή για τη Σοβιετική Ένωση, καθώς μετά από μια περίοδο επτά ταραγμένων χρόνων αρχίζει μία φάση ανοικοδόμησης που περιλαμβάνει και τα καλλιτεχνικά θέματα. Ξεκινά, έτσι, η σταδιακή υπαγωγή όλων των καλλιτεχνικών οργανισμών στο Наркомпрос (Λαϊκό Επιτροπάτο Παιδείας). Παρά ταύτα, το εγχείρημα δεν στέφεται από επιτυχία λόγω και της δύναμης του κινήματος της Προλετκούλτ που αποτελούσε, όπως καταδεικνύεται και παρακάτω, τροχοπέδη στην υπαγωγή των καλλιτεχνικών υποθέσεων σ' ένα καθεστώς κομματικού ελέγχου¹⁴³.

στ'1) Προλετκούλτ

Ο πρωτοποριακός καλλιτεχνικός σύνδεσμος Προλετκούλτ (Προλεταριακή Κουλτούρα) ενεργοποιήθηκε λίγες μέρες πριν από την Οκτωβριανή Επανάσταση στην Αγία Πετρούπολη¹⁴⁴, με πρωτεργάτη τον Αλεξάντρ Μπογκντάνοφ¹⁴⁵. Οι θέσεις που πρόσβενε ήταν επηρεασμένες από τη Ρωσική Πρωτοπορία με εμφανή στοιχεία ρωσικού Φουτουρισμού, ο οποίος διέθετε ισχυρά ερείσματα στη Ρωσία ήδη από το 1912, και την κυκλοφορία του μανιφέστου «Ένα Χαστούκι στα Μούτρα του Κοινού Γούστου»¹⁴⁶.

Η Προλετκούλτ, η οποία γνώρισε μεγάλη διάδοση τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια στη Σοβιετική Ένωση, είχε στόχο να βοηθήσει τον απλό εργάτη να γνωρίσει τον δρόμο προς τον πολιτισμό· και αυτό, σύμφωνα με τη φιλοσοφία της, θα μπορούσε

¹⁴² Βλ. Γιάννης Μπόλης, «Τα ουτοπικά σχέδια του Βλαντίμιρ Τάτλιν» [στο:] *1917. Η Οκτωβριανή Επανάσταση και η Ρωσική Πρωτοπορία*, ό.π., σσ. 195-196.

¹⁴³ Βλ. Κάμιλα Γκράιη, *Η Ρωσική Πρωτοπορία. Προεπαναστατική και Επαναστατική Τέχνη στη Ρωσία, 1963-1922*, ό.π., σ. 282.

¹⁴⁴ Βλ. Lynn Mally, *Culture of the Future. The Proletkult Movement in Revolutionary Russia*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press 1990, σ. xviii.

¹⁴⁵ Ο Α. Α. Μπογκντάνοφ (1873, Σόκολκα Γκρόντνο - 1928, Μόσχα) υπήρξε οικονομολόγος, φιλόσοφος, πολιτικός και φυσικός επιστήμονας. Σπούδασε Ιατρική στο Χάρκοβο. Συμμετείχε στο κίνημα των ναρόνικων και το 1896 έγινε μέλος του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος στο οποίο αργότερα εκλέχθηκε στην Κεντρική Επιτροπή. Το 1909 διεγράφη για φραξιονισμό. Μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση έγινε μέλος της Κομμουνιστικής Ακαδημίας και δίδαξε στο Πανεπιστήμιο της Μόσχας. Υπήρξε διευθυντής του πρώτου ινστιτούτου μεταγγίσεων αίματος στον κόσμο (βλ. Ανωνύμως, «Μπογκντάνοφ Α. Α.» [στο:] *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 23, Αθήνα: Ακάδημος 1981, σσ. 227-228.

¹⁴⁶ Πρβλ. Συλλογικό, *Ευρωπαϊκά Γράμματα*, τ. Γ', Αθήνα: Σοκόλη 1999, σσ. 52-54.

να επιτευχθεί μόνο με τη δημιουργία νέων αισθητικών μορφών στην τέχνη, που να μη σχετίζονται με τις παλιές οι οποίες ήταν γεννήματα της φεουδαρχίας και της κεφαλαιοκρατίας. Σύμφωνα με τους εκπροσώπους της, η τέχνη οφείλει να αποκτήσει απλούστερη μορφή, έτσι ώστε να γίνεται πιο κατανοητή από τους απλούς εργάτες, χάνοντας παραλλήλως τα πρωτεία της τα οποία πλέον ανήκουν στο περιεχόμενο, το οποίο εξυπηρετεί ο καλλιτέχνης μόνον όταν αποτελεί και ο ίδιος μέρος της παραγωγικής διαδικασίας¹⁴⁷. Ουσιαστικά, επιδιώκονταν η κατάργηση του επαγγελματία-καλλιτέχνη και η αντικατάστασή του από έναν προλετάριο καλλιτέχνη-εργάτη¹⁴⁸.

Ήδη από το 1920, το Κομμουνιστικό Κόμμα της Σοβιετικής Ένωσης (ΚΚΣΕ) επιδίωξε να ελέγξει τη λειτουργία της Προλετκούλτ. Μέχρι το 1922, τα μέλη της μειώθηκαν δραστικά, γεγονός το οποίο δεν μπόρεσε ποτέ να ξεπεράσει, μέχρι τον Απρίλιο του 1932, όταν το Κόμμα έβγαλε οδηγία σύμφωνα με την οποία αναγκαστικά θα διαλύονταν όλοι οι λογοτεχνικοί και πολιτιστικοί όμιλοι¹⁴⁹, έχοντας ως απόρροια τον τερματισμό της ύπαρξης της λεγόμενης Ρωσικής Πρωτοπορίας και το άνοιγμα του δρόμου για την επικράτηση στην τέχνη του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού.

Τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια οι ζυμώσεις εντός της Σοβιετικής Ένωσης μεταξύ των καλλιτεχνικών κινημάτων ήταν έντονες και η ανεκτικότητα απέναντι σε αυτά ήταν μεγάλη. Το γεγονός αυτό δύναται να εξηγηθεί από τα λεγόμενα δύο ηγετικών μορφών της Οκτωβριανής Επανάστασης, του Λέοντος Τρότσκι, επικεφαλής του Κόκκινου Στρατού, και του Ανατόλι Λουνατσάρσκι, επιτρόπου Παιδείας, σύμφωνα με τους οποίους, από τη μια πλευρά, η ηγεσία του Μπολσεβικικού Κόμματος επικεντρωνόταν στο οικονομικό πρόβλημα και την προσπάθεια άμεσης επίλυσής του¹⁵⁰ και, από την άλλη, το εγχείρημα της Προλετκούλτ, και κατ' επέκταση ολόκληρης της Ρωσικής Πρωτοπορίας, ήταν ανολοκλήρωτο και ξεπερνούσε τις δυνάμεις της νεαρής Σοβιετικής Ένωσης¹⁵¹.

Παρά ταύτα, ο Λένιν παρακολουθούσε τη δράση των κινημάτων της Ρωσικής Πρωτοπορίας και δη της Προλετκούλτ. Ο Λένιν, εκτός των υπολοίπων στα οποία

¹⁴⁷ Βλ. Σπύρος Κυριαζόπουλος, *Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός και ζωγραφική*, Αθήνα: Νεφέλη 2019, σσ. 30-33.

¹⁴⁸ Πρβλ. Lynn Mally, *Culture of the Future, The Proletkult Movement in Revolutionary Russia*, ό.π., σ. 62.

¹⁴⁹ Βλ. Στο ίδιο, σσ. 194, 229, 249.

¹⁵⁰ Βλ. Leon Trotsky, *Literature and Revolution*, Michigan: University of Michigan Press 1960, σ. 9.

¹⁵¹ Βλ. Σπύρος Κυριαζόπουλος, *Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός και ζωγραφική*, Αθήνα: Νεφέλη 2019, σ. 36.

διαφωνούσε με την Προλετκούλτ και τον ίδιο τον Μπογκντάνοφ¹⁵², καυτηρίαζε ως αντιμαρξιστική την απόλυτη άρνηση και την προσπάθεια εξάλειψης της αστικής τέχνης, καθώς πίστευε ότι η τέχνη στις σοσιαλιστικές χώρες αποτελεί συνέχεια των θετικών κατακτήσεων της αστικής αλλά και γενικότερα της ανθρώπινης τέχνης ανά τους αιώνες¹⁵³.

Το 1921 πραγματοποιείται το 10^ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ το οποίο αποφασίζει την εφαρμογή της Νέας Οικονομικής Πολιτικής (ΝΕΠ) η οποία, ως μεταβατικό πρόγραμμα, εισάγει στην οικονομία της ΕΣΣΔ καπιταλιστικά στοιχεία. Το ίδιο έτος αίρεται ο οικονομικός αποκλεισμός που είχε επιβληθεί από τους Συμμάχους και αρχίζει μια περίοδος εξωστρέφειας της ρωσικής τέχνης προς τη δυτική Ευρώπη. Το 1922 στο Βερολίνο διοργανώνεται μεγάλη έκθεση αφηρημένης τέχνης παρουσιάζοντας την ιστορία του μοντέρνου κινήματος στη ρωσική τέχνη από τη δεκαετία του 1890 μέχρι τους εκπροσώπους του Κονστρουκτιβισμού. Παράλληλα, μέσα από περιοδικά όμως το *SA (Σοβιετική Αρχιτεκτονική)* έγιναν γνωστά στη Ρωσία όσα συνέβαιναν στη Δύση¹⁵⁴.

στ'2) Συλλογή Κωστάκη

Κατά τις πρώτες δεκαετίες της μεταπολίτευσης στην Ελλάδα σπάνιες ήταν οι αναφορές στη Ρωσική Πρωτοπορία γεγονός το οποίο ίσως να οφείλεται και στο ότι ελάχιστοι ιστορικοί τέχνης, καλλιτέχνες και δημοσιογράφοι γνώριζαν ενδελεχώς τη δράση της. Απόδειξη των παραπάνω γραφομένων υπήρξε η περιπέτεια της λεγόμενης «Συλλογής Κωστάκη». Το 1977 μετέβη στην Ελλάδα ο ελληνικής καταγωγής, μεγαλωμένος στη Σοβιετική Ένωση, συλλέκτης Γιώργος Κωστάκης ο οποίος, ήδη από το 1946, κατείχε πληθώρα αυθεντικών καλλιτεχνικών έργων των εκπροσώπων της Ρωσικής Πρωτοπορίας η οποία ονομάστηκε «Συλλογή Κωστάκη»¹⁵⁵. Ο Κωστάκης συμφώνησε με τη Σοβιετική Ένωση να παραχωρήσει το ένα μέρος της συλλογής του στην Πινακοθήκη Τρετιακόφ στη Μόσχα¹⁵⁶ ενώ το υπόλοιπο το

¹⁵² Για την κριτική του Λένιν στο Αλεξάντρ Μπογκντάνοφ βλέπε αναλυτικά, Β. Ι. Λένιν, «Υλισμός και Εμπειροκριτικισμός» [στο:] *Απαντα*, τ. 18, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή 2019.

¹⁵³ Βλ. Σπύρος Κυριαζόπουλος, *Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός και ζωγραφική*, ό.π., σσ. 36-38.

¹⁵⁴ Βλ. Κάμιλα Γκραίη, *Η Ρωσική Πρωτοπορία. Προεπαναστατική και Επαναστατική Τέχνη στη Ρωσία, 1963-1922*, ό.π., σσ. 315-317.

¹⁵⁵ Βλ. Πέγκυ Κουνελάκη, «Οι Περιπέτειες της Συλλογής Κωστάκη» [στο:] *1917. Η Οκτωβριανή Επανάσταση και η Ρωσική Πρωτοπορία*, επιμ. Κώστας Βούλγαρης - Κώστας Χριστόπουλος, Αθήνα: Βιβλιόραμα 2017, σσ. 185-188.

¹⁵⁶ Βλ. Μαργαρίτα Πουρνάρα, «Η Συλλογή Κωστάκη: Ένα ρωσικό παραμύθι με αίσιο τέλος στη Θεσσαλονίκη», εφημ. *Η Καθημερινή*, 30 Ιουνίου 2018. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:

κράτησε ο ίδιος πραγματοποιώντας εκθέσεις σε πολλές πόλεις του εξωτερικού (Ντίσελντορφ, Νέα Υόρκη, Οττάβα, Ινδιανάπολη, Κολωνία) με τους ειδικούς να εγγυώνται την αυθεντικότητα και την αξία της. Ο Κωστάκης επιθυμούσε να χαρίσει τη συλλογή του αυτή στο ελληνικό κράτος με την προϋπόθεση ότι θα καλύπτονταν τα ασφάλιστρα για τη μεταφορά της από τη Γερμανία, όπου και φυλασσόταν, στην Ελλάδα. Ο τότε διευθυντής της Εθνικής Πινακοθήκης Δημήτρης Παπαστάμος εξέφρασε έντονες επιφυλάξεις για την αξία της συλλογής και τελικώς εισηγήθηκε τη μη αποδοχή της δωρεάς¹⁵⁷.

Τον Μάρτιο του 1990 ο Γιώργος Κωστάκης πεθαίνει στην Αθήνα και επιθυμία του ήταν πλέον η πώληση ολόκληρης της συλλογής χωρίς αυτή να χωριστεί. Το 1993 τα πράγματα μεταβάλλονται όταν ο τότε Υπουργός Πολιτισμού στην Κυβέρνηση Παπανδρέου, Θάνος Μικρούτσικος, αποφασίζει να διοργανώσει την έκθεση της Συλλογής Κωστάκη στην Εθνική Πινακοθήκη (6 Δεκεμβρίου 1995 έως 8 Απριλίου 1996) και τότε αρχίζει μια άτυπη συζήτηση ανάμεσα στην Πολιτεία και την κόρη του Κωστάκη, Αλίκη, έτσι ώστε το ελληνικό κράτος να πάρει στην κατοχή του την περίφημη συλλογή. Οι συζητήσεις αυτές καταλήγουν σε μια ιστορική συμφωνία των δύο πλευρών, το 2000, με Υπουργό της Κυβέρνησης Παπανδρέου τον Ευάγγελο Βενιζέλο. Το ελληνικό κράτος συμφώνησε να καταβάλλει στους κληρονόμους του Κωστάκη το ποσό των 14,2 δις δραχμών για να λάβει 1275 έργα τέχνης –πίνακες ζωγραφικής, σχέδια, κατασκευές, κεραμικά– τα οποία εκτίθενται από τότε στο Κρατικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης στη Θεσσαλονίκη¹⁵⁸.

<https://www.kathimerini.gr/culture/arts/972442/i-syllogi-kostaki-ena-rosiko-paramythi-me-aisio-telos-sti-thessaloniki/> (προσπελάστηκε: 2/11/2022).

¹⁵⁷ Βλ. Πέγκυ Κουνελάκη, «Οι Περιπέτειες της Συλλογής Κωστάκη», ό.π., σσ. 188-190.

¹⁵⁸ Βλ. στο ίδιο, σσ. 190-193.

Ζ') Η ΠΡΩΤΗ ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΟΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Στην ελληνική επικράτεια δεν υπήρχε συστηματική ενημέρωση για τα κινήματα του Μοντερνισμού και κατ' επέκταση για τη Ρωσική Πρωτοπορία. Επιπλέον, δεν λαμβάνουν χώρα εκθέσεις ή ιδιωτικές συλλογές έτσι ώστε το ελληνικό κοινό να έχει τη δυνατότητα να έρθει σε επαφή με τις καινοτόμες ιδέες των οπαδών του Κυβισμού, του Εξπρεσιονισμού, του Φουτουρισμού και του Κυβοφουτουρισμού. Οι υπογράφωντες τις λιγοστές δημοσιεύσεις - ανταποκρίσεις που αφορούσαν την πρωτοπορία, κυρίως τα εικαστικά, εκδήλωναν μεν συνήθως αρνητική κριτική ή την αντιμετώπιζαν σκωπτικά, αφορούσαν δε πόλεις της δυτικής Ευρώπης (Ρώμη, Παρίσι, Βερολίνο κ.ά.) με την παραγωγή της Ρωσικής Πρωτοπορίας να παραμένει άγνωστη στους ελληνικούς καλλιτεχνικούς κύκλους. Εκτός αυτού, με το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου έπαψαν να γράφονται στον Τύπο της εποχής έστω και αυτές οι λίγες ανταποκρίσεις από τη Δύση.

Το 1918 ιδρύεται στην Ελλάδα το ΣΕΚΕ και το 1922 δημοσιεύεται στο περιοδικό *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* το δοκίμιο του Ζακ Μενέλ, «Η τέχνη στη Ρωσία των Σοβιέτ», αποτελώντας ουσιαστικά το πρώτο κείμενο στο οποίο γίνεται λόγος για τη Ρωσική Πρωτοπορία και το οποίο αμφισβητεί τη δυνατότητα των πρωτοποριακών καλλιτεχνών να δημιουργήσουν Προλεταριακή Τέχνη¹⁵⁹. Ακολουθεί το 1928 το άρθρο της Κ. Τυχόνοβα, στο περιοδικό *Νέα Επιθεώρηση*, «Οι καλές τέχνες στη Ρωσία. Η ανάπτυξη της σύγχρονης χαρακτηριστικής – οι κυριότεροι εκπρόσωποί της»¹⁶⁰. Και τα δύο αποτελούν, ωστόσο, μεμονωμένες περιπτώσεις.

Στον χώρο της λογοτεχνίας, όμως, δεν συμβαίνει το ίδιο. Τον Απρίλιο του 1924, λίγους μήνες πριν από το Γ΄ Έκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ (Νοέμβριος του 1924), στο οποίο, μεταξύ άλλων, αποφασίστηκε η λεγόμενη «μπολσεβικοποίηση» του Κόμματος και η μετονομασία του σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος (ΚΚΕ), εμφανίζεται το έντυπο *Νέοι Βωμοί* το οποίο υπήρξε το πρώτο καθαρά Αριστερό - κομμουνιστικό λογοτεχνικό περιοδικό της Ελλάδας με τη συμμετοχή πλήθους μελών

¹⁵⁹ Βλ. Σπύρος Μοσχονάς, «Ρωσική Πρωτοπορία ή σοβιετική τέχνη» [στο:] 1917. *Η Οκτωβριανή Επανάσταση και η Ρωσική Πρωτοπορία*, ό.π., σσ. 168-169.

¹⁶⁰ Βλ. Κ. Τυχόνοβα, «Οι καλές τέχνες στη Ρωσία. Η ανάπτυξη της σύγχρονης χαρακτηριστικής – οι κυριότεροι εκπρόσωποί της», *Νέα Επιθεώρηση*, έτ. Β΄, τχ. 4, Απρίλιος 1928, σσ. 110-112. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22770> (προσπελάστηκε: 3/11/2022).

και επιρροών του ΣΕΚΕ¹⁶¹. Στις στήλες των *Νέων Βωμών* γίνεται συχνή αναφορά σε θέματα τέχνης και λογοτεχνίας δίχως, ωστόσο, να υποφώσκει κάποια ενιαία γραμμή των συντακτών οι οποίοι φαίνεται να εκφράζουν ο καθένας την προσωπική του άποψη, με κάποια δημοσιεύματα, μάλιστα, να παρουσιάζουν αντικρουόμενες απόψεις. Άλλωστε, μετά την κυκλοφορία του βου τεύχους του το περιοδικό σταμάτησε την κυκλοφορία του δίχως να μπορέσει να αφήσει το στίγμα των μετέπειτα περιοδικών της Αριστεράς. Γενικά, μέσω του περιοδικού ασκείται δριμεία κριτική στην αστική λογοτεχνία της εποχής: πολλά κείμενα, είτε πρωτότυπα είτε μεταφρασμένα, διαπνέονται από έντονο αντιπολεμικό πνεύμα ενώ τίθενται υπέρ της θέσης για αυτόνομη λογοτεχνία τηρώντας αποστάσεις από τη λεγόμενη στρατευμένη λογοτεχνία¹⁶².

Τον Μάρτιο του 1927 δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, που αποτελούσε από τότε επίσημο έντυπο της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, το άρθρο «Θα υπάρξει προλεταριακός πολιτισμός και Προλεταριακή Τέχνη;»¹⁶³, ενώ, λίγους μήνες αργότερα, ακολουθεί, στην ίδια εφημερίδα, το άρθρο του συγγραφέα και μετέπειτα διευθυντή του περιοδικού *Πρωτοπόροι* Πέτρου Πικρού, «Προλεταριακή Τέχνη και προλεταριακοί τεχνίτες»¹⁶⁴. Αμφότερα τα άρθρα καταδεικνύουν με ενάργεια πως οι εκπρόσωποι του ελληνικού σοσιαλιστικού κινήματος παρακολουθούν τη συζήτηση περί Προλεταριακής Τέχνης η οποία βρίσκεται σε εξέλιξη στη Σοβιετική Ένωση.

Την ίδια εποχή κυκλοφορούν, υπό την εποπτεία του ΚΚΕ με ευρύ όμως πυρήνα συνεργατών, τα βραχύβια λογοτεχνικά περιοδικά *Λογοτεχνική Επιθεώρηση* (1927), *Νέα Επιθεώρηση* (1928-1929) και *Πρωτοπόροι* (1930-1931). Παρά τη σημαντική συνεισφορά των παραπάνω περιοδικών σε θέματα λογοτεχνίας, η πρώτη σημαντική συζήτηση - αντιπαράθεση που αφορά θέματα αισθητικής και ιδεολογίας στον ελληνικό περιοδικό Τύπο φαίνεται να γίνεται στο βραχύβιο περιοδικό *Ερμής* της Αλεξάνδρειας με το άρθρο του Κώστα Παρορίτη, «Μπορεί να υπάρξει σοσιαλιστική τέχνη στην Ελλάδα;» το οποίο δημοσιεύεται τον Απρίλιο του 1927 και στο οποίο ο

¹⁶¹ Πρβλ. Χριστίνα Ντουριά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, ό.π., σ. 61.

¹⁶² Βλ. στο ίδιο, σσ. 66-83.

¹⁶³ Βλ. Ανωθύμως, «Θα υπάρξει προλεταριακός πολιτισμός και Προλεταριακή Τέχνη;», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 8 Μαρτίου 1927. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://askiarchives.eu/aski/rec.asp?id=27689> (προσπελάστηκε: 20/2/2023).

¹⁶⁴ Βλ. Πέτρος Πικρός, «Προλεταριακή Τέχνη και προλεταριακοί τεχνίτες», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 13 Μαΐου 1927. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://askiarchives.eu/aski/rec.asp?id=27834> (προσπελάστηκε: 20/2/2023).

συντάκτης του υπερασπίζεται την έννοια *σοσιαλιστική τέχνη* η οποία οφείλει να έχει ένα κοινωνικό περιεχόμενο που θα απεικονίζει την πάλη των τάξεων και θα καταδεικνύει την υπεροχή του προλεταριάτου καταγγέλλοντας παράλληλα την κοινωνική αδικία που πηγάζει μέσω της αστικής κοινωνίας¹⁶⁵.

Η απάντηση στον Παρορίτη έρχεται δύο μήνες αργότερα όταν ο πρώην γενικός γραμματέας του ΣΕΚΕ και διευθυντής του *Ριζοσπάστη* Γιάννης Κορδάτος, ο οποίος είχε απομακρυνθεί από το ΣΕΚΕ κατά τη διάρκεια του Γ' Έκτακτου Συνεδρίου του 1924¹⁶⁶ για να διαγραφεί από το μετέπειτα ΚΚΕ το 1927¹⁶⁷, γράφει το άρθρο «Σοσιαλισμός και Τέχνη» στο οποίο κατηγορεί τον Παρορίτη για δογματισμό. Ο ίδιος επικαλείται τις απόψεις του Λουνατσάρσκι, του Μπουχάριν και του Τρότσκι για να υποστηρίξει ότι δεν υφίσταται Προλεταριακή Τέχνη στη νεαρή Σοβιετική Ένωση, πόσο μάλλον στην Ελλάδα, καθώς η Προλεταριακή Τέχνη, και κατ' επέκτασιν ο προλεταριακός πολιτισμός, δεν παράγεται μόνο μέσω της υιοθέτησης πολιτικών ή θεωρητικών θέσεων αλλά είναι το αποτέλεσμα μιας μακρόχρονης ιστορικής πορείας¹⁶⁸.

Λίγους μήνες αργότερα ο Κορδάτος επανέρχεται, αυτή τη φορά μέσω του επίσημου λογοτεχνικού εντύπου του ΚΚΕ, της *Νέας Επιθεώρησης*, κρίνοντας αρνητικά το μυθιστόρημα του Παρορίτη, *Οι δύο δρόμοι*, του 1927¹⁶⁹. Στο κριτικό του σημείωμα ο Κορδάτος καταλογίζει στο έργο του Παρορίτη, δίχως να το απορρίπτει συλλήβδην, έλλειψη καλλιτεχνικής έμπνευσης, ενώ ασκεί κριτική και στον τρόπο με τον οποίον πλάθονται οι πρωταγωνιστικοί χαρακτήρες του έργου υποστηρίζοντας ότι «το μέρος αυτό του ρομάντζου στην ιδεολογική του βάση είνε¹⁷⁰ ολότελα λαθασμένο και, γιατί να το κρύψουμε, και αντικομμουνιστικό»¹⁷¹. Το σημαντικότερο όμως σημείο του κριτικού σημειώματος του Κορδάτου είναι το παρακάτω:

¹⁶⁵ Βλ. Δημήτρης Κόκορης, *Η εισαγωγή κανονιστικών αρχών στο λογοτεχνικό πεδίο. Η παρέμβαση της ελληνικής Αριστεράς του Μεσοπολέμου (1930-1936)*, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1994, σ. 15. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/3468?lang=el#page/1/mode/2up> (προσπελάστηκε: 14/9/2022)

¹⁶⁶ Βλ. Ανωνύμως, «Κορδάτος Γιάννης» [στο:] *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 18, Αθήνα: Ακάδημος 1980, σ. 26.

¹⁶⁷ Βλ. Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 έως το 1974*, τ. Α', ό.π., σ. 24.

¹⁶⁸ Βλ. Χριστίνα Ντουριά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, Αθήνα: Καστανιώτη 1996, σσ. 117-118.

¹⁶⁹ Βλ. Γιάννης Κορδάτος, «Κριτικά Σημειώματα. Κώστα Παρορίτη: “Οι Δύο Δρόμοι”. (Κοινωνικό Ρομάντζο). Αθήνα 1927», *Νέα Επιθεώρηση*, έτ. Β', τχ. 1, Ιανουάριος 1928, σσ. 24-25. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22770> (προσπελάστηκε: 4/11/2022).

¹⁷⁰ Διατηρείται η ορθογραφία του περιοδικού.

¹⁷¹ Βλ. Γιάννης Κορδάτος, «Κριτικά Σημειώματα. Κώστα Παρορίτη: “Οι Δύο Δρόμοι”. (Κοινωνικό Ρομάντζο). Αθήνα 1927», ό.π., σ. 24.

Εκείνο που έχει να παρατηρήσει κανείς σε ένα λογοτέχνημα είναι πρώτα - πρώτα αν είναι καλά γραμμένο, αν έχει εσωτερική πνοή, αν αναβλύζει από τη δημιουργική πηγή του τεχνίτη. Όσο για τις ιδέες ενός λογοτεχνικού έργου ή καλύτερα για την *these* του, αυτή δεν μπορεί να επηρεάσει έτσι κι αλλιώς το λογοτέχνημα αν πραγματικά είναι τέτοιο, αν δηλαδή έχει αξία¹⁷².

Ο Κορδάτος σε αυτό το σημείο φαίνεται να πιστεύει, σύμφωνα με τη Χριστίνα Ντουνιά, «ότι η ιεράρχηση των κριτηρίων αξιολόγησης ενός λογοτεχνήματος δεν δίνει το προβάδισμα στους πολιτικούς στόχους του συγγραφέα αλλά στην καλλιτεχνική αξία της δημιουργίας του»¹⁷³.

Την παραπάνω άποψη του Κορδάτου δεν φαίνεται να ενστερνίζεται καθ' ολοκληρίαν ο Αιμίλιος Χουρμούζιος¹⁷⁴, διευθυντής της *Νέας Επιθεώρησης*, ο οποίος, στο επόμενο κιόλας τεύχος, σε κριτικό σημειώμά του για το μυθιστόρημα *Τουμπεκί* του Πέτρου Πικρού –για το οποίο λίγο καιρό αργότερα κατηγορήθηκε για λογοκλοπή προκαλώντας την αντίδρασή του¹⁷⁵– παίρνει θέση πάνω στη προηγηθείσα συζήτηση σημειώνοντας ότι η δημιουργία σοσιαλιστικής τέχνης μπορεί να υπάρξει μόνο με την ύπαρξη σοσιαλιστικής οικοδόμησης και ότι ο προλετάριος συγγραφέας «οφείλει να παρακολουθεί την τάξη που ανυψώνεται για να σχηματίσει τη νέα κοινωνία και να τονίζει ολοένα το νέο ιδεολογικό περιεχόμενο της τάξης αυτής»¹⁷⁶, ορίζοντας ταυτοχρόνως την Προλεταριακή Τέχνη η οποία είναι: «η ιδεολογική έκφραση των πόθων του προλεταριάτου στον αγώνα των κοινωνικών τάξεων»¹⁷⁷.

Στις αρχές του 1928, ο Κώστας Παρορίτης επανέρχεται στη συζήτηση, αυτή τη φορά μέσω της εφημερίδας *Ελεύθερος Λόγος*, στην οποία δημοσιεύει το άρθρο: «Το ελληνικό σοσιαλιστικό βιβλίο»¹⁷⁸. Ο Παρορίτης επιχειρεί μια κριτική των σοσιαλιστικών

¹⁷² Στο ίδιο.

¹⁷³ Βλ. Χριστίνα Ντουνιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, ό.π., σ. 119.

¹⁷⁴ Χρησιμοποίησε το ψευδώνυμο Αντρέας Ζεβγάς.

¹⁷⁵ Για την κατηγορία περί λογοκλοπής βλ. Γ. Βούγας, «Φιλολογικά Ήθη», *Νεοελληνικά Γράμματα*, έτ. Β', τχ. 16, Ηράκλειο Κρήτης, Ιανουάριος 1928, σσ. 749-755. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://digitallibrary.academyofathens.gr/archive/item/3970> (προσπελάστηκε: 3/11/2022). Η απάντηση του Πέτρου Πικρού από τις Φυλακές Συγγρού που βρισκόταν στο: Πέτρος Πικρός «Προς τη Διεύθυνση του περιοδικού “Νεοελληνικά Γράμματα”» *Νεοελληνικά Γράμματα*, έτ. Β', τχ. 17, Ηράκλειο Κρήτης, Φεβρουάριος 1928, σσ. 841-848. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://digitallibrary.academyofathens.gr/archive/item/3970> (προσπελάστηκε: 3/11/2022).

¹⁷⁶ Βλ. Αντρέας Ζεβγάς, «Κριτικά Σημειώματα. Πέτρου Πικρού: “Τουμπεκί”». Αθήνα 1927», *Νέα Επιθεώρηση*, έτ. Β', τχ. 1, Ιανουάριος 1928, σσ. 59-60. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22770> (προσπελάστηκε: 4/11/2022).

¹⁷⁷ Στο ίδιο.

¹⁷⁸ Βλ. Κώστας Παρορίτης, «Το ελληνικό σοσιαλιστικό βιβλίο», εφημ. *Ελεύθερος Λόγος*, 1 Ιανουαρίου 1928, σσ. 3-4. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=43358&seg=10453 (προσπελάστηκε: 3/11/2022).

βιβλίων που κυκλοφόρησαν κατά το έτος του 1927 υποστηρίζοντας ότι δεν έγινε καμιά απολύτως πρόοδος καθώς, εκτός από το κοινωνικό ρομάντζο «Οι δύο δρόμοι» του ίδιου, δεν δημοσιεύτηκε κανένα άλλο λογοτέχνημα που να πλησιάζει τους στόχους του Σοσιαλισμού. Στη συνέχεια, ο ίδιος ασκεί κριτική και στο ίδιο το ΚΚΕ το οποίο, καίτοι είναι το μόνο που έχει τη δυνατότητα να υποστηρίξει τους νέους καλλιτέχνες, ασκεί σε αυτούς δριμεία κριτική στο πλαίσιο της κομματικής ορθοδοξίας¹⁷⁹.

Η παραπάνω αρνητική στάση του Παρορίτη απέναντι στο ΚΚΕ εύκολα μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι εκείνη την εποχή είχε επέλθει ήδη ρήξη ανάμεσα στον Παρορίτη και την εφημερίδα του *Ριζοσπάστη* με τη διακοπή της στήλης που κρατούσε ο ίδιος ως χρονικογράφος¹⁸⁰. Η απάντηση στον Παρορίτη έρχεται μέσω ενός ανυπόγραφου κειμένου στο τεύχος Φεβρουαρίου του 1928 του περιοδικού της *Νέας Επιθεώρησης*¹⁸¹, το οποίο ανήκει πιθανότατα στον Αιμίλιο Χουρμούζιο. Στο κείμενο αυτό ελέγχεται η άποψη του Παρορίτη ότι το πεζό του «Οι δύο δρόμοι» αποτελεί ένα καθαρά σοσιαλιστικό έργο φέροντας ως απόδειξη την αρνητική κριτική που ασκήθηκε στο έργο του Παρορίτη από τον Γιάννη Κορδάτο στο προηγούμενο τεύχος της *Νέας Επιθεώρησης*¹⁸². Επίσης, ο συντάκτης του κειμένου επιτίθεται στον Παρορίτη λέγοντας επί λέξει:

Ο Παρορίτης, είν' ο κακομοίρης κακοκαρδισμένος από μια επίθεση που τούγινε τελευταία από τις στήλες του *Ριζοσπάστη*. Αλοιώς δε θάγραφε τέτοιες χοντροειδέστατες ανακρίβειες. Μ' αφού το προκάλεσε ας τ' ακούει: Το κομμουνιστικό κόμμα δε χτυπάει καθόλου, όπως κουτοπόνηρα το φαντάζεται και το διαλαλεί ο Π., τους σοσιαλιστές τεχνίτες και τα επανασταστικά ταλέντα. Χτυπάει μονάχα μερικούς «σοσιαλιστές» διανοούμενους της γνωστής πάστας, και που στις κρίσιμες στιγμές του αγώνα τού δείχνουνε πάντα τις πλάτες¹⁸³.

¹⁷⁹ Βλ. στο ίδιο, σ. 3.

¹⁸⁰ Μετά τον θάνατο του Παρορίτη το 1931, δημοσιεύεται στους *Νέους Πρωτοπόρους* άρθρο του Γιάννη Κορδάτου με το ψευδώνυμο Πέτρος Χαλκός, το οποίο αναγνωρίζει την αξία του Παρορίτη ως κριτικού, λογοτέχνη και συντρόφου και που, εκτός των άλλων, δείχνει το επίπεδο Κορδάτου ο οποίος αναγνωρίζει την προσφορά του Παρορίτη παρά τις διαφορές που είχαν όσο ζούσε (βλ. Πέτρος Χαλκός, «Οι Πρωτοπόροι που φεύγουν: Κώστας Παρορίτης», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Α', τχ. 1, Δεκέμβριος 1931, σσ. 35-36. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=33957&seg=1254 (προσπελάστηκε: 28-2-2023).

¹⁸¹ Βλ. Ανώνυμος, «Το σοσιαλιστικό βιβλίο κι ο Παρορίτης», *Νέα Επιθεώρηση*, έτ. Α', τχ. 2, Φεβρουάριος 1928, σ. 62. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22770> (προσπελάστηκε: 9/11/2022).

¹⁸² Βλ. Γιάννης Κορδάτος, «Κριτικά Σημειώματα. Κώστα Παρορίτη: “Οι Δύο Δρόμοι”». (Κοινωνικό Ρομάντζο). Αθήνα 1927», ό.π., σσ. 24-25.

¹⁸³ Ανώνυμος, «Το σοσιαλιστικό βιβλίο κι ο Παρορίτης», ό.π., σ. 62.

Από το παραπάνω απόσπασμα εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς τη νεανική θέρμη των γραφομένων του Αιμίλιου Χουρμούζιου ο οποίος υπερασπίζεται μέχρι τέλους την κομματική ορθοδοξία παρά το γεγονός ότι η *Νέα Επιθεώρηση* δεν ελεγχόταν πλήρως από το ΚΚΕ, γεγονός που αποδεικνύεται και από το ότι ο Χουρμούζιος επικαλείται, προκειμένου να επιτεθεί στον Παρορίτη, τα λεγόμενα του Γιάνη Κορδάτου, ήδη διαγραμμένου από το ΚΚΕ από το 1927. Τίποτα δεν προμηνύει την αλλαγή πλεύσης του λίγους μήνες αργότερα, όταν ο ίδιος θα αποχωρήσει από τις τάξεις του ΚΚΕ για να επανέλθει στο προσκήνιο ξανά το 1933 όταν επανακυκλοφορεί τη *Νέα Επιθεώρηση* με τροτσκιστικό πλέον περίβλημα, γεγονός το οποίο προκάλεσε την πολεμική αντιμετώπισή του από το επίσημο λογοτεχνικό έντυπο του ΚΚΕ, τους *Νέους Πρωτοπόρους*¹⁸⁴. Στο τροτσκιστικό πλέον έντυπο της *Νέας Επιθεώρησης*, μόνιμος συνεργάτης υπήρξε και ο Γιάνης Κορδάτος γεγονός που καταδεικνύει τη ρευστότητα των σοσιαλιστικών - κομμουνιστικών ιδεών αυτών των χρόνων η οποία οδήγησε τον Αιμίλιο Χουρμούζιο και τον Γιάνη Κορδάτο από υπερασπιστές της κομματικής ορθοδοξίας της δεκαετίας του '20 σε συνοδοιπόρους ενός εντύπου της αριστερής αντιπολίτευσης κατά τη δεκαετία του '30.

Ενδεικτικό της ευρείας αποδοχής που τύγχανε ο όρος *Προλεταριακή Τέχνη* και της αλληλεπίδρασης της συζήτησης στους πνευματικούς κύκλους της Ελλάδας είναι το ποίημα «Προλεταριακή Τέχνη» του Ιωάννη Σιγκουλιέρου (ψευδώνυμο του ποιητή Γιωσέφ Ελιγιά¹⁸⁵) το οποίο δημοσιεύτηκε στις στήλες της *Νέας Επιθεώρησης* τον Φεβρουάριο του 1928:

Προλεταριακή Τέχνη

Είμαι της ζωής ο νέος ρυθμός, κ' η αρμονία του δρόμου
του πλήθους είμαι 'γω παλμός, του λαού το καρδιοχτύπι.
Το βλέμμα μου ερευνητικό και στην κοσμοπλημμύρα
σεμνή κι' απέριττη, γλυκειά κι' ωμή, σιγοπροβάλλω.

Γλυκό τραγούδι τραγουδώ το ιδανικό του σκλάβου,
τον πόνο της φτωχολογιάς και τη μεγάλη ελπίδα.
Να γίνουμε άγριαν αστραμιά, πυρσούς, βεζούβεια λάβα
μπρος στου δυνάστη το ραβδί, του αφέντη το μαστίγι.

¹⁸⁴ Πρβλ. Χριστίνα Ντουνιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, ό.π., σσ. 208-209.

¹⁸⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 113.

Εμένα δε με συγκινούν τα μαραμένα ρόδα
μονάχα η κίτρινη θωριά του πεινασμένου σκλάβου.
Μες στην ψυχή μου δεν μιλεί το θρόισμα των φύλλων.
Μόνον βογγάει της θάλασσας το μανιασμένο κύμα.

Εγώ είμαι Τέχνη της γυμνής κι' αστόλιστης Αλήθειας,
εγώ είμαι η Τέχνη, είμαι το φως του σκλαβωμένου ανθρώπου,
μέσ' στο ρυθμό τον άρρυθμο ζυγιάζω τα φτερά μου
και σεργιανίζω ανάμεσα από τρώγλες και καλύβια!¹⁸⁶

Η συντακτική επιτροπή της *Νέας Επιθεώρησης* αποτελούνταν από εμβριθείς μαρξιστές κριτικούς οι οποίοι, παρά τις όποιες φυσιολογικές και δικαιολογημένες διαφοροποιήσεις μεταξύ τους, φαίνεται ότι γνώριζαν τα τεκταινόμενα στη Σοβιετική Ένωση, στους λογοτεχνικούς κόλπους της οποίας, ήδη από το 1920, επιδιωκόταν ο έλεγχος καλλιτεχνικών οργανώσεων οι οποίες δεν ελέγχονταν πλήρως από το Κομμουνιστικό Κόμμα και ανήκαν, όπως ειπώθηκε σε άλλο σημείο της παρούσης, στη λεγόμενη Ρωσική Πρωτοπορία¹⁸⁷.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, τον Ιανουάριο του 1929 δημοσιεύεται στις στήλες της *Νέας Επιθεώρησης* μεταφρασμένο κείμενο του πρωτεργάτη του καλλιτεχνικού συνδέσμου της Προλετκούλτ, Αλεξάντρ Μπογκνάνωφ, με τίτλο: «Τί είναι προλεταριακή ποίηση;»¹⁸⁸ στο οποίο ο ίδιος υποστηρίζει, μεταξύ άλλων, ότι ο ποιητής οφείλει να λειτουργεί ως οργανωτής του προλεταριάτου. Το συγκεκριμένο κείμενο συνοδεύεται από σημείωμα της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού στο οποίο, αν και επισημαίνονται οι ιδεαλιστικές, σε ορισμένα γραπτά, προσλαμβάνουσες του συγγραφέα, κρίνεται αναγκαία η δημοσίευσή του καθώς «διανοίγει ευρύτατο πεδίο μελέτης και συζήτησης των αντιλήψεων του Μπογκνάνωφ μεταξύ των μαρξιστών διανοομένων»¹⁸⁹.

Η συζήτηση περί προλεταριακής λογοτεχνίας στο περιοδικό *Νέα Επιθεώρηση* διακόπτεται ξαφνικά στις αρχές του 1929 και συνεχίζεται στον *Νουμά*, ένα περιοδικό

¹⁸⁶ Βλ. Ιούλιος Σιγκουλιέρος, «Προλεταριακή Τέχνη», *Νέα Επιθεώρηση*, έτ. Β', τχ. 2, Φεβρουάριος 1928, σ. 48. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22770> (προσπελάστηκε: 3/11/2022).

¹⁸⁷ Πρβλ. Lynn Mally, *Culture of the Future, The Proletkult Movement in Revolutionary Russia*, ό.π., σσ. 194, 229, 249.

¹⁸⁸ Βλ. Α. Μπογκνάνωφ, «Τί είναι προλεταριακή ποίηση;», μτφ. Θ. Σκουρλής, *Νέα Επιθεώρηση*, έτ. Β', τχ. 1, Ιανουάριος 1929, σσ. 1-9. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/2277> (προσπελάστηκε: 13/2/2022).

¹⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 2.

που ίδρυσε ο λογοτέχνης Δημήτρης Π. Ταγκόπουλος το οποίο πρωτοστατούσε από το 1903, που κυκλοφόρησε το πρώτο του τεύχος, στον αγώνα υπέρ της επικράτησης της δημοτικής γλώσσας¹⁹⁰. Ο Κ. Παρορίτης, τον Απρίλιο του 1930, στο άρθρο του «Για τη μοντέρνα τέχνη»¹⁹¹ κρίνει το μυθιστόρημα του Θράσου Καστανάκη, *Στο Χορό της Ευρώπης* (1929). Ο κριτικός του περιοδικού αναγνωρίζει δεξιοτεχνία στο γράψιμο του Καστανάκη καθώς και ότι το ύφος του είναι ευρωπαϊκό και μοντέρνο. Παρά ταύτα, σύμφωνα με τον Παρορίτη η ιστορία του έργου δεν προσφέρει καμιά συγκίνηση στον αναγνώστη διότι ο συγγραφέας περιορίζεται στο να παρουσιάζει απλώς μια αρνητική κατάσταση –εν προκειμένω την εκμετάλλευση μιας όμορφης νεαρής Ελληνίδας ηθοποιού που φιλοδοξούσε να κάνει καριέρα στα θέατρα του Παρισιού– και όχι να αναζητήσει τις αιτίες που συμβάλλουν στη διαιώνιση της κατάστασης αυτής.

Κατά τον Παρορίτη, εκείνη η εποχή βρισκόταν μπροστά στον «*επιθανάτιο ρόγχο της αστικής τέχνης*»¹⁹² που τη θέση της θα πάρει μια αληθινά καινούρια τέχνη η οποία, παράλληλα με τη νέα μορφή, θα διαθέτει και νέο περιεχόμενο το οποίο σύμφωνα με τα λεγόμενα του ίδιου

δεν θα ενδιαφέρεται δηλαδή τόσο για τη ζωή του ατόμου, του ενός, αλλά για την ομαδική ζωή όλης της κοινωνίας. Αυτό μας το υπόσχεται ο δρόμος που βλέπουμε ν' ακολουθή ο σημερινός πολιτισμός. Το άτομο υποχωρεί ολοένα στην ολότητα και τα ατομικά γεγονότα δεν έχουνε πια τη σημασία αν δεν αποτελούνε μέρος της ζωής της ολότητας¹⁹³.

Δύο μήνες μετά, τον Ιούνιο του 1930, ο Παρορίτης επανέρχεται στο ίδιο θέμα αυτή τη φορά με το άρθρο του με τίτλο «Και πάλι για την μοντέρνα τέχνη»¹⁹⁴ το οποίο περιέχει το γράμμα διαμαρτυρίας που του έστειλε ο Καστανάκης όπου, αν και

¹⁹⁰ Πρβλ. Γ. Χ. Καλογιάννης, *Ο Νουμάς και η εποχή του (1903-1931)*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: ΕΚΠΑ, 1985, σσ. 271-281. Διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/0255#page/14/mode/2up> (προσπελάστηκε: 4/11/2022).

¹⁹¹ Βλ. Κώστας Παρορίτης, «Για τη μοντέρνα τέχνη», *Ο Νουμάς*, έτ. ΚΗ', τχ. 792, Απρίλιος 1930, σσ. 98-99. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=44723&seg=11825 (προσπελάστηκε: 2/1/2023).

¹⁹² Στο ίδιο, σ. 99.

¹⁹³ Στο ίδιο.

¹⁹⁴ Βλ. Κώστας Παρορίτης, «Και πάλι για την μοντέρνα τέχνη», *Ο Νουμάς*, έτ. ΚΗ', τχ. 794, Ιούνιος 1930, σσ. 136-137. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=44723&seg=11825 (προσπελάστηκε: 3/1/2023).

σημειώνει πως σέβεται τις απόψεις του, κατηγορεί τον κριτικό για έλλειψη αμεροληψίας απέναντι στο μυθιστόρημά του¹⁹⁵.

Απαντώντας ο Παρορίτης στην κατηγορία περί μεροληψίας, στέκεται κριτικά στην επιλογή του Καστανάκη να παρουσιάζεται, σε ένα μικρό μέρος του βιβλίου του, ενάντια στον πόλεμο χωρίς όμως να προχωράει τη σκέψη του παραπάνω, παίρνοντας ο ίδιος μια ορισμένη θέση στο ζήτημα και υποδεικνύοντας παράλληλα τις αιτίες που τον προκαλούν όπως και το γεγονός ότι, σύμφωνα με τον Παρορίτη, «*η Κοινωνία αυτή πρέπει πρώτα να αφανιστή μέσα στο βούρκο των ανομιμάτων της για να μπορέσει ύστερα να ξαναγεννηθεί ο άνθρωπος στο φως του κανούριου ήλιου*»¹⁹⁶. Τέλος, ο μαρξιστής κριτικός του *Νουμά*, κάνοντας αρνητική αναφορά στο περιοδικό *Πρωτοπορία* και στον κριτικό Άλκη Θρύλο, καλεί τους νέους καλλιτέχνες και τον ίδιο τον Καστανάκη να αποφύγουν τον επικίνδυνο δρόμο της λεγόμενης «πρωτοποριακής τέχνης» ο οποίος αποτελείται από λογοτέχνες που δεν μπορούν να χαλιναγωγήσουν τη γλώσσα και το ύφος τους¹⁹⁷. Ο Καστανάκης επανέρχεται στη συζήτηση λίγα τεύχη μετά, με ένα εκτενές κείμενο στο οποίο υπερασπίζεται τη μοντέρνα τέχνη¹⁹⁸.

Μελετώντας κανείς τα δύο αυτά κείμενα του Κώστα Παρορίτη, δύναται να εξαγάγει ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα. Αρχικά, καθίσταται σαφές ότι ο ίδιος διαθέτει εξειδικευμένες μαρξιστικές γνώσεις οι οποίες του επιτρέπουν να κάνει μια επιτυχημένη σύνδεση ανάμεσα στον Μαρξισμό και στα καθήκοντα του προλετάριου λογοτέχνη. Οι απόψεις του αυτές και ο τρόπος με τον οποίον αντιμετωπίζει το αφήγημα του Θράσου Καστανάκη συγκλίνουν, σε πολλά σημεία, με αυτό το οποίο κάποια χρόνια αργότερα στη Σοβιετική Ένωση θα ονομαστεί Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός. Ωστόσο, στην Ελλάδα, εκείνη την εποχή δεν είχαν διαμορφωθεί ακόμη οι συνθήκες για υιοθέτηση απόψεων όπως αυτές του Παρορίτη στα δύο συγκεκριμένα άρθρα. Επίσης, ο Παρορίτης, εν αντιθέσει με αντίστοιχα κείμενα του παρελθόντος, παρότι μέσω των γραφομένων του φαίνεται να γνωρίζει τη δράση των καλλιτεχνικών κινημάτων της Ρωσικής Πρωτοπορίας και δη της Προλετκούλτ, αποφεύγει να αναφερθεί άμεσα σε αυτά, όπως επίσης αποφεύγει την αναφορά στους όρους «Σοσιαλισμός» και «Προλεταριακή Τέχνη» σε αυτά, ίσως λόγω του ότι τα κείμενά του δημοσιεύονταν στο προοδευτικό μεν, αστικό δε, περιοδικό του *Νουμά*.

¹⁹⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 136.

¹⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 137.

¹⁹⁷ Βλ. στο ίδιο, σ. 137.

¹⁹⁸ Βλ. Θράσος Καστανάκης, «Η αιώνια μοντέρνα τέχνη», *Ο Νουμάς*, έτ. ΚΗ', τχ. 797, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1930, σσ. 166-168. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=44723&seg=11825 (προσπελάστηκε: 11/1/2023).

Η παραπάνω φιλολογική διένεξη μεταξύ Παρορίτη - Καστανάκη απετέλεσε την αφορμή να λάβει μέρος στη συζήτηση ο Μ. Σπιέρος –ψευδώνυμο του Ν. Καλαμάρη ή Νικόλα Κάλας– με το άρθρο του «Προλεταριακή Τέχνη» δημοσιευμένο στον *Νουμά* τον Ιανουάριο του 1931¹⁹⁹. Στο κείμενό του αυτό, ο Κάλας επιτίθεται στις απόψεις που διετύπωσε ο Καστανάκης στις σελίδες του ίδιου περιοδικού, επιστρατεύοντας σε ορισμένα σημεία και την ειρωνεία. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι η διαφορά του Παρορίτη με τον Καστανάκη –και κατ’ επέκτασιν του ίδιου– είναι πρωτίστως ταξική, ενώ παράλληλα συμπληρώνει ότι τον προλετάριο καλλιτέχνη δεν τον ενδιαφέρει τόσο να ψυχαναλύει τον εαυτό του αλλά περισσότερο να αφουγκράζεται τον ανθρώπινο πόνο που υπάρχει γύρω του βρίσκοντας αποκρουστική την ιδέα του ανώτερου καλλιτεχνικού σκοπού της ανεξάρτητης δημιουργίας²⁰⁰.

Σύμφωνα με το κείμενο του Κάλας, «όσο βαθύτερος γίνεται ο αγώνας, τόσο η διαφορά των δύο πια λογοτεχνιών αυξάνει: Μοντέρνα τέχνη - Προλεταριακή Τέχνη»²⁰¹, ενώ κλείνει το κείμενό του απευθυνόμενος στους προλετάριους καλλιτέχνες οι οποίοι οφείλουν να πολεμήσουν τη μοντέρνα έκφραση γράφοντας Προλεταριακή Τέχνη η οποία θα αποτελέσει το μέσο γκρεμίσματος της τέχνης των αντιπάλων²⁰².

Το νεανικό αυτό κείμενο του Νικόλα Κάλας στηρίζεται στα προτάγματα της πρωτοποριακής τέχνης η οποία είναι επαναστατική τόσο στη μορφή όσο και στο περιεχόμενο. Ο ίδιος φαίνεται να είναι επηρεασμένος από το Αριστερό Μέτωπο για την Τέχνη του Μαγιακόφσκι το οποίο, από κοινού με την Προλετκούλτ, καταδικάζουν τη λογοτεχνική παράδοση²⁰³. Το κείμενο του Κάλας θα μπορούσε, υπό άλλες συνθήκες, να προκαλέσει αντιδράσεις οι οποίες, με τη σειρά τους, θα δημιουργούσαν έναν γόνιμο διάλογο μεταξύ των αντιτιθέμενων πλευρών. Παρά ταύτα, αυτό δεν συνέβη –εκτός από ένα σύντομο κείμενο στο επόμενο τεύχος του *Νουμά*²⁰⁴– και σε αυτό φαίνεται να έπαιξε καθοριστικό ρόλο η διακοπή κυκλοφορίας του περιοδικού λίγους μήνες αργότερα. Οι δημοσιεύσεις περί Προλεταριακής Τέχνης πραγματοποιούνται αρχικά στο περιοδικό *Πρωτοπόροι* με το άρθρο του Ανατόλ

¹⁹⁹ Βλ. Χριστίνα Ντουσιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, ό.π., σσ. 219-221.

²⁰⁰ Βλ. Μ. Σπιέρος, «Προλεταριακή Τέχνη», *Ο Νουμάς*, έτ. ΚΘ', τχ. 798, Ιανουάριος 1931, σσ. 8-9. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=44723&seg=11825 (προσπελάστηκε: 14/2/2023).

²⁰¹ Στο ίδιο, σ. 9.

²⁰² Βλ. στο ίδιο, σ. 10.

²⁰³ Βλ. Χριστίνα Ντουσιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, ό.π., σσ. 220-221.

²⁰⁴ Βλ. Αλέκος Θ. Δρακόπουλος, «Για το νόημα της τέχνης», *Ο Νουμάς*, έτ. ΚΘ', τχ. 799, Φεβρουάριος 1931, σ. 27. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=44723&seg=11825 (προσπελάστηκε: 15/2/2023).

Λουνατσάρσκι, «Η Προλεταριακή Τέχνη»²⁰⁵, στο οποίο ξεκαθαρίζει ότι η Προλεταριακή Τέχνη είναι μια τέχνη ταξική, αγωνιζόμενη για τον ερχομό του Σοσιαλισμού. Όταν, λοιπόν, ο Σοσιαλισμός επιτευχθεί, δεν θα υφίσταται ο όρος, διότι τότε θα υπάρχει μόνο μία μορφή τέχνης, η ανθρώπινη και σοσιαλιστική²⁰⁶. Ακολουθούν πληθώρα άρθρων στο κατ' εξοχήν «αρμόδιο» περιοδικό των *Νέων Πρωτοπόρων* στις αρχές του 1932, με τη συζήτηση να διευρύνεται και σε άλλα περιοδικά²⁰⁷.

²⁰⁵ Βλ. Ανατόλ Λουνατσάρσκι, «Η Προλεταριακή Τέχνη», *Πρωτοπόροι*, έτ. Β', τχ. 9, Σεπτέμβριος 1931, σ. 321. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://askiarchives.eu/aski/rec.asp?id=9280> (προσπελάστηκε: 20/2/2023).

²⁰⁶ Βλ. στο ίδιο.

²⁰⁷ Για τη συνέχεια της συζήτησης περί *Προλεταριακής Τέχνης*, βλ. Χριστίνα Ντουνιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, ό.π., σσ. 224-262.

Η΄) ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟΣ ΡΕΑΛΙΣΜΟΣ

Ο Ρεαλισμός, ως λογοτεχνικό ρεύμα, αναπτύσσεται κατά το δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα και καλύπτει γεωγραφικά όλη την Ευρώπη ξεκινώντας από τη Γαλλία. Με τον Ρεαλισμό ο συγγραφέας προσπαθεί να αποδώσει πιστά την πραγματικότητα με τον τρόπο που αυτός την αντιλαμβάνεται²⁰⁸. Εκφράζεται κυρίως μέσω του μυθιστορήματος δίχως όμως να αφήνει ανεπηρέαστο το θέατρο και την ποίηση. Τίθεται ενάντια στον Γερμανικό Ρομαντισμό και τον Ιδεαλισμό της Γερμανικής Φιλοσοφίας. Η Βιομηχανική Επανάσταση, η ευημερία της αστικής τάξης, η χρησιμοθηρία του Άγγλου φιλοσόφου Τζων Στιούαρτ Μιλ δημιουργούν μια νέα πραγματικότητα η οποία θέτει στην άκρη τον Ρομαντισμό και αναπτύσσει τον Ρεαλισμό ο οποίος είναι προϊόν μιας συνειδητής φιλελεύθερης πραγματικότητας²⁰⁹.

Ο Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός αποτελεί καλαισθητική μέθοδο της λογοτεχνίας και της τέχνης και συνδέθηκε με την ανάπτυξη σοσιαλιστικών ιδεών σε διάφορες χώρες, αρχής γενομένης κατά τα μέσα και το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα από τη Μεγάλη Βρετανία (με την ποίηση του χαρτιστικού κινήματος), τη Γερμανία και τη Γαλλία (με τη λογοτεχνία της Παρισινής Κομμούνας)²¹⁰. Περί τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}, μέσα από τη δημιουργία του Μαξίμ Γκόρκι, διαμορφώθηκε ο Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός γνωρίζοντας ανάπτυξη στη Ρωσία η οποία ενισχύθηκε μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917 και στην ίδια τη Ρωσία αλλά και σε μια σειρά από άλλες Ευρωπαϊκές χώρες (Πολωνία, Γερμανία, Γαλλία)²¹¹. Κατά τον Μπέρτολτ Μπρεχτ το σύνθημα του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού σημαίνει ότι: *«ο συγγραφέας εκεί όπου γίνεται αγώνας για το κτίσιμο του Σοσιαλισμού, υποστηρίζει αυτόν τον αγώνα και ερευνά και παρουσιάζει γι' αυτόν τον σκοπό την πραγματικότητα»*²¹². Η δημιουργία του όρου του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού και η ανάπτυξη του ορισμού του αποδίδεται στον Αντρέι Ζντάνοφ²¹³ και αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια του Α΄ Πανενοσιακού Συνεδρίου Σοβιετικών Συγγραφέων²¹⁴.

²⁰⁸ Βλ. Ι. Παρίσης - Ν. Παρίσης, *Λεξικό Λογοτεχνικών όρων*, Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β. 2009, σ. 160.

²⁰⁹ Βλ. Συλλογικό, *Ευρωπαϊκά Γράμματα*, τ. Β΄, Αθήνα: Σοκόλη 1999, σσ. 453-454.

²¹⁰ Βλ. Ντ. Φ. Μαρκόφ - Λ. Ι. Τιμοφέγεφ, «Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός» [στο:] *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 30, Αθήνα: Ακάδημος 1979, σ. 651.

²¹¹ Στο ίδιο, σσ. 651-552.

²¹² Μπέρτολτ Μπρεχτ, *Για το ρεαλισμό*, μτφρ. Λουκία Κοντή, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή 1990, σ. 182.

²¹³ Ο Α. Α. Ζντάνοφ (1886 Μαριούπολη - 1948 Μόσχα) υπήρξε πολιτικός και παράγοντας του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης από το 1915. Μετά την Επανάσταση του Φλεβάρη του 1917, εκλέχθηκε μέλος της επιτροπής του συντάγματος και πρόεδρος του πρώτου σοβιέτ στο Σαντρίνσκ. Από το 1934 χρημάτισε γραμματέας της Κεντρικής Επιτροπής του Κόμματος, ενώ το 1939 έγινε μέλος του Πολιτικού Γραφείου. Τιμήθηκε, εκτός των άλλων, για την προσφορά του με δύο

Το Α΄ Πανερωσιακό Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων πραγματοποιήθηκε στη Μόσχα από τις 17 Αυγούστου μέχρι την 1^η Σεπτεμβρίου του 1934 και είχε σκοπό οι σύνεδροί του να κάνουν δηλώσεις και να εκφράσουν τις απόψεις τους σε θέματα λογοτεχνίας και αισθητικής. Μολονότι η επικράτηση του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού διά του συνεδρίου ήταν μια απόφαση η οποία προωθήθηκε από την ηγεσία του Κόμματος, υπήρξαν ουσιαστικές και γόνιμες αντιπαραθέσεις όσον αφορά θέματα αισθητικής και πολιτικής, ενώ δεν έλειψαν και οι συγκρούσεις των Συνέδρων, αν και αυτές εμφορούνταν από το κλίμα της λεγόμενης «ορθοδοξίας» καθώς οι σημαντικοί Ρώσοι φορμαλιστές (Μπαχτίν, Μπουλγκάκοφ, Αχμάτοβα και άλλοι) δεν συμμετείχαν στις διεργασίες του²¹⁵. Άλλωστε οι φορμαλιστές, εν αντιθέσει με τη μαρξιστική κριτική, είχαν την τάση να επιμένουν στην αυτονομία της λογοτεχνίας και την ανάλυση των μορφικών μόνο ιδιοτήτων των λογοτεχνικών κειμένων²¹⁶. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι στη διάρκεια του συνεδρίου οι 288 από τους 591 συνέδρους προέβησαν σε χρήση του όρου του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού²¹⁷.

Ο Μαξίμ Γκόρκι χρημάτισε πρόεδρος του συνεδρίου και κεντρική του προσωπικότητα. Στην κεντρική του εισήγηση, ο Γκόρκι, μεταξύ άλλων, αναφέρει ότι βασικός ήρωας των παραγόμενων βιβλίων οφείλει να είναι ο άνθρωπος της δουλειάς, δηλαδή αυτός που οργανώνει τη δουλειά κάνοντάς την ευκολότερη και συνάμα παραγωγικότερη αξιοποιώντας τη δύναμη της σύγχρονης τεχνικής²¹⁸. Στην τελική του εισήγηση, με την οποία έκλεισε το συνέδριο, παραθέτει την άποψη ότι η ιδεολογία, και συγκεκριμένα ο μπολσεβικισμός, επιτρέπει στον συγγραφέα να φτάσει στη συγγραφή μιας αυθεντικής λογοτεχνίας²¹⁹. Επιπροσθέτως, παραθέτει την άποψη πως η παρουσίαση της κολλεκτιβιστικής δουλειάς, εν αντιθέσει με την παρουσίαση της ατομικής εργασίας, είναι ο δρόμος για την κατανόηση του Σοσιαλιστικού

παράσημα Λένιν (βλ. Ανωνύμως, «Ζντάνοφ Α. Α.» [στο:] *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 12, Αθήνα: Ακάδημος 1979, σ. 494).

²¹⁴ Την ελληνική Αριστερά θα εκπροσωπήσουν στο Συνέδριο ο Κώστας Βάρναλης και ο Δημήτρης Γληνός (βλ. Χριστίνα Ντουσιά *Κ. Γ. Καρυωτάκης*, ό.π., σ. 135). Μάλιστα, ο Κώστας Βάρναλης θα γράψει τις εντυπώσεις του από το ταξίδι του στη Σοβιετική Ένωση σε βιβλίο (βλ. Κώστας Βάρναλης, *Τί είδα εις την Ρωσίαν των Σοβιέτ*, επιμ. Νίκος Σαραντάκος, Ηρώ Διαμαντούρου, Νίκος Αλπαντάκης, Αθήνα: Αρχείο 2014).

²¹⁵ Βλ. Χριστίνα Ντουσιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, ό.π., σσ. 311-312

²¹⁶ Βλ. Τόνυ Μπένετ, *Φορμαλισμός και Μαρξισμός*, μτφρ. Σπύρος Τσακνιάς, Αθήνα: Νεφέλη 1983, σ. 36.

²¹⁷ Βλ. Χριστίνα Ντουσιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, ό.π., σσ. 311-312.

²¹⁸ Βλ. Μαξίμ Γκόρκι, «Εισήγηση του Μαξίμ Γκόρκι στο 1^ο Συνέδριο των Σοβ. Συγγραφέων για τη σοβιετ. Λογοτεχνία», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Δ΄, τ. 3, έκτακτη έκδοση, Σεπτέμβριος 1934, σσ. 376-377.

²¹⁹ Βλ. Χριστίνα Ντουσιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, ό.π., σσ. 324-325.

Ρεαλισμού²²⁰. Ο ίδιος ο Γκόρκι συνιστά, τέλος, στους σοσιαλιστές λογοτέχνες των αστικών δημοκρατιών να απεικονίσουν μέσω του έργου τους κάθε λεπτομέρεια από το χάος της σύγχρονης αστικής ζωής τονίζοντας τις ταξικές αντιθέσεις²²¹.

Οι παραπάνω θέσεις του Γκόρκι θα αποτελέσουν την επίσημη άποψη της Σοβιετικής Ένωσης για τη λογοτεχνική δημιουργία μέχρι το 1956, έτος κατά το οποίο ο Χρουστσόφ θα προχωρήσει στη λεγόμενη (από ορισμένους) ρεβιζιονιστική «αποσταλινοποίηση»²²². Ο Γκόρκι, στην κεντρική του εισήγηση στο συνέδριο, πρωτοπορεί καθώς στέκεται κριτικά απέναντι στη θέση του Μαρξ και του Ένγκελς για την αξία της ρεαλιστικής παράδοσης και επιχειρεί μια σύντομη αναδρομή στην ιστορία της λογοτεχνίας προκειμένου να αποδείξει ότι η αστική τάξη και ο ρόλος της στην ανάπτυξη του πολιτισμού, και πολύ περισσότερο στη λογοτεχνία, είναι υπερεκτιμημένος. Υποστηρίζει επί λέξει:

Έχουμε κάθε λόγο να ελπίζουμε πως όταν η ιστορία του πολιτισμού γραφτεί από τους μαρξιστές, θα πειστούμε, πως ο ρόλος της μπουρζουαζίας στο προτσέσο της εκπολιτιστικής δημιουργίας υπερεκτιμήθηκε εξαιρετικά, και πιο πολύ ακόμα στην περιοχή της λογοτεχνίας²²³.

Αναφερόμενος στον Κριτικό Ρεαλισμό και σε καθιερωμένες προσωπικότητες αυτού, όπως ο Μπαλζάκ και ο Τολστόι, αναφέρεται μεν στην τεχνική τους αρτιότητα, όμως υποστηρίζει πως η κριτική αυτή ματιά στην αστική τάξη δεν εξυπηρετεί το προλεταριάτο, καθώς δεν επιθυμεί να αλλάξει τον κόσμο²²⁴.

Κατά τη διάρκεια του Α΄ Πανερωσιακού Συνεδρίου Σοβιετικών Συγγραφέων, ο Ζντάνοφ, στον λόγο του, αναφέρει ότι το Συνέδριο συνέρχεται σε μια περίοδο κατά την οποία υπερνικήθηκαν οι βασικές δυσκολίες της σοσιαλιστικής ανοικοδόμησης και έχουν μπει γερά τα θεμέλια της σοσιαλιστικής οικονομίας²²⁵. Αναφέρεται σε

²²⁰ Βλ. Μαξίμ Γκόρκι, «Ο τελικός λόγος του Μ. Γκόρκι στο πρώτο Πανερωσιακό Συνέδριο των Συγγραφέων», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Δ΄, τ. 3, έκτακτη έκδοση, Σεπτέμβριος 1934, σ. 388.

²²¹ Βλ. στο ίδιο, σ. 389.

²²² Βλ. Κάρλο Σαλινάρι, «Ο Λούκατς και ο κριτικός ρεαλισμός», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτ. Γ΄, τ. 6, τχ. 35-36, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1957, σ. 412. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://aski.archives.eu/infopubl/5049.0035/files/assets/basic-html/page-96.html> (προσπελάστηκε: 2/10/2023).

²²³ Μαξίμ Γκόρκι, «Εισήγηση του Μαξίμ Γκόρκι στο 1^ο Συνέδριο των Σοβ. Συγγραφέων για τη σοβιετ. Λογοτεχνία», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Δ΄, τ. 3, έκτακτη έκδοση, Σεπτέμβριος 1934, σ. 368.

²²⁴ Βλ. Χριστίνα Ντουνιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, ό.π., σσ. 325-327.

²²⁵ Βλ. Αντρέι Ζντάνοφ, «Λόγος του Αντρέι Ζντάνοφ, γραμ[μ]ατέα του Πανερωσιακού Κομμουνιστικού κόμ[μ]ατος (μπολσεβικικού)», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Δ΄, έκτακτο τεύχος, Σεπτέμβριος 1934, σ. 399.

στοχασμούς του Γκόρκι και του Στάλιν και καταλήγει στον ορισμό του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού:

Εξάλλου η σύμφωνη με την αλήθεια και ιστορικά συγκεκριμένη καλλιτεχνική αναπαράσταση πρέπει να συνδέεται με την προσπάθεια να μεταμορφώσουμε και να διαπαιδαγωγήσουμε ιδεολογικά στο πνεύμα του Σοσιαλισμού του δραστήριους ανθρώπους. Είναι η μέθοδος την οποία χαρακτηρίζουμε, στη λογοτεχνία και στην κριτική φιλολογία, με την ονομασία σοσιαλιστικός ρεαλισμός.²²⁶

Ο ίδιος ο Ζντάνοφ δίνει ιδιαίτερη σημασία, αφ' ενός, στη μορφή των λογοτεχνικών έργων η οποία οφείλει να είναι κατανοητή, ώστε να μην απωθεί τον απλό αναγνώστη, αφ' ετέρου δε, στους κομμουνιστές συγγραφείς της Δύσης που βρίσκονται στο συνέδριο και μέσω αυτών θα δημιουργηθεί η δυνατότητα μιας διεθνιστικής προλεταριακής επανάστασης²²⁷. Επίσης, ο Ζντάνοφ, αφ' ενός μεν, ασκεί κριτική στην αστική λογοτεχνία υποστηρίζοντας ότι η ίδια, εν αντιθέσει με το παρελθόν, δεν δύναται να δημιουργήσει πλέον έργα εμπνευσμένα από τους αγώνες του λαού, αφ' ετέρου δε, στηλιτεύει τη στάση μερίδας αστών λογοτεχνών οι οποίοι, ενώ αντιλαμβάνονται τις παθογένειες της κεφαλαιοκρατίας, αντί να προσπαθήσουν να βρουν διέξοδο από αυτή, καταφεύγουν στην εύκολη λύση του πεσιμισμού²²⁸.

Η στάση των συγγραφέων του Σοσιαλιστικού απέναντι σε αυτούς του Αστικού Ρεαλισμού είναι πολύπλοκη καθώς, σύμφωνα με τον Μπρεχτ, οι πρώτοι οφείλουν, αφ' ενός μεν, να γνωρίζουν το έργο των δευτέρων, αφ' ετέρου δε, οφείλουν μέσω αυτού να φροντίσουν ώστε να το ξεπεράσουν²²⁹. Οι θιασώτες του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού άσκησαν οξεία κριτική στον Φορμαλισμό ο οποίος πίστευαν ότι δεν έφερε τίποτα νέο και παράλληλα συνέβαλε στη διαστρέβλωση της πραγματικότητας στο όνομα της μορφής²³⁰. Επιπλέον, οι συγγραφείς του υποστηρίζουν ότι μέσω του Σοσιαλιστικού μετατίθενται τα ιδεολογικά όρια του

²²⁶ Συλλογικό, *Ευρωπαϊκά Γράμματα*, τ. Γ', Αθήνα: Σοκόλη 1999, σ. 151.

²²⁷ Βλ. Χριστίνα Ντουνιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, ό.π., σσ. 347-348.

²²⁸ Βλ. Αντρέι Ζντάνοφ, «Λόγος του Αντρέι Ζντάνοφ, γραμ[μ]ατέα του Πανερωσιακού Κομμουνιστικού κόμ[μ]ατος (μπολσεβικικού)», ό.π., σ. 401.

²²⁹ Βλ. Μπέρτολτ Μπρεχτ, *Για το ρεαλισμό*, ό.π., σ. 184.

²³⁰ Βλ. στο ίδιο, σ. 220-222.

προγενέστερου Κριτικού Ρεαλισμού –ο οποίος εμφανίστηκε ως όρος το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα²³¹– διότι τον διαπερνά μια επιστημονική πια κοσμοθεωρία²³².

Η λογοτεχνία του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού δημιούργησε την εικόνα του θετικού ήρωα ο οποίος διακατέχεται από αισιοδοξία και πιστεύει στη νίκη των κομμουνιστικών ιδεών²³³. Όπως επισημαίνει ο Ζντάνοφ, η λογοτεχνική παραγωγή στη Σοβιετική Ένωση «είναι γεμάτη ενθουσιασμό και ηρωισμό. Είναι αισιόδοξη [...] γιατί είναι λογοτεχνία της τάξης του προλεταριάτου που ανατέλ[λ]ει»²³⁴. Η εξέλιξη αυτή θα σημάνει το τέλος των αναζητήσεων της Αριστεράς στην περιοχή της Πρωτοπορίας, ενώ μέσω του Α΄ Συνεδρίου Σοβιετικών Συγγραφέων καταδικάζεται ο Πεδιμισμός ως στοιχείο που εκφράζει την κρίση της αστικής τάξης²³⁵.

Λίγους μήνες μετά, πραγματοποιήθηκε το «Πρώτο Διεθνές Συνέδριο για την Προάσπιση της Κουλτούρας» στο Παρίσι, στις εργασίες του οποίου οι περισσότεροι σύνεδροι, εναποθέτοντας τις ελπίδες τους στη Σοβιετική Ένωση, υιοθέτησαν το νέο δόγμα του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού, εκτός από κάποιες εξαιρέσεις, όπως τους υπερρεαλιστές που άσκησαν δριμεία κριτική στον επίσημο Κομμουνισμό²³⁶ και τον Τρότσκι ο οποίος ήδη από το 1929 είχε διαφωνήσει με τις αποφάσεις του επίσημου Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης και ζούσε εκτός των γεωγραφικών ορίων της ασκώντας κριτική στον σταλινισμό.^{237, 238}

Το 1953, μετά τον θάνατο του Ιωσήφ Στάλιν, ο Νικήτα Χρουστσόφ λαμβάνει την εξουσία και προχωρά στη λεγόμενη «αποσταλινοποίηση» που προωθείται στο 20^ο Συνέδριο του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης (ΚΚΣΕ) τον Φεβρουάριο του 1956²³⁹. Το 20^ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ και οι αποφάσεις του θα δημιουργήσουν ρεύμα αλλαγών στο παγκόσμιο αριστερό κίνημα και από αυτό δεν ξεφεύγει και το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος (ΚΚΕ) από τα όργανα του οποίου καθαιρείται ο μέχρι πρότινος Γενικός Γραμματέας και μέλος του Πολιτικού Γραφείου

²³¹ Βλ. Συλλογικό, *Ευρωπαϊκά Γράμματα*, τ. Β΄, Σοκόλη, Αθήνα 1999, σ. 472.

²³² Βλ. Ελένη Μηλιαρονικολάκη - Ηλίας Σκαρπερός, «Για το σοσιαλιστικό ρεαλισμό», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση (ΚΟΜΕΠ)*, τχ. 6 (Νοέμ.-Δεκ. 2010), σσ. 111-128.

²³³ Βλ. Ντ. Φ. Μαρκόφ - Λ. Ι. Τιμοφέγεφ, «Σοσιαλιστικός ρεαλισμός» [στο:] *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 30, Αθήνα: Ακάδημος 1979, σ. 652.

²³⁴ Βλ. Αντρέι Ζντάνοφ, «Λόγος του Αντρέι Ζντάνοφ, γραμ[μ]ατέα του Πανενοσιακού Κομμουνιστικού κόμ[μ]ατος (μπολσεβικικού)», ό.π., σ. 401.

²³⁵ Βλ. Χριστίνα Ντουνιά, *Κ. Γ. Καρτωτάκης*, ό.π., σσ. 134-135.

²³⁶ Βλ. Χριστίνα Ντουνιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, ό.π., σσ. 358-359.

²³⁷ Βλ. Βασίλης Ραφαηλίδης, *Η Μεγάλη Περιπέτεια του Μαρξισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου 1999, σ. 310.

²³⁸ Για περισσότερες πληροφορίες όσον αφορά τον Τρότσκι και τον Τροτσκισμό, βλ. στο ίδιο, σ. 303-340.

²³⁹ Βλ. στο ίδιο, σσ. 464-467.

Νίκος Ζαχαριάδης²⁴⁰. Το 21^ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ το 1959 αναγγέλλει το δόγμα της ειρηνικής συνύπαρξης με τον καπιταλισμό γεγονός που θα οδηγήσει σε κρίση τις σχέσεις της Σοβιετικής Ένωσης του Χρουστσόφ με την Κίνα του Μάο²⁴¹. Έστω και με αναστολές, στην Ελλάδα αναπτύσσεται δειλά ένα «ανανεωτικό» κίνημα το οποίο, κατά την αντίληψη ορισμένων, διχάζει και διαιρεί²⁴², και το οποίο φαίνεται να αποτελεί προάγγελο της διάσπασης του ΚΚΕ στη 12^η Ολομέλειά του τον Φεβρουάριο του 1968^{243, 244}.

Παράλληλα με την αλλαγή πολιτικής παρατηρείται ένας «αναθεωρητισμός» και στον τομέα της λογοτεχνίας, καθώς, πλέον, απορρίπτεται ο Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός –είχε δεχθεί κριτική και κατά τη διάρκεια την επικράτησής του– παρουσιαζόμενος ως τροχοπέδη στην περαιτέρω ανάπτυξη και προώθηση της λογοτεχνίας²⁴⁵. Επιπλέον, απορρίπτεται η προγενέστερη μαρξιστική κριτική ενάντια στην παρακμή, ενώ, από την άλλη πλευρά, υπήρξαν και οι φωνές των «ορθόδοξων» οι οποίοι μίλησαν για μεμονωμένα λάθη κατά τις προηγούμενες δεκαετίες στις οποίες κυριαρχούσε ο Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός²⁴⁶.

η'1) Η υποδοχή του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού στην ελληνική επικράτεια

Η μέθοδος του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού έγινε δεκτή με ενθουσιασμό από το περιοδικό των *Νέων Πρωτοπόρων* σε μια εποχή κατά την οποία η αστική διανόηση άρθρωνε τον δικό της κριτικό λόγο επηρεασμένη από το σύνθημα «η τέχνη για την τέχνη»²⁴⁷. Η συντακτική επιτροπή κυκλοφόρησε έκτακτο τεύχος τον Σεπτέμβριο του 1934 το οποίο αναφερόταν στο Συνέδριο των Σοβιετικών Συγγραφέων. Το τεύχος αυτό ξεκινά με ένα πανηγυρικό κείμενο της συντακτικής επιτροπής υπέρ του Συνεδρίου το οποίο, μεταξύ άλλων, υποστηρίζει ότι:

²⁴⁰ Βλ. Τάσος Τρίκκας, *ΕΔΑ 1951-1967*, τ. Α', Αθήνα: Θεμέλιο 2009, σσ. 375-379.

²⁴¹ Βλ. Βασίλης Ραφαηλίδης, *Η Μεγάλη Περιπέτεια του Μαρξισμού*, ό.π., σσ. 466-467.

²⁴² Βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Ιστορίες της Επιθεώρησης Τέχνης» [στο:] Μαρία Στεφανοπούλου (επιμ.), *Επιθεώρηση Τέχνης Μια κρίσιμη Δωδεκαετία*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού 1995, σσ. 268-269.

²⁴³ Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Πάνος Δημητρίου, *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, τ. Α', Αθήνα: Θεμέλιο 1978.

²⁴⁴ Βλ. Στέφανος Κριτικός, «Η ομορτυνιστική ομάδα και η διάσπαση του ΚΚΕ το 1968», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 11 Ιουλίου 2004, σ. 11. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=2406215> (προσπελάστηκε: 4/10/2023).

²⁴⁵ Βλ. Κάρλο Σαλινάρι, «Ο Λούκατς και ο κριτικός ρεαλισμός», ό.π., σ. 412.

²⁴⁶ Βλ. στο ίδιο.

²⁴⁷ Βλ. Δημήτρης Κόκορης, *Όψεις των σχέσεων της Αριστεράς με τη λογοτεχνία στο Μεσοπόλεμο (1924-1936)*, ό.π., σ. 46.

Ο λόγος του Γκόρκι είναι ένας αληθινός «καταστατικός χάρτης» για τη νέα διανόηση. Το Συνέδριο της Μόσχας είτανε ένα προσκλητήριο για την τιμιότερη συμ[μ]αχία που μπορούσε ποτέ να σταθεί: τη συμ[μ]αχία των εργατών του μυαλού, όλου του κόσμου, για το μεγάλο αγώνα της ανθρωπότητας, που οι περίλαμπρες νίκες του πραγματοποιήθηκαν στη Σοβιετική Ένωση²⁴⁸.

Επιπλέον, η συντακτική επιτροπή δημοσίευσε μεταφρασμένες τις εισηγήσεις του Αντρέι Ζντάνοφ στο Συνέδριο καθώς και κείμενο του Καρλ Ράντεκ, ενώ στα επόμενα τεύχη ακολουθεί σε δύο συνέχειες η εισήγηση του Μπουχάριν. Μέσω του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού και του Συνεδρίου, το οποίο προσέλκυσε μεγάλους διανοούμενους της Ευρώπης, οι Έλληνες μαρξιστές είχαν πλέον τη δυνατότητα να διευρύνουν την επιρροή τους στις μάζες του πληθυσμού και να τους απευθυνθούν με καινούρια και θεμελιωμένα επιχειρήματα²⁴⁹.

Στο επόμενο τεύχος του Οκτωβρίου του 1934 ο Δημήτρης Γληνός δημοσιεύει άρθρο στους *Νέους Πρωτοπόρους* αναφερόμενο στο Συνέδριο, αναλύοντας τέσσερα σημαντικά σημεία του. Το πρώτο σημείο είναι η μεγάλη σημασία που έδωσε στο Συνέδριο η κυβέρνηση της Σοβιετικής Ένωσης. Το δεύτερο είναι η αρμονική συνεργασία εθνικοτήτων, το τρίτο η συνεργασία του λαού με τους πνευματικούς του οδηγούς και το τέταρτο είναι η ομόφωνη επικράτηση του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού²⁵⁰. Παραθέτει δε την άποψη ότι «και τα τέσ[σ]ερα τούτα σημεία χρειάζονται πλατιά εξέταση και συζήτηση, καθώς και άλλα πολ[λ]ά, που φανερώθηκαν με τούτο το συνέδριο»²⁵¹. Αντίστοιχο άρθρο του Δημήτρη Γληνού δημοσιεύεται από τους *Νέους Πρωτοπόρους* και στο τεύχος του Νοεμβρίου, το οποίο καταλήγει με τα εξής λόγια: «Επαναστάτες και προλετάριοι λογοτέχνες καλ[λ]ιιεργείστε στον υπέρτατο βαθμό τον εαυτό σας, τελειοποιήστε τα εκφραστικά σας μέσα. Δώστε στο προλεταριάτο την τέχνη, που του αξίζει. Ο νέος κόσμος είναι χίλιες φορές καλύτερος από αυτόν, που μπροστά στα μάτια μας καταρ[ρ]έει.»²⁵²

²⁴⁸ Βλ. Ανωνύμως, «Το Συνέδριο των Σοβιετ. Συγγραφέων» *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Δ', τ. 3, έκτακτη έκδοση, Σεπτέμβριος 1934, σ. 365.

²⁴⁹ Βλ. Χριστίνα Ντουινιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, ό.π., σσ. 313-315.

²⁵⁰ Βλ. Δημήτρης Γληνός, «Τέσσερα σημεία από το Συνέδριο των σοβιετικών συγγραφέων», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Δ', τ. 3, τχ. 10, Οκτώβριος 1934, σσ. 428-429.

²⁵¹ Στο ίδιο, σ. 429.

²⁵² Δημήτρης Γληνός, «Το συνέδριο της Μόσχας», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Δ', τ. 3, τχ. 11, Νοέμβριος 1934, σ. 446.

Παράλληλα, η συντακτική επιτροπή των *Νέων Πρωτοπόρων*, με κείμενο του Γιάννη Ζεύγου τον Μάρτιο του 1936, το οποίο προφανώς επηρεάστηκε από το βιβλίο του Βάρναλη, *Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική* (1925), θέτει σε νέες βάσεις το έργο του Διονυσίου Σολωμού, ο οποίος παρουσιάζεται ως ο εθνικός ποιητής, ο επαναστάτης και ο εκφραστής της λαϊκής ψυχής²⁵³. Κάτι αντίστοιχο συνέβη και τον επόμενο χρόνο με το έργο του Κωστή Παλαμά. Ο Νίκος Ζαχαριάδης, ΓΓ του ΚΚΕ, στο βιβλίο του, *Ο Αληθινός Παλαμάς*, το οποίο γράφτηκε το 1937 και εκδόθηκε το 1944, υποστηρίζει ότι ο Παλαμάς υπήρξε με το έργο του πρωτοπόρος και λαϊκός εμψυχωτής ασκώντας κριτική σε όσους θεωρούν ότι ο Παλαμάς πρωτοπορεί μόνον με την υιοθέτηση της δημοτικής στο ποιητικό του έργο. Για τον Ζαχαριάδη, η χρήση της γλώσσας του λαού, δηλαδή της δημοτικής, αποτέλεσε μείζον δείγμα προοδευτικότητας δίχως όμως να είναι το πρωταρχικό²⁵⁴.

Την περίοδο μετά το Α΄ Πανερωσιακό Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων, έκανε τα πρώτα του ποιητικά βήματα ο Γιάννης Ρίτσος με την κυκλοφορία των συλλογών *Τρακτέρ* (1934) και *Πυραμίδες* (1935) περιλαμβάνοντας ποιήματα τα οποία γράφτηκαν από το 1930 και εξής. Τα συγκεκριμένα ποιήματα των δύο αυτών συλλογών, αν και δεν ακολουθούν κατά γράμμα τις επιταγές του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού –συγκεντρώνοντας, μάλιστα, τα βέλη της κριτικής της Αλεξάνδρας Αλαφούζου–, σε αρκετά από αυτά είναι ανιχνεύσιμα στοιχεία που πλησιάζουν στόχους σοσιαλιστικής υφής²⁵⁵.

Ωστόσο, οι συνθήκες ανάπτυξης της μεθόδου του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού στην Ελλάδα ήταν ιδιόμορφες καθώς δύο χρόνια μετά την επικράτησή του στην Ελλάδα επιβάλλεται η δικτατορία του Μεταξά και το κατεξοχήν «ορθόδοξο» μαρξιστικό περιοδικό των *Νέων Πρωτοπόρων* αναγκάζεται να διακόψει την κυκλοφορία του. Η αριστερή διάνοηση εκφράζεται πλέον μέσω του περιοδικού *Νεοελληνικά Γράμματα* του Δ. Φωτιάδη και του Γ. Μυλωνογιάννη, πρώην αρχισυντάκτη του βραχύβιου αριστερού περιοδικού, *Λυτρωμός* (1933).

Ενδεικτικό της συγκεκριμένης κατάστασης είναι το έργο του Ρίτσου από τη δεκαετία του '40 και έπειτα το οποίο αξιοποιεί στοιχεία ενός μετεξελιγμένου

²⁵³ Πρβλ. Γιώργος Ανδρειωμένος, *Λογοτεχνικά περιοδικά της αριστεράς και Διονύσιος Σολωμός (1924-1967)*, ό.π., σσ. 23-25.

²⁵⁴ Βλ. Νίκος Ζαχαριάδης, *Ο Αληθινός Παλαμάς*, Αθήνα: Γνώσεις 1944, σσ. 51-59.

²⁵⁵ Βλ. Δημήτρης Κόκορης, *Φιλοσοφία και νεοελληνική λογοτεχνία: πτυχές μιας σύνθετης σχέσης*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης 2016, σσ. 85-89.

Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού, απομακρυσμένου από τις άκαμπτες αρχές που διέθετε στα πρώτα του βήματα²⁵⁶.

Λίγους μήνες μετά τη λήξη των Δεκεμβριανών και την υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας, τον Φεβρουάριο του 1945, κυκλοφορεί το περιοδικό *Ελεύθερα Γράμματα* (1945-1951)· έχοντας ως πρώτο διευθυντή τον Δημήτρη Φωτιάδη, συγκρότησε τη λογοτεχνική, πολιτισμική και ιδεολογική έκφραση της ευρύτερης Αριστεράς, όπως αυτή εκφράστηκε μέσω του ΕΑΜ, κατά τη διάρκεια των χρόνων κυκλοφορίας του²⁵⁷. Ουσιαστικά αποτέλεσε τη συνέχεια του αντίστοιχου εντύπου των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* (1935-1941)²⁵⁸. Σύμφωνα με τις προγραμματικές του δηλώσεις, το περιοδικό φιλοδοξούσε να αποτελέσει μια εστία λόγου της αριστερής διανοήσης η οποία να είναι αδέσμευτη από την κομματική καθοδήγηση και να απευθύνεται παράλληλα στις προοδευτικές δυνάμεις του τόπου²⁵⁹.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, γίνεται σαφές ότι ο χαρακτήρας των *Ελευθέρων Γραμμάτων* ήταν διαφορετικός από τον αντίστοιχο των *Νέων Πρωτοπόρων*. Στα *Ελεύθερα Γράμματα* δεν δημοσιεύτηκε κανένας αριθμός κειμένων τα οποία να εξετάζουν τον Σοσιαλιστικό Ρεαλισμό. Εξάιρεση αποτελούν τα τεύχη 48 και 49, του Αυγούστου του 1946, τα οποία περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων το κείμενο του Τ. Μουζενίδη, «Ο Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός στην Τέχνη», το οποίο δημοσιεύτηκε σε δύο συνέχειες, τον προαναφερθέντα μήνα και χρόνο, καθώς και το κείμενο της Αλεξάνδρας Αλαφούζου, «Για το σοβιετικό θέατρο»²⁶⁰.

Από τη μια πλευρά, ο Μουζενίδης στο κείμενό του υποστηρίζει, μεταξύ άλλων, ότι ο Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός οικοδομήθηκε πάνω σε βάσεις αντικρουόμενων αναζητήσεων οι οποίες σχετίζονται με τα δίπολα τέχνης-πραγματικότητας και μορφής-περιεχομένου. Σύμφωνα με τον Μουζενίδη, ο κάθε καλλιτέχνης, στην προσπάθειά του να παρουσιάσει στο έργο του την πραγματικότητα κάθε εποχής, επηρεάζεται από την ταξική του ιδεολογία η οποία καθορίζεται νομοτελειακά από την ταξική διάρθρωση της κοινωνίας, με αποτέλεσμα ο καλλιτέχνης ο οποίος ζει σε ένα αντιδραστικό περιβάλλον να μην είναι έχει μια ορθή εικόνα της πραγματικότητας εν αντιθέσει με την αταξική σοσιαλιστική κοινωνία. Με

²⁵⁶ Βλ. στο ίδιο, σσ. 95-98.

²⁵⁷ Βλ. Θεοδόσιος Νικολαΐδης, *Το περιοδικό Ελεύθερα Γράμματα (1945-1951)*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 2023, σ. 18. Διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://freader.ekt.gr/eadd/index.php?doc=53183&lang=el#p=257> (προσπελάστηκε: 6/3/2023).

²⁵⁸ Βλ. Δημήτρης Φωτιάδης, «Τί πιστεύουμε», *Ελεύθερα Γράμματα*, έτ. Α', τχ. 1, Μάιος 1945, σ. 1.

²⁵⁹ Βλ. Θεοδόσιος Νικολαΐδης, *Το περιοδικό Ελεύθερα Γράμματα (1945-1951)*, ό.π., σ. 19.

²⁶⁰ Βλ. στο ίδιο, σ. 232.

αυτόν τον τρόπο, ο Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός δεν επιδιώκει μόνον την αληθοφάνεια, όπως έπραττε ο Ρεαλισμός, αλλά την παρουσίαση της ζωής μέσα από την καλλιέργεια της σοσιαλιστικής συνείδησης με μια μορφή η οποία θα είναι σε θέση να ανταποκρίνεται στο νέο περιεχόμενο που θα αποκτήσει η σοσιαλιστική τέχνη. Από την άλλη πλευρά, η Αλαφούζου παρουσιάζει το σοβιετικό θέατρο ως παράδειγμα εναρμόνισης της τέχνης του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού με την πολιτική θεωρία του Σοσιαλισμού²⁶¹.

Μολονότι τα κείμενα των *Ελεύθερων Γραμμάτων* με άμεσες αναφορές στον Σοσιαλιστικό Ρεαλισμό είναι περιορισμένα, παρατηρείται το φαινόμενο, στον κριτικό λόγο των συνεργατών του περιοδικού, η συνέπεια ενός έργου ως προς τις αρχές του Μαρξισμού να καθορίζεται από ορισμένα εκ των βασικών προταγμάτων του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού και συγκεκριμένα από την εξισορρόπηση περιεχομένου-μορφής, τη «θέση» που παίρνει ο συγγραφέας και το αν το έργο του λειτουργεί παιδευτικά και τέλος με την αποδοχή του Ρεαλισμού και την απόρριψη των νεωτερικών τεχνοτροπιών. Εξάλλου, μεταξύ των συνεργατών του περιοδικού βρίσκονταν αρκετά άτομα τα οποία ανήκαν στον στενό κύκλο του ΚΚΕ (Μ. Αυγέρης, Γ. Βαλέτας, Τ. Βουρνάς, Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Β. Ρώτας, Δ. Φωτιάδης κ.ά.), αλλά και του Νικηφόρου Βρεττάκου και του Ασημάκη Πανσέληνου οι οποίοι κρατούσαν μια κριτική στάση. Σύμφωνα με τα παραπάνω, αντιλαμβανόμαστε ότι το περιοδικό δεν υιοθέτησε πλήρως τον Σοσιαλιστικό Ρεαλισμό απορρίπτοντας την κομματική πειθαρχία που αυτός προέτασσε, αλλά, από την άλλη, συντασσόταν με την άποψη του Πλεχάνωφ περί αντανάκλασης της κάθε εποχής μέσω της τέχνης²⁶².

η'2) Ο Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ήδη από τη δεκαετία του '40 στην ελληνική επικράτεια ο Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός είχε υποστεί μια μετεξέλιξη προσαρμοζόμενη στις συνθήκες της εποχής²⁶³. Η μετεξέλιξη αυτή επηρέασε πληθώρα αριστερών μεταπολεμικών λογοτεχνών, όπως τον Δημήτρη Χατζή και τον Ανδρέα Φραγκιά στα έργα *Τέλος της μικρής μας πόλης* (1953) και *Άνθρωποι και σπίτια* (1955), αντίστοιχα,

²⁶¹ Βλ. στο ίδιο, σσ. 233-234

²⁶² Βλ. στο ίδιο, σσ. 234, 246.

²⁶³ Βλ. Δημήτρης Κόκορης, *Φιλοσοφία και νεοελληνική λογοτεχνία: πτυχές μιας σύνθετης σχέσης*, ό.π., σσ. 95-98.

και τον Τάσο Λειβαδίτη στη σύνθεση *Φυσάει στα σταυροδρόμια του κόσμου* (1953)²⁶⁴.

Η δεκαετία του 1950 υπήρξε μια δύσκολη περίοδος κατά την οποία οι συνέπειες του Εμφυλίου Πολέμου κατατράχουν την Ελλάδα και συνάμα επηρεάζουν τις πνευματικές ελευθερίες. Ωστόσο, αποτελεί ανάγκη η ύπαρξη ενός προοδευτικού λογοτεχνικού περιοδικού το οποίο θα αποτελέσει συνέχεια των *Ελεύθερων Γραμμάτων*. Το περιοδικό αυτό είναι η *Επιθεώρηση Τέχνης* που κυκλοφορεί το πρώτο της τεύχος στα τέλη του 1954 και το τελευταίο της το 1967, όταν επιβλήθηκε στη χώρα η δικτατορία των συνταγματαρχών²⁶⁵.

Η *Επιθεώρηση Τέχνης* αποτέλεσε ένα περιοδικό της Αριστεράς άμεσα συνδεδεμένο με το κόμμα της ΕΔΑ²⁶⁶. Ήδη από το 2^ο τεύχος του περιοδικού ξεκινά μια μεγάλη συζήτηση περί παρακμής αναφερόμενη στο έργο του Καβάφη, του Καρυωτάκη και του Σεφέρη, η οποία θα εξελιχθεί σε συζήτηση περί αντικειμενικότητας της τέχνης²⁶⁷. Στη συγκεκριμένη συζήτηση θα λάβουν μέρος, από τη μια πλευρά, ο Μ. Μ. Παπαϊωάννου, ο Μάρκος Αυγέρης και ο Λάμπρος Σκλαβούνος οι οποίοι, δίχως να αναφέρονται στον όρο του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού, εκφέρουν απόψεις οι οποίες είναι έντονα επηρεασμένες από αυτόν. Από την άλλη πλευρά, έχουμε τον Μανόλη Λαμπρίδη και τον Μανόλη Αναγνωστάκη οι οποίοι υποστηρίζουν έναν πιο ανανεωτικό λόγο, ασκώντας κριτική στην παραδοσιακή μαρξιστική θεώρηση της λογοτεχνίας, όπως αυτή προωθήθηκε διά του Α΄ Πανενοσιακού Συνεδρίου Σοβιετικών Συγγραφέων (1934). Μάλιστα, ο ίδιος ο Αναγνωστάκης σε απάντησή του στις κατηγορίες για απαισιοδοξία και «καρυωτακισμό» που έρχονται από τον Κώστα Κουλουφάκο²⁶⁸ γράφει το άρθρο «Προβλήματα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού» στην *Επιθεώρηση Τέχνης*²⁶⁹, στο οποίο υποστηρίζει ότι ο σοβιετικός καλλιτέχνης, όταν αισιοδοξεί, ουσιαστικά παρουσιάζει την εξελικτική πορεία του νέου κόσμου στον οποίον ζει. Άρα, αυτός ο αισιόδοξος

²⁶⁴ Βλ. στο ίδιο, 98-99.

²⁶⁵ Βλ. Τάσος Βουρνάς, «Επιθεώρηση Τέχνης: Γέννηση, ωριμότητα, θάνατος», *Διαβάζω*, έτ. Η΄, τχ. 67, Απρίλιος 1983, σ. 14.

²⁶⁶ Βλ. Γιώργος Ανδρειωμένος, *Από τη Στράτευση στην Αμφισβήτηση*, ό.π., σσ. 223-224.

²⁶⁷ Αναλυτικές πληροφορίες για τη συζήτηση περί παρακμής και αντικειμενικότητας στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, στο ίδιο, σσ. 56-96.

²⁶⁸ Βλ. Κώστας Κουλουφάκος, «Μανόλη Αναγνωστάκης: “Τα Ποιήματα”, (1941-1956), Αθήνα 1956», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτ. Γ΄, τ. 4, τχ. 27, Μάρτιος 1956, σσ. 277-278.

²⁶⁹ Βλ. Μανόλης Αναγνωστάκης, «Προβλήματα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτ. Γ΄, τ. 5, τχ. 29, Μάιος 1957, σσ. 440-444. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://aski.archives.eu/infopubl/5049.0029/files/assets/basic-html/page-58.html> (προσπελάστηκε: 7/11/2022)

κόσμος που παρουσιάζει είναι προϊόν αντανάκλασης και όχι ονείρου όπως γίνεται με τον αστό καλλιτέχνη ο οποίος διαβιεί σε ένα περιβάλλον εκμετάλλευσης²⁷⁰.

Η συντακτική επιτροπή της *Επιθεώρησης Τέχνης*, καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της διεκκυστικής απόψεων μεταξύ των αρθρογράφων που αφορούσε την απαισιοδοξία και γενικότερα τον Σοσιαλιστικό Ρεαλισμό, δεν πήρε θέση πάνω στα γεγονότα. Ωστόσο, κάποια χρόνια αργότερα, και συγκεκριμένα το 1966, όταν είχε κοπάσει ο θόρυβος των αντιλογιών, ο Δημήτρης Ραυτόπουλος δημοσιεύει το άρθρο-απάντηση²⁷¹ σε δημοσιογράφο της *Καθημερινής* που κατηγορεί το περιοδικό ότι είναι όργανο προώθησης του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού υιοθετώντας τον πλήρως όπως και όλοι οι Έλληνες κομμουνιστές. Ο Ραυτόπουλος επικαλείται μια ομιλία του Νίκου Ζαχαριάδη, γενικού γραμματέα του ΚΚΕ, ο οποίος το 1947 εκφράζει επιφυλάξεις για τον λόγο του Ζντάνοφ περί Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού. Επίσης, αναφέρει ότι «οι αξιολόγοι συγγραφείς της αριστεράς αρνήθηκαν να εφαρμόσουν οδηγίες, συνταγές και πρότυπα τύπου Ζντάνοφ στο έργο τους»²⁷². Με το κείμενό του αυτό ο Ραυτόπουλος, μέλος της συντακτικής επιτροπής της *Επιθεώρησης Τέχνης*, λαμβάνει ξεκάθαρη θέση κατά του δόγματος του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού.

Τα χρόνια της μεταπολίτευσης, ο ίδιος ο Ραυτόπουλος αλλά και ο Κώστας Κουλουφάκος, μέλος επίσης της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού, θα δημοσιεύσουν κείμενα σε άλλα έντυπα τα οποία στρέφονται κατά της ζντανοφικής αντίληψης για τον Σοσιαλιστικό Ρεαλισμό^{273, 274}. Στο σημείο αυτό να τονιστεί ότι από το 20^ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ προωθήθηκε, όπως ειπώθηκε πρωτύτερα, η λεγόμενη «αποσταλινοποίηση» η οποία, εκτός του πολιτικού αναθεωρητισμού, επέφερε αλλαγές και στον τρόπο προσέγγισης της τέχνης γενικότερα, αλλά και της λογοτεχνίας ειδικότερα, επηρεάζοντας και την αριστερή πνευματική κίνηση της Ελλάδας.

Τον Ιανουάριο του 1982 κυκλοφορεί το περιοδικό *Γράμματα και Τέχνες* (1982-1999) με εκδότη τον Κ. Γ. Παπαγεωργίου, το οποίο, *απαρτιζόμενο από νέους*

²⁷⁰ Βλ. στο ίδιο, σσ. 442-443.

²⁷¹ Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Περί σοσιαλιστικού ρεαλισμού, Ζντάνοφ και προπατορικού αμαρτήματος», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτ. ΙΒ', τ. 24, τχ. 139-140, Ιούλιος-Αύγουστος 1966, σσ. 88-89. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://askiarchives.eu/infopubl/5049.0139/files/assets/basic-html/page-1.html#> (προσπελάστηκε: 14/2/2023).

²⁷² Στο ίδιο, σ. 88.

²⁷³ Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Η “Επιθεώρηση Τέχνης” και ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός», *Διαβάζω*, έτ. Η', τχ. 67, 20 Απριλίου 1983, σσ. 20-26.

²⁷⁴ Βλ. Κώστας Κουλουφάκος, «Ένα πείραμα αντι-εξουσίας», *Διαβάζω*, έτ. Η', τχ. 67, 20 Απριλίου 1983, σσ. 16-19.

ανθρώπους²⁷⁵, θα μπορούσε να πει κανείς ότι αποτελεί, παρά τις διαφορές τους, συνέχεια της εμβληματικής *Επιθεώρησης Τέχνης*. Στη παραπάνω άποψη συνηγορούν, αφ' ενός μεν, οι χαιρετισμοί σημαντικών προσώπων που συνοδεύουν το πρώτο τεύχος του περιοδικού –μεταξύ των οποίων και οι Μανώλης Γλέζος και Μαρία Δαμανάκη, βουλευτές εκείνη την περίοδο της ΕΔΑ και του ΚΚΕ, αντιστοίχως–, αφ' ετέρου δε, το εισαγωγικό σημείωμα της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού στο οποίο γίνεται σαφής η σχέση του περιοδικού με τον ευρύτερο χώρο της Αριστεράς καθώς υποστηρίζει ότι προτίθεται να καλύψει τον χώρο γύρω από «τις θεωρητικές διερευνήσεις γύρω απ' τη λογοτεχνία και την τέχνη γενικότερα. Το ενδιαφέρον μας στρέφεται ειδικότερα γύρω από τις μαρξιστικές αναζητήσεις στην περιοχή αυτή»²⁷⁶. Στις μαρξιστικές αναζητήσεις του περιοδικού, ωστόσο, δεν συμπεριλαμβάνεται καμιά συζήτηση η οποία να περιστρέφεται γύρω από την καλαισθητική μέθοδο του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού ή της προγενέστερης του Προλεταριακής Τέχνης.

Τα τελευταία χρόνια, από την πλευρά του το ΚΚΕ, με τα συμπεράσματα του 18^{ου} Συνεδρίου του 2009, ξεπερνώντας ορισμένες στρεβλώσεις του παρελθόντος και εξάγοντας ορισμένα θετικά συμπεράσματα για τη σοσιαλιστική οικοδόμηση στη Σοβιετική Ένωση κατά την περίοδο 1917-1953²⁷⁷, επανάφερε στο προσκήνιο το ζήτημα διερεύνησης και υπεράσπισης του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού, με το άρθρο στο περιοδικό *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* της Ελένης Μηλιαρονικολάκη και του Γιάννη Σκαρπερού, «Για το σοσιαλιστικό ρεαλισμό»²⁷⁸.

η'3) Βασικά χαρακτηριστικά Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού

Σύμφωνα με τα παραπάνω, τα βασικά χαρακτηριστικά της καλαισθητικής μεθόδου του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού στη λογοτεχνία, όπως αυτά αναπτύχθηκαν στο Α' Πανενωσιακό Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων διά των λόγων κυρίως του Μαξίμ Γκόρκι και δευτερευόντως του Αντρέι Ζντάνοφ είναι τα παρακάτω:

²⁷⁵ Την πρώτη συντακτική επιτροπή των *Γραμμάτων και Τεχνών* αποτελούν οι: Κώστας Γουλιάμος, Αλέξης Ζήρας, Αίμη Μπακόρου, Κατερίνα Πλασσαρά και Σπύρος Τσακνιάς.

²⁷⁶ Βλ. Η Σύνταξη, «Με το πρώτο τεύχος», *Γράμματα και Τέχνες*, έτ. Α', τχ. 1, Ιανουάριος 1982, σ. 1. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://helit.duth.gr/wp-content/uploads/2018/11/1.pdf> (προσπελάστηκε: 19/10/2022).

²⁷⁷ Βλ. Κεντρική Επιτροπή ΚΚΕ, «Εισήγηση της ΚΕ του ΚΚΕ στο 18ο Συνέδριο», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 20 Φεβρουαρίου 2009, σ. 17. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=4961578> (προσπελάστηκε: 20/4/2023).

²⁷⁸ Βλ. Ελένη Μηλιαρονικολάκη Ελένη - Γιάννης Σκαρπερός, «Για το σοσιαλιστικό ρεαλισμό», ό.π., σσ. 111-128.

- α') Η ιδεολογία του μπολσεβικισμού κατευθύνει τα λογοτεχνικά έργα.
- β') Η μορφή των λογοτεχνικών έργων οφείλει να είναι κατανοητή ώστε να μην απωθεί τον απλό αναγνώστη.
- γ') Βασικός ήρωας των έργων οφείλει να είναι ο εργαζόμενος λαός και δη ο εργαζόμενος στις κολλεκτίβες.
- δ') Προωθείται η εικόνα του θετικού ήρωα ο οποίος διακατέχεται από αισιοδοξία ενώ παράλληλα στηλιτεύεται η απαισιοδοξία και η παραίτηση.
- ε') Οι προλετάριοι λογοτέχνες των αστικών κρατών οφείλουν να απεικονίζουν μέσω του έργου τους κάθε αρνητική λεπτομέρεια της σύγχρονης αστικής ζωής επιδιώκοντας παράλληλα τη διέγερση της επιθυμίας του λαού για την αλλαγή της στα πλαίσια των αναγκών του.

Τα παραπάνω πέντε βασικά χαρακτηριστικά θα αποτελέσουν εφαλτήριο για την ανίχνευση ή μη στοιχείων Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού του λογοτεχνικού έργου των πεζογράφων Θέμου Κορνάρου, Νίκου Κατηφόρη καθώς και της ποιήτριας Σοφίας Μαυροειδή-Παπαδάκη και του ποιητή Φώτη Αγγουλέ.

Επιπλέον, θα ληφθεί υπ' όψιν η επηρεασμένη από τα γραπτά του Μαξίμ Γκόρκι θέση της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού *Νέοι Πρωτοπόροι* σύμφωνα με την οποία ο εκάστοτε λογοτέχνης ο οποίος επιχειρεί να γράψει μυθιστόρημα οφείλει να αντιμετωπίζει με ρεαλιστικό τρόπο τη ζωή και κάτω από το πρίσμα της σοσιαλιστικής συνείδησης²⁷⁹.

²⁷⁹ Βλ. Χριστίνα Ντουριά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, ό.π., σσ. 381-382.

Θ΄) ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΡΕΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΘΕΜΟΥ ΚΟΡΝΑΡΟΥ, ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΤΗΦΟΡΗ, ΤΟΥ ΦΩΤΗ ΑΓΓΟΥΛΕ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΟΦΙΑΣ ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ-ΠΑΠΑΔΑΚΗ

Θ΄1) Ο Θέμος Κορνάρος στη συζήτηση για την Προλεταριακή Τέχνη

Ο Θέμος Κορνάρος στα τέλη του 1932 εισέρχεται και αυτός στη συζήτηση η οποία έχει αναπτυχθεί στο περιοδικό των *Νέων Πρωτοπόρων*, με το άρθρο του «Πάνω στα προβλήματα της Προλεταριακής Τέχνης»²⁸⁰, στο οποίο, αφού αρχικώς αναφέρει ότι πολλοί θεωρητικοί της λογοτεχνίας αμφισβητούν ως ουτοπία την προσπάθεια δημιουργίας Προλεταριακής Τέχνης έχοντας επηρεάσει με τις απόψεις τους πολλούς αριστερούς και κομμουνιστές διανοούμενους και εργάτες, υποστηρίζει ότι Προλεταριακή Τέχνη σαφώς και υπάρχει από τη στιγμή που η προλεταριακή εποχή είναι ιστορική εποχή. Επίσης, κατά τον Κορνάρο, οι διανοούμενοι οι οποίοι αμφισβητούν τη δυνατότητα δημιουργίας Προλεταριακής Τέχνης δεν αποτελούν οργανικό κομμάτι του προλεταριάτου προκειμένου να νιώσουν τη λεγόμενη προλεταριακή ψυχολογία²⁸¹.

Στη συνέχεια του άρθρου του, ο Κορνάρος εκφράζει τον έντονο προβληματισμό του διότι, ενώ από τη μια πλευρά οι προλετάριοι λογοτέχνες ορθώς αποδίδουν μέσω του έργου τους το ψυχικό και υλικό «εγώ» της τάξης και της εποχής τους –απεργίες, διαδηλώσεις, τη μιζέρια της εργατιάς κ.ά.–, επηρεασμένοι από την προγενέστερη αστική τέχνη αυτοϋπονομεύουν το έργο τους με δύο τρόπους: αρχικώς, με περιγραφές οι οποίες βρίσκονται μακριά από τον χώρο εργασίας του βιομηχανικού εργάτη και στη συνέχεια με περιγραφές οι οποίες περιδιαβαίνουν τον χώρο του λαϊκού περιθωρίου, γεγονός θετικό μεν για το ξεσκέπασμα της αστικής κοινωνίας, ανεπαρκές όμως για την ανατροπή του²⁸².

Καταληκτικά, ο Κορνάρος παραθέτει μια σειρά από προϋποθέσεις που οφείλει να ακολουθήσει ένας λογοτέχνης, ώστε το έργο του να θεωρείται ότι ανήκει στην προλεταριακή λογοτεχνία. Η πρώτη προϋπόθεση είναι η γλώσσα, η οποία οφείλει να

²⁸⁰ Βλ. Θέμ. Κορνάρος, «Πάνω στα προβλήματα της Προλεταριακής Τέχνης», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Β΄, τ. 2, τχ. 12, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1932, σσ. 439-440. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=33957&seg=1254 (προσπελάστηκε: 15/2/2023).

²⁸¹ Βλ. στο ίδιο, σ. 439.

²⁸² Βλ. στο ίδιο, σ. 440.

υπακούει «τις γκριμάτσες, τις νευρικές κινήσεις»²⁸³ της εργατικής τάξης. Έπειτα, δεύτερη προϋπόθεση αποτελεί η ορθή επιλογή του πλαισίου του εκάστοτε έργου το οποίο θα εκφράζει την πραγματικότητα της εργατικής τάξης. Τρίτη προϋπόθεση, τέλος, αποτελεί η επιλογή των ηρώων των λογοτεχνημάτων να γίνεται με βάση τη μάζα και όχι το άτομο²⁸⁴.

Το συγκεκριμένο άρθρο του Θέμου Κορνάρου θίγει μείζονα ζητήματα και μέσω αυτού μπορούν να εξαχθούν ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα όσον αφορά την εξέλιξη της συζήτησης για την Προλεταριακή Τέχνη στην Ελλάδα. Ο Κορνάρος φαίνεται να συμφωνεί σε πολλά σημεία με το αντίστοιχο άρθρο του Νίκου Κατηφόρη που δημοσιεύτηκε λίγους μήνες πριν στο ίδιο έντυπο²⁸⁵. Πιστεύει, όπως και ο Κατηφόρης, στην ύπαρξη Προλεταριακής Τέχνης στην Ελλάδα, ενώ παράλληλα χρησιμοποιεί και αυτός τον προβληματικό όρο προλεταριακή ψυχολογία²⁸⁶. Ταυτόχρονα, όμως, ο Κορνάρος πάει την κριτική του ένα βήμα παρακάτω διότι επιτίθεται σε αυτούς που στο παρελθόν έχουν διατυπώσει αντίθετη άποψη. Ένας από αυτούς είναι ο Γιάννης Κορδάτος –Γ.Γ. του ΣΕΚΕ το 1921-22, πρώην διευθυντής του *Ριζοσπάστη* και διαγραμμένος από το ΚΚΕ ήδη από το 1927– ο οποίος, όπως αναφέρθηκε σε άλλο σημείο της παρούσας εργασίας, υποστήριξε ότι δεν υφίσταται Προλεταριακή Τέχνη στην Ελλάδα διότι αυτή είναι αποτέλεσμα μιας μακρόχρονης ιστορικής πορείας²⁸⁷.

Στη συνέχεια του άρθρου του, ο Κορνάρος κρίνει αρνητικά την εγχώρια νατουραλιστική παραγωγή του λαϊκού περιθωρίου στην οποία κυριαρχεί η παρουσίαση της αθλιότητας, υπερτονίζοντας την αλητεία, την πορνεία, τη φυματίωση, τα αφροδίσια νοσήματα και τα ναρκωτικά. Το πιο χαρακτηριστικό πεζογράφημα αυτού του είδους είναι το *Τουμπεκί* (1927), του ήδη διαγραμμένου πρώην στελέχους του ΚΚΕ και αρχισυντάκτη των *Πρωτοπόρων* Πέτρου Πικρού, και ακολουθούν *Τα κατακάθια* (1924) του Μανώλη Κανελλή και *Η πιάτσα* (1930) του Νίκου Κατηφόρη²⁸⁸. Οι περισσότεροι συγγραφείς που ανήκουν σε αυτήν τη λογοτεχνική τάση γράφουν μεν βιωματικά μην καταφέρνοντας ωστόσο πάντοτε να

²⁸³ Βλ. στο ίδιο.

²⁸⁴ Βλ. στο ίδιο.

²⁸⁵ Βλ. Ν. Κατηφόρης, «Από τα προβλήματα της προλεταριακής λογοτεχνίας», ό.π., σσ. 88-92.

²⁸⁶ Βλ. Ελένη Μηλιαρονικολάκη, «Στα ίχνη μιας λογοτεχνίας “χρήσιμης” για τη σύγχρονη εποχή», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 22-23 Δεκεμβρίου 2018, σ. 22. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=10139855> (προσπελάστηκε: 28/2/2023).

²⁸⁷ Βλ. Χριστίνα Ντουσιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, Αθήνα: Καστανιώτη 1996, σσ. 117-118.

²⁸⁸ Βλ. στο ίδιο, σσ. 36-37.

την μετουσιώσουν δημιουργικά στο γράψιμό τους με αποτέλεσμα, σύμφωνα με την Ντουινιά, «στην προσπάθειά τους να ξεφύγουν από τη θεματική μιας ηθογραφίας της υπαίθρου καταφεύγουν σε μια παραμορφωμένη αστική ηθογραφία που βρίσκεται στα όρια της παραλογοτεχνίας»²⁸⁹.

Τα πρόσωπα στα οποία φαίνεται να αναφέρεται ο αρθρογράφος, υποστηρίζοντας ότι αυτοϋπονομεύουν το έργο τους όταν αναφέρονται στο λαϊκό περιθώριο²⁹⁰, είναι ο Πέτρος Πικρός και ο Κώστας Βάρναλης²⁹¹. Όσον αφορά τον Πικρό, το μυθιστόρημά του *Τουμπεκί* (1927), αποτελεί, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, το χαρακτηριστικότερο δείγμα της λογοτεχνικής τάσης και ασχολείται με τον κόσμο του λαϊκού περιθωρίου. Η μη συναίνεση του Πικρού στην παραχώρηση του τίτλου και της αρχισυνταξίας του περιοδικού *Πρωτοπόροι*, γεγονός το οποίο οδήγησε στην απομάκρυνσή του το 1931 από το ΚΚΕ²⁹² και σε σκληρούς χαρακτηρισμούς εναντίον του²⁹³, δεν φαίνεται να επηρεάζουν τη συγκεκριμένη κρίση του Κορνάρου, η οποία, όπως αποδείχθηκε και λίγο αργότερα, κατά τη διάρκεια του Α΄ Πανενοσιακού Συνεδρίου Σοβιετικών Συγγραφέων (1934), αποτέλεσε μια από τις βασικές αρχές του. Όσον αφορά τον Βάρναλη, στην ποιητική του συλλογή *Το φως που καίει* (1922) υιοθετεί τη γλώσσα του εξαθλιωμένου προλεταριάτου πιστεύοντας, όπως και μεγάλη μερίδα των αριστερών διανοούμενων του Μεσοπολέμου, ότι η εξαθλίωση μπορεί εύκολα να οδηγήσει στην κοινωνική εξέγερση. Η γλώσσα αυτή που χρησιμοποιεί ο Βάρναλης στην ποίηση και ο Παρορίτης με τον Βουτυρά στην πεζογραφία στέκει μακριά από τη δημοτική του Ψυχάρη και του Παλαμά που κυριαρχεί κατά τη διάρκεια των δύο προηγούμενων δεκαετιών²⁹⁴.

Επιπροσθέτως, με τα γραφόμενά του ο Θέμος Κορνάρος στρέφεται εμμέσως και κατά του Αιμίλιου Χουρμούζιου, αρχισυντάκτη της *Νέας Επιθεώρησης*, ο οποίος σε κριτική του για το έργο *Τουμπεκί* του Πικρού²⁹⁵ αναφέρει ότι οι στόχοι της Προλεταριακής Τέχνης δεν είναι απλώς η παρουσίαση του άθλιου τρόπου ζωής στο

²⁸⁹ Στο ίδιο, σσ. 37-38.

²⁹⁰ Βλ. Θέμ. Κορνάρος, «Πάνω στα προβλήματα της Προλεταριακής Τέχνης» ό.π., σ. 440.

²⁹¹ Βλ. Χριστίνα Ντουινιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, ό.π., σ. 167.

²⁹² Βλ. Ανωνόμως, «Η ιστορία των “Πρωτοπόρων”», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Α΄, τ. 1, τχ. 1, Δεκέμβριος 1931, σσ. 34-35. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=33957&seg=1254 (προσπελάστηκε: 28/2/2023).

²⁹³ Βλ. Ανωνόμως, «Πικρισμοί», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Β΄, τ. 2, τχ. 1, Δεκέμβριος 1931, σ. 40. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=33957&seg=1254 (προσπελάστηκε: 28/2/2023). Πρβλ. Ανωνόμως, «Επίγραμμα». ό.π., σ. 40.

²⁹⁴ Βλ. Χριστίνα Ντουινιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, ό.π., σσ. 41-43.

²⁹⁵ Βλ. Ανδρέας Ζευγάς, «Κριτικά Σημειώματα. Πέτρου Πικρού: “Τουμπεκί”. Αθήνα 1927», ό.π., σσ. 24-25.

εργοστάσιο αλλά να εισχωρήσει βαθιά στο αστικό σύστημα εκμεταλλεζόμενη τις αδυναμίες του που θα οδηγήσουν στο γκρέμισμά του²⁹⁶, σημειώνοντας παράλληλα παρακάτω επί λέξει:

Δεν είναι, κατά τη γνώμη μας, καθόλου ματαιοπονία ν' ασχολείται κανείς με τα «απορρίμματα» αυτά της αστικής κοινωνίας γιατί η ψυχολογία τους, φέρνει σε φως ακέρηα την ψυχολογία της σημερινής κοινωνίας [...] Αποτελούν μια κοινωνία μινιατούρα της μεγάλης κοινωνίας των αστικών καθεστώτων.²⁹⁷

Οι παραπάνω απόψεις του Χουρμούζιου είναι φανερό ότι έρχονται σε αντίθεση με αυτές του Κορνάρου, καθώς ο πρώτος περιορίζει τον αγώνα του προλετάριου τεχνίτη στην ανάδειξη των αδυναμιών της κεφαλαιοκρατίας και, κατ' επέκταση, στην παρουσίαση του λαϊκού περιθωρίου που θα αποτελέσουν σημαντικό εφόδιο για την επικράτηση του προλεταριάτου.

Ο Θέμος Κορνάρος, μέσω του παραπάνω άρθρου, εκφράζει απόψεις με ευρύτερη απήχηση στη νέα Συντακτική Επιτροπή των *Νέων Πρωτοπόρων*, προβάλλοντας το αίτημα για την κοινωνική κριτική η οποία θα έχει βασικό στόχο τη θετική επαναστατική προοπτική²⁹⁸ – μια θέση η οποία θυμίζει σε μεγάλο βαθμό την αντίστοιχη θέση του Νίκου Κατηφόρη²⁹⁹ και μια εκ των βασικών αρχών του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού: τον λεγόμενο θετικό ήρωα. Επιπροσθέτως, ο ίδιος ο Κορνάρος προσβλέπει σε μια λογοτεχνία η οποία θα παρουσιάζει τη ζωή του βιομηχανικού εργάτη. Προς επίρρωση μάλιστα της συγκεκριμένης άποψης δίδει προς δημοσίευση, στο ίδιο τεύχος των *Νέων Πρωτοπόρων*, το χρονογράφημα «Η πρώτη μέρα στο εργοστάσιο»³⁰⁰.

Το συγκεκριμένο άρθρο απηχεί σε μεγάλο βαθμό τα προτάγματα του πρωτοποριακού καλλιτεχνικού συνδέσμου της Προλετκούλτ, σύμφωνα με τα οποία ο επαγγελματίας καλλιτέχνης οφείλει να δώσει τη θέση του σε ένα προλετάριο καλλιτέχνη-εργάτη³⁰¹ ο οποίος είναι ο μόνος που έχει τη δυνατότητα να αντιληφθεί με ορθό τρόπο την Προλεταριακή Τέχνη όντας μέρος της παραγωγικής

²⁹⁶ Βλ. στο ίδιο, σσ. 59-60.

²⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 60.

²⁹⁸ Βλ. Χριστίνα Ντουσιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, ό.π., σσ. 165-166.

²⁹⁹ Βλ. Ν. Κατηφόρης, «Από τα προβλήματα της προλεταριακής λογοτεχνίας», ό.π., σ. 91.

³⁰⁰ Βλ. Θέμ. Κορνάρος, «Η πρώτη μέρα στο εργοστάσιο», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Β', τ. 2, τχ. 12, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1932, σσ. 441-442. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=33957&seg=1254 (προσπελάστηκε: 25/2/2023).

³⁰¹ Πρβλ. Lynn Mally, *Culture of the Future, The Proletkult Movement in Revolutionary Russia*, ό.π., σ. 62.

διαδικασίας³⁰². Η θέση αυτή του Κορνάρου περί καλλιτέχνη-εργάτη εξελίσσει την αντίστοιχη του Κατηφόρη ο οποίος μίλησε για την ανάγκη ύπαρξης οργανικού θεσμού μεταξύ καλλιτέχνη και εργατικής τάξης³⁰³ και ως άποψη έχει δεχθεί αρνητική κριτική από τη μαρξιστική κριτική της εποχής³⁰⁴ αλλά και από τη μετέπειτα μαρξιστική κριτική χαρακτηριζόμενη ως ουτοπικός φιλεργατισμός³⁰⁵.

Θ'2) Στοιχεία Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού στο έργο του Θέμου Κορνάρου

Το πεζογραφικό έργο του Θέμου Κορνάρου μπορεί να υποστηριχθεί ότι χωρίζεται σε δύο κατηγορίες: στη λογοτεχνία - μαρτυρία και την καθαρή λογοτεχνία. Στην πρώτη κατηγορία, που είναι και η πιο πολυπληθής, ανήκουν τα λεγόμενα έργα - μαρτυρίες με τα γεγονότα τα οποία περιγράφονται να είναι βιωμένα από τον ίδιο τον συγγραφέα. Στα έργα της πρώιμης συγγραφικής περιόδου του συγγραφέα ανήκουν και τα αφηγήματα *Άγιον Όρος. Οι άγιοι χωρίς μάσκα* (1933), *Σπιναλόγκα. Ad Vitam* (1933) και *Αλήτης* (1935) τα οποία περιέχουν περιγραφές και καταγγελίες αποδείξιμες με τη γλώσσα να είναι απλή και ανεπιτήδευτη. Άλλωστε, ακόμη και η αστική κριτική της εποχής, αλλά και η μεταγενέστερη, αντιμετώπισε θετικά τα τρία αυτά έργα θεωρώντας ότι η στόχευση του συγγραφέα ήταν περισσότερο ανθρωπιστική και λιγότερο πολιτική³⁰⁶. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν το *Στρατόπεδο του Χαϊδαρίου* (1945), το οποίο «είναι χαρισμένο στον εθνικό ήρωα Ναπολέοντα Σουκατζίδη»³⁰⁷, έναν από τους 200 εκτελεσμένους κομμουνιστές της Καισαριανής το 1944 από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής και περιγράφει τη ζωή στο στρατόπεδο συγκέντρωσης Χαϊδαρίου, το αφήγημα *Στάχτες και Φοίνικες* (1957) που αναφέρεται στη Μακρόνησο ως τόπο εξορίας χρησιμοποιώντας σε ορισμένα σημεία την αλληγορία³⁰⁸, καθώς και το *Ο εσταυρωμένος λαός* (1943) αναφερόμενο στο κάψιμο από τις

³⁰² Βλ. Σπύρος Κυριαζόπουλος, *Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός και ζωγραφική*, ό.π., σσ. 30-33.

³⁰³ Βλ. Ν. Κατηφόρης, «Από τα προβλήματα της προλεταριακής λογοτεχνίας», ό.π., σ. 91.

³⁰⁴ Βλ. Δημήτρης Κόκορης, *Ώψεις των σχέσεων της Αριστεράς με τη λογοτεχνία στο Μεσοπόλεμο (1927-1936)*, ό.π., σσ. 39-40.

³⁰⁵ Βλ. Ελένη Μηλιαρονικολάκη, «Στα ίχνη μιας λογοτεχνίας “χρήσιμης” για τη σύγχρονη εποχή», ό.π., σ. 22.

³⁰⁶ Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Θέμος Κορνάρος», ό.π., σσ. 124-125.

³⁰⁷ Βλ. Θέμος Κορνάρος, *Στρατόπεδο Χαϊδαρίου*, Αθήνα: Νεοελληνικές Εκδόσεις 1963, σ. 3.

³⁰⁸ Βλ. Γεώργιος Λιανός, *Τόποι μνήμης και ζητήματα κοινωνικού προβληματισμού στην πεζογραφία του Θέμου Κορνάρου*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου 2020, σσ. 47-52. Διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://amitos.library.uop.gr/xmlui/handle/123456789/5830> (προσπελάστηκε: 20/2/2023).

γερμανικές δυνάμεις κατοχής του Χορτιάτη Θεσσαλονίκης τον Σεπτέμβριο του 1943³⁰⁹.

Το 1943, ο Κορνάρος εκδίδει τη συλλογή διηγημάτων *Δεν θα πεθάνουμε*³¹⁰. Η συγκεκριμένη συλλογή περιέχει οκτώ συνολικά διηγήματα³¹¹ τα οποία παρουσιάζουν όψεις της ιταλικής και γερμανικής κατοχής της Ελλάδας. Δύο εκ των διηγημάτων, και συγκεκριμένα το «Αλήτικη Πολιτεία» και το «Παραστρατημένος πολεμιστής», το οποίο θα αναλυθεί στη συνέχεια, εκτυλίσσονται στο αστικό περιβάλλον της Αθήνας, πραγματευόμενα τον μεγάλο λιμό που έπληξε την πόλη κατά τη διάρκεια της Κατοχής του 1941-1944.

Το διήγημα «Παραστρατημένος πολεμιστής» τοποθετείται χωρικά στην Αθήνα και χρονικά τον Ιανουάριο του 1942. Πρωταγωνιστικός χαρακτήρας είναι ένας νεαρός άνδρας ο οποίος, όντας αποστεωμένος από την πείνα, περιμένει στις αποβάθρες μιας στάσης του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου ανθρωπιστική βοήθεια. Μόλις φθάνει η αμαξοστοιχία, το πλήθος κινείται άτακτο με μεγάλη βιασύνη προς τα τρόφιμα και ο κεντρικός ήρωας, αφού σώσει μια ηλικιωμένη γυναίκα από το να ποδοπατηθεί, τελικώς πεθαίνει από τις κακουχίες και την πείνα. Ο Κορνάρος περιγράφει δίχως ωραιοποίηση το δράμα των κατοίκων της ελληνικής πρωτεύουσας κατά τη διάρκεια της Κατοχής και την απεγνωσμένη προσπάθειά τους για επιβίωση η οποία τους εξαναγκάζει να δρουν σκεπτόμενοι μόνον το άτομό τους. Αυτό αντιλαμβάνεται κανείς μέσω του παρακάτω αποσπάσματος:

Ακούς, σ' αυτή τη μικρή στιγμή, ν' ανακατεύονται φοβέρες, χαστούκια, φωνές αστυνομικών, και γουργουρίσματα ανθρώπων, που κάτι καταφέρανε να καταπιούνε.

Καθένας πολεμά για τον εαυτό του. Καιρός δεν υπάρχει να βοηθήσεις το γέρο ή τον ανάπηρο. Ο εαυτός σου κινδυνεύει!

Μια γριούλα παραπάτησε κι έπεσε. Από τα χέρια της ξέφυγε μια σακούλα με μαύρη σταφίδα. Ο κόσμος βρίσκει ευκαιρία να κερδίσει λίγα βήματα. Τα παιδιά της αλητείας ξαπλώνονται, σπρώχνονται, χουφτώνουνε, μπουκώνονται. Κι ας περνά από πάνω τους ο κόσμος.

Η γριά ζητά βοήθεια, ξαπλωμένη χάμω. [...]

³⁰⁹ Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Θέμος Κορνάρος», ό.π., σ. 125.

³¹⁰ Βλ. Αωνόμωφ, «Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών. Κορνάρος Θέμος. Βιογραφικό Σημείωμα», ό.π.

³¹¹ Πρόκειται για τα διηγήματα: «Αλήτικη Πολιτεία», «Ο Αράπης και ο σκύλος μου», «Παραστρατημένος πολεμιστής», «Χαραλάμπης», «Συχωρεμένος αφού είν' άρρωστος», «Η Ανδριανή», «Όχι άλλη σπατάλη ανθρώπινης δύναμης», «Το μυστικό του μπάμπ' Αγγελή».

Έτσι χυμά ο θάνατος κάποιες στιγμές, ανάμεσα στη ζωή, δυνατός, ανεμπόδιστος, όταν οι άνθρωποι χάσουνε τη γλώσσα της συνεννόησης και κυβερνιούνται μόνο από το φόβο και τον πανικό.

Ένας μεσόκοπος άνθρωπος, προσπαθεί να φωνάξει κάτι για τάξη και αξιοπρέπεια! Η φωνή του πνίγεται μέσα στη βουή της ανθρώπινης ζούγκλας³¹².

Οι εξωλογοτεχνικοί παράγοντες συγγραφής του συγκεκριμένου διηγήματος είναι ιδιαίτεροι λόγω της πείνας και του πολέμου, με τη ζοφερή πραγματικότητα να ξεπερνά την ανάγκη του συγγραφέα να εκφραστεί με τρόπο που να προσιδιάζει στον Σοσιαλιστικό Ρεαλισμό. Παράλληλα, ο Κορνάρος στο συγκεκριμένο διήγημα υποπίπτει σε σφάλμα επιλέγοντας να επιρρίψει ευθύνες στον ίδιο τον λαό για τα περιστατικά άκρατου ατομικισμού παρά να καταδείξει τους λόγους που ωθούν τους ανθρώπους σε αυτές τις συμπεριφορές που δεν είναι άλλοι από την ανέχεια. Προς επίρρωση δε των παραπάνω παρατίθεται το ακόλουθο απόσπασμα:

Έκανε λάθος στο δρόμο και ξέπεσε ανάμεσα σ' ανθρώπους που δεν τον βλέπουνε πως στέκεται γδυμός σ' ένα πολυσύχναστο κέντρο. Γιατί φοβούνται, βιάζονται, πνίγονται στις έγνοιες, χωρίς λόγο, χωρίς τρόπο, χωρίς ανθρωπιά.

Ωστόσο, ο ίδιος ο Κορνάρος, διαβιώντας στην Αθήνα κατά την περίοδο της Κατοχής, ίσως να είχε επηρεαστεί από συγκεκριμένες ακραίες συμπεριφορές συνανθρώπων του οι οποίοι, για να ζήσουν, αναγκάστηκαν να προβούν σε ενέργειες για τις οποίες δεν θα ήταν περήφανοι, γεγονός το οποίο επηρέασε το κριτήριό του³¹³.

Παρά ταύτα, σε άλλο σημείο του παρόντος διηγήματος φαίνεται να κινείται προς τη μαρξιστική θεώρηση των πραγμάτων, επιρρίπτοντας ευθύνες όχι στο ίδιο το άτομο ως μονάδα, αλλά στους ισχυρούς που κινούν τα νήματα. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα:

³¹² Βλ. Θέμος Κορνάρος, *Αγύρτες και Κλέφτες στην εξουσία, Δεν θα πεθάνουμε*, Αθήνα: Χρόνος 1975, σσ. 74-75.

³¹³ Σύμφωνα με μαρτυρία της συγγραφέως Λιλίκας Νάκου, ο Θέμος Κορνάρος, εργαζόμενος κατά την περίοδο της Κατοχής σε ένα μικρό βιβλιοπωλείο - παλαιοβιβλιοπωλείο της Αθήνας, την βοήθησε στον αγώνα της να βρει κάποια τρόφιμα αγοράζοντας ορισμένους τόμους μιας γαλλικής εγκυκλοπαιδείας τους οποίους η ίδια επιχειρούσε να πουλήσει. Η ενέργειά του αυτή δείχνει ότι δεν είχε απολέσει την ανθρωπιά του σε αυτές τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης (βλ. Λεωνίδας Χρηστάκης, *Θέμος Κορνάρος*, ό.π., σσ. 31-33).

Πολεμά γιατί θύμωσε. Νά, ένας άνθρωπος που πολεμά με θυμό, την ώρα του μεγάλου πολέμου που αλληλοσφάζονται οι άνθρωποι, χωρίς να θυμώνουνε! Μόνο γιατί τους είπανε να πάνε να σφάζουμε και να σφαχτούνε! [...]

Όλος ο κόσμος τούτος πολεμά, δέρνει και δέρνεται, χωρίς να ξέρει για ποιο λόγο.

Το παραπάνω διήγημα, όπως και το «Αλήτικη πολιτεία», θυμίζουν την εγχώρια νατουραλιστική παραγωγή του λαϊκού περιθωρίου των δεκαετιών του 1920 και του 1930 την οποία είχε επικρίνει, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ο Κορνάρος σε συμφωνία με τη μαρξιστική κριτική της περιόδου, υποστηρίζοντας ότι οι λογοτέχνες αυτοϊπονομεύουν το έργο τους ασχολούμενοι με αυτό το είδος³¹⁴. Παρά ταύτα, οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης του ελληνικού πληθυσμού κατά τη διάρκεια της Κατοχής, και ειδικότερα των μεγάλων αστικών κέντρων, τοποθετούν τις περιγραφές του Κορνάρου, στα διηγήματα «Παραστρατημένος πολεμιστής» και «Αλήτικη πολιτεία», αυτομάτως εκτός του λαϊκού περιθωρίου, με τα όρια, ωστόσο, πολλές φορές να είναι ρευστά.

Το 1946, ο Κορνάρος γράφει το αφήγημα *Αγύρτες και Κλέφτες στην εξουσία* το οποίο περιέχει μια εισαγωγή του συγγραφέα και δύο διηγήματα-χρονικά με τίτλο «Η εθνική δράση του» και «Μεσολόγγι». Στο αφήγημα αυτό περιγράφεται με λεπτομέρειες η εν γένει αρνητική συμπεριφορά και κυρίως η αντεθνική δράση του μητροπολίτη Αιτωλίας και Ακαρνανίας Ιεροθέου ο οποίος, σύμφωνα με τα λεγόμενα του Κορνάρου, κατά τη διάρκεια των ετών 1941-1944, συνεργαζόταν με τις ιταλικές και γερμανικές δυνάμεις κατοχής.

Στην εισαγωγή του ο συγγραφέας πληροφορεί τον αναγνώστη ότι σκοπός του συγκεκριμένου βιβλίου είναι

να βοηθήσουμε το κράτος να βρει τους πραγματικούς φταίχτες, να τους τιμωρήσει όπως ορίζουνε οι νόμοι, για να ικανοποιηθεί το αίσθημα της δικαιοσύνης στην ψυχή των πονεμένων και για να μην γίνονται εμπόδιο στη δουλειά της περισυλλογής. Μόνον έτσι θα μπούμε σ' ένα δρόμο κατευνασμού και γαλήνης³¹⁵.

Επιπροσθέτως, η εισαγωγή περιέχει αρνητικές όψεις των ενεργειών του μητροπολίτη Ιεροθέου, ήδη από το 1934, που ο ίδιος κλήθηκε να μεταβεί από τις

³¹⁴ Βλ. Θέμ. Κορνάρος, «Πάνω στα προβλήματα της Προλεταριακής Τέχνης», ό.π., σ. 440.

³¹⁵ Θέμος Κορνάρος, *Αγύρτες και Κλέφτες στην εξουσία, Δεν θα πεθάνουμε*, ό.π., σ. 13.

Κυκλάδες στο Μεσολόγγι προκειμένου να πληρώσει τη θέση του αποβιώσαντος μητροπολίτη Αιτωλίας και Ακαρνανίας Κωνσταντίνου. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα που αναφέρεται στην κατάσταση που επικρατούσε στο κτήριο όπου στεγαζόταν το μητροπολιτικό μέγαρο του Μεσολογγίου:

Τα παραθύρια της Αρχιεπισκοπής είναι κατάκλειστα, γιατί εκατό μέτρα πιο κάτω βρίσκονται οι φυλακές των πατριωτών, που από τα παραθύρια και τις χαραγές και τους φεγγίτες τους ξερνούνε πηχτό τον ανθρώπινο πόνο, από τα βασανιστήρια τής ανάκρισης.

Καμία σχέση, θάλεγες, δεν έχει το μέγαρο τούτο της αγάπης, με την πείνα που παραμονεύει στις σκάλες, με τον αγώνα του Λαού, και με τους πόνους των Μαρτύρων.

Μα η παρουσία του Ιταλικού Επιτελείου, δημιουργεί κι αξέχαστες σχέσεις. Εδώ, ανάμεσα σε δύο ποτήρια παλιό κρασί, αποφασίζεται η μοίρα των τίμιων ανθρώπων που δεν εννοούσε³¹⁶ να υποταχθούν σε καμιά δουλειά. Εδώ, απάνω στ' απάνθρωπα γλέντια, που τα ποικίλλουνε και γυναίκες, χαλκεύονται τα δεσμά κι οι παγίδες του Έθνους.

Ύστερ' από κάθε τέτοιο γλέντι, οι άντρες της περιοχής αλλάζουν κατοικία ή φεύγουνε για τα βουνά, γιατί περιμένουν την εφαρμογή των αποφάσεων, που πάρθηκαν στο σπίτι της «Χριστιανικής Αλληλεγγύης».

Έτσι, μ' αυτή τη γλώσσα ακριβώς, κατηγορά το ποιμνιο τον ποιμενάρχη...³¹⁷

Ο Κορνάρος στην εισαγωγή του και στο διήγημα - μαρτυρία «Η Εθνική δράση του» παρουσιάζει με αληθοφάνεια τα γεγονότα και πείθει τον αναγνώστη ότι όντως έγιναν. Θυμίζει σε μεγάλο βαθμό τα πρώιμα έργα του *Σπιναλόγκα*. *Ad vitam* (1933) και *Άγιον Όρος. Οι άγιοι χωρίς μάσκα* (1933) τα οποία απέσπασαν θετικές κριτικές.

Ωστόσο, δεν συμβαίνει το ίδιο με το διήγημα «Μεσολόγγι» στο οποίο ο Κορνάρος περιγράφει τη δράση της αντιστασιακής οργάνωσης της περιοχής του Μεσολογγίου *Εθνική Αλληλεγγύη* και την προσπάθειά της να βοηθήσει στην απόδραση δέκα κρατουμένων οι οποίοι επρόκειτο να εκτελεστούν. Τα μυθοπλαστικά στοιχεία είναι έντονα στο συγκεκριμένο διήγημα, με το πραγματικό υλικό και το επινοημένο να μπλέκονται αζεδιάλυτα δημιουργώντας ένα αρνητικό αποτέλεσμα το οποίο έχει επισημανθεί από την κριτική³¹⁸.

³¹⁶ Μάλλον εννοεί «εννοούν».

³¹⁷ Στο ίδιο, σσ. 19-20.

³¹⁸ Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Θέμος Κορνάρος», ό.π, σ. 126.

Ο συγγραφέας, στο συγκεκριμένο αφήγημα, πλησιάζει ορισμένους από τους στόχους του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού, όπως αυτοί μετεβλήθησαν από το 1935 και εντεύθεν ενόψει του φασιστικού κινδύνου και, εντέλει, της προσωρινής επικράτησής του. Η μορφή και η γλώσσα του κειμένου είναι απλή δημοτική, παρουσιάζονται ενδεδειγμένα οι αρνητικές επιπτώσεις της περιόδου της Κατοχής, στηλιτεύονται οι Έλληνες συνεργάτες των Γερμανών οι οποίοι βρίσκονται σε πλήρη αντίθεση με τον αγωνιζόμενο ελληνικό λαό ο οποίος επιχειρεί με κάθε τρόπο να αποτινάξει τα ξένα δεσμά. Παρατίθεται ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα:

Η μητροπολιτική οργάνωση ανέλαβε αυτό το «εθνικό» έργο. Να παραδίδει στη γερμανική δικαιοσύνη τους Πατριώτες, που δε θέλησαν να υποταχθούνε.

Κι ο μητροπολίτης, σαν Γενικός Αρχηγός, έριχνε τα συνθήματα από επίσημο βήμα. Στο κήρυγμά του, είπε πως «είναι αφροσύνη να νομίζομεν ότι ημείς, μια φούχτα πεινασμένων, θα κάνομε τίποτα εναντίον δύο αυτοκρατοριών».

Και στο μνημόσυνο των 120 πατριωτών που εκτελέστηκαν στο Αγρίνι τη Μεγάλη Παρασκευή³¹⁹, έκλεισε τον επιμνημόσυνο λόγο του, μ' αυτά ακριβώς τα λόγια: «...Ομολογώ όμως ότι καλώς έπαθον, διότι ήσαν προπαγανδιστάι του Κομμουνισμού...».³²⁰

Πριν ακόμη έρθει σε κυκλοφορία το συγκεκριμένο βιβλίο κατασχέθηκε ενώ ο ίδιος ο Κορνάρος μηνύθηκε από τον μητροπολίτη Ιερόθεο και καταδικάστηκε από το Πλημμελειοδικείο Μεσολογγίου σε 2 χρόνια φυλάκιση³²¹. Ο ίδιος εξέτισε μέρος της ποινής του στις φυλακές Μεσολογγίου γράφοντας στις 2-12-1946 υπόμνημα στο

³¹⁹ Αναφέρεται στο κρέμασμα 3 και την εκτέλεση 117 αγωνιστών του ΕΑΜ στη συνοικία Αγίας Τριάδας του Αγρινίου από τους Ναζί ως αντίποινα της επίθεσης δυνάμεων του ΕΛΑΣ, στις 9 Απριλίου 1944, σε τρένο που βρισκόταν λίγο έξω από τη Σταμνά Μεσολογγίου και μετέφερε τρόφιμα και πολεμοφόδια στις γερμανικές δυνάμεις που βρίσκονταν στο Αγρίνιο (βλ. Ανωνύμως, «Εμπνεόμαστε από τη θυσία των 120 εκτελεσμένων του Απρίλη του 1944», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 19 Ιουλίου 2018, σ. 8. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=9930458> (προσπελάστηκε: 21/2/2023).

³²⁰ Βλ. Θέμος Κορνάρος, *Αγύρτες και Κλέφτες στην εξουσία, Δεν θα πεθάνουμε*, ό.π., σ. 30.

³²¹ Λόγω της μόνιμης διαμονής μου στο Μεσολόγγι έγινε προσπάθεια ανεύρεσης της απόφασης καταδίκης του Θέμου Κορνάρου από το Πλημμελειοδικείο Μεσολογγίου καθώς και του δικογράφου της μήνυσης εναντίον του και της υπεράσπισής του. Ωστόσο, στα ΓΑΚ Αιτωλοακαρνανίας δεν σώζονται δικαστικά αρχεία του Πρωτοδικείου Μεσολογγίου της δεκαετίας του 1940, παρά μόνο ελάχιστα, λόγω πυρκαγιάς που εκδηλώθηκε στο Δικαστικό Μέγαρο Μεσολογγίου στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Πολλές από τις προφορικές μαρτυρίες κατοίκων της περιοχής του Μεσολογγίου επιβεβαιώνουν τα γραφόμενα του Κορνάρου στο αφήγημά του αυτό. Παρά ταύτα, εκφεύγει από τη στόχευση της παρούσας εργασίας η αναζήτηση τεκμηρίων που να επιβεβαιώνουν τις καταγγελίες του Κορνάρου. Για βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά: Παναγιώτης Α. Κατσούλης, *1940-1950. Φωτεινές και σκοτεινές ημέρες στην περιοχή Μεσολογγίου*, Μεσολόγγι: Γραφικές Τέχνες Κασσαβέτης 2018, σσ. 326-329.

οποίο στηλιτεύει τις απάνθρωπες συνθήκες κράτησης στη συγκεκριμένη φυλακή³²². Η φυλάκιση του Θέμου Κορνάρου προκάλεσε την άμεση αντίδραση του προοδευτικού Τύπου, με το περιοδικό *Ελεύθερα Γράμματα* να καταγγέλλει την κράτησή του, αφήνοντας αιχμές και για την ακροαματική διαδικασία³²³. Τελικώς, το αφήγημα *Αγύρτες και Κλέφτες στην εξουσία* εκδόθηκε το 1975³²⁴.

Επιπλέον, ο Κορνάρος αφιερώνει το βιβλίο *Αγύρτες και κλέφτες στην εξουσία, «στη Μνήμη των Κληρικών που πέσανε στον αγώνα τής Ελευθερίας»*³²⁵. Το ίδιο πράττει και με το βιβλίο του *Άγιον Όρος. Οι άγιοι χωρίς μάσκα* (1933)³²⁶, πράγμα που αποδεικνύει ότι ο ίδιος δεν υπήρξε ποτέ φανατικός αντικληρικαλιστής· αντιθέτως, είχε σε εκτίμηση τον αγώνα του απλού κλήρου.

Το 1957, ο Θέμος Κορνάρος κυκλοφορεί το αφήγημα *Στάχτες και φοίνικες* χαρακτηρίζοντάς το ο ίδιος στο εξώφυλλο της έκδοσης ως μυθιστόρημα. Το συγκεκριμένο πεζογράφημα χωρίζεται σε τρία μέρη. Το πρώτο μέρος τοποθετείται αρχικά στην περίοδο του Μεσοπολέμου και στη συνέχεια αναφέρεται εν συντομία στα γεγονότα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της Κατοχής. Το δεύτερο και το τρίτο μέρος περιγράφει τη ζωή του αφηγητή ο οποίος είναι κρατούμενος στο νησί της Μακρονήσου³²⁷. Στα σημεία που ο λόγος παραμένει περιγραφικός διατηρείται η δυναμική της συνθήκης³²⁸ και περιγράφεται με πετυχημένο τρόπο το κολαστήριο της Μακρονήσου, όπως στο παρακάτω απόσπασμα:

Οι στάμινες μας βρεθήκανε σπασμένες. Τρεις ημέρες, λένε, έχουνε να μοιράσουνε το κύπελλο του νερού που αναλογεί στον καθένα για δυο μέρες. Φαγητό δεν έχει.

Όσοι ξέρουνε, λένε πως το βασανιστήριο θα κρατήσει πάνω από βδομάδα. [...]

Δεν καταλαβαίνω ακόμη τί θα πουν όλ' αυτά. Δεν ξέρω αν είναι σε θέση ο άνθρωπος να αισθάνεται περισσότερο πόνο ή αν παθαίνει ένα είδος ανοσία.

³²² Βλ. Έλενη Ζούζουλα, «Θέμος Κορνάρος (1907-1970) (Ένας ξεχασμένος των γραμμάτων)», *Αντιτετράδια της εκπαίδευσης*, έτ. ΙΣΤ΄, τχ. 67, Φθινόπωρο 2003. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://www.antitetradia.gr/portal/index.php?option=com_content&view=article&id=428:θέμος-κορνάρος-1907-1970-ένας-ξεχασμένος-των-γραμμάτων&catid=56&itemid=102 (προσπελάστηκε: 9/2/2023).

³²³ Βλ. Αωνύμωσ, «Κορνάρωσ», *Ελεύθερα Γράμματα*, έτ. Β΄, τχ. 52, Οκτώβριωσ 1946, σ. 281. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/13990/ele_issue52.pdf?sequence=47&isAllowed=y (προσπελάστηκε: 4/2/2023).

³²⁴ Βλ. Θέμωσ Κορνάρωσ, *Αγύρτες και Κλέφτες στην εξουσία, Δεν θα πεθάνουμε*, Αθήνα: Χρόνωσ 1975.

³²⁵ Στο ίδιο, σ. 9.

³²⁶ Βλ. Αλέξανδρωσ Αργυρίωσ, «Θέμωσ Κορνάρωσ», ό.π., σ. 128.

³²⁷ Βλ. Γεώργιωσ Λιανώσ, *Τόπωι μνήμησ και ζητήματα κοινωνικόσ προβληματισμού στην πεζογραφία του Θέμωσ Κορνάρωσ*, ό.π., σ. 45.

³²⁸ Βλ. Αλέξανδρωσ Αργυρίωσ, «Θέμωσ Κορνάρωσ», ό.π., σ. 125.

Θέλω να ρωτήσω πλήθος για να τοποθετηθώ στην ατμόσφαιρα, για να προετοιμάσω την ψυχή μου για τη νέα ζωή. Μα οι άνθρωποι είναι τόσο κουρασμένοι που ντρέπεσαι να ζητήσεις και την ελάχιστη προσπάθεια από μέρους τους.³²⁹

Ωστόσο, όταν το κείμενο συνοδεύεται από φιλοσοφικές περιγραφές και γίνεται ευρεία η χρήση της αλληγορίας, όπως γίνεται κυρίως στον πρόλογό του, τραυματίζεται ο δραματικός χαρακτήρας του. Αυτός είναι και ο βασικός λόγος που ο Δημήτρης Ραυτόπουλος άσκησε αρνητική κριτική στον Κορνάρο για το έργο του *Στάχτες και φοίνικες* στις σελίδες της *Επιθεώρησης Τέχνης*³³⁰. Ο Ραυτόπουλος υποστηρίζει στην κριτική του ότι το συγγραφικό έργο του Κορνάρου, αντιστρόφως από τη φυσιολογική εξέλιξη που όφειλε να έχει, αντί να ωριμάζει σημειώνει οπισθοχώρηση απομακρυνόμενο από τη λιτότητα και την αμεσότητα και κινούμενο προς την ανάλυση και τη γενίκευση. Επίσης, ο κριτικός τής *Επιθεώρησης Τέχνης* καταλογίζει στον Κορνάρο ότι, παρασυρμένος από το πάθος του, φθάνει στην επικίνδυνη σχηματοποίηση να περιγράφει ακραία γεγονότα, όπως το ότι τη στιγμή που μια μητέρα μπαίνει σε ένα καταγώγιο που υπήρχαν πληροφορίες ότι βρίσκεται το σώμα του νεκρού αγωνιστή γιού της, δύο άτομα παίζουν μπάλα με το κομμένο του κεφάλι, δίχως να πείθει τον αναγνώστη για το αν όντως συνέβησαν ή όχι³³¹.

Καταληκτικά, μπορεί με βεβαιότητα να υποστηριχθεί ότι στο έργο του Κορνάρου υποβόσκουν στοιχεία Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού. Αφ' ενός μεν, η μορφή των έργων του είναι απλή και κατανοητή από τον αναγνώστη, αφ' ετέρου δε, παρουσιάζεται με ενδελέχεια, άλλοτε με πιο επιτυχημένο τρόπο και άλλοτε με λιγότερο επιτυχημένο, κάθε αρνητική λεπτομέρεια των αστικών και κυρίως των φασιστικών καθεστώτων που οδήγησαν τον ίδιο τον Κορνάρο, αλλά και πολλούς συντρόφους του, σε παρατεταμένες διώξεις και εξορίες. Ο ίδιος ο συγγραφέας έγραψε βιωματικά. Το μεγαλύτερο μέρος του έργου του αναφέρεται στη δύσκολη για την Ελλάδα και τον κόσμο δεκαετία του 1940.

Επιπροσθέτως, το συγγραφικό έργο του Κορνάρου αντιμετωπίζει με ρεαλιστικό τρόπο τη ζωή και κάτω από το πρίσμα της σοσιαλιστικής συνείδησης.

³²⁹ Βλ. «Από το “Στάχτες και φοίνικες”», [στο:] Αλέξανδρος Αργυρίου, «Θέμος Κορνάρος», ό.π., σσ. 148-149.

³³⁰ Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Θέμου Κορνάρου “Στάχτες και φοίνικες”», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτ. Δ', τ. 8, τχ. 43, Ιούλιος 1958, σσ. 66-68. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://askiarchives.eu/infopubl/5049.0043/files/assets/basic-html/page-68.html> (προσπελάστηκε: 23/3/2023).

³³¹ Βλ. στο ίδιο.

Ωστόσο, η αισιοδοξία για επικράτηση του Σοσιαλισμού - Κομμουνισμού και ο λεγόμενος θετικός ήρωας, που είναι και το βασικότερο στοιχείο του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού, απουσιάζει από το έργο του. Το γεγονός αυτό δικαιολογείται, ως έναν βαθμό, καθώς, όταν οι δυνάμεις του Άξονα ηττήθηκαν στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, με διάφορα κομμουνιστικά καθεστώτα να επικρατούν σε κράτη της Ανατολικής Ευρώπης, ο ίδιος ο Κορνάρος και οι σύντροφοί του ζούσαν, μετά την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδος στον Εμφύλιο Πόλεμο το 1949, εξορισμένοι στα ξερονήσια.

Τα περισσότερα έργα του Κορνάρου ανήκουν, όπως αναφέρθηκε, στη λεγόμενη λογοτεχνία - μαρτυρία. Υπήρξε βιοματικός συγγραφέας. Ίσως και γι' αυτό τον λόγο δεν κατάφερε ποτέ να συγγράψει ένα έργο το οποίο να πλησιάζει το χρονογράφημά του «Η πρώτη μέρα στο εργοστάσιο»³³² το οποίο έδωσε προς δημοσίευση στους *Νέους Πρωτοπόρους* ως υπόδειγμα Προλεταριακής Τέχνης, με σκοπό να γραφούν και άλλα πεζογραφήματα αυτού του είδους. Άρα, ο Κορνάρος, τουλάχιστον κατά τα πρώτα του συγγραφικά βήματα, ήθελε να γράψει έργα Προλεταριακής Τέχνης και κατ' επέκταση με στοιχεία Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού, αλλά το έργο του περιορίστηκε, λόγω των συνθηκών, στην περιγραφή της σκληρής πραγματικότητας.

Θ΄3) Ο Νίκος Κατηφόρης στη συζήτηση για την Προλεταριακή Τέχνη

Ο Νίκος Κατηφόρης, όντας γνωστός στους αριστερούς κύκλους ήδη από το 1924, όταν ξεκινά να γράφει χρονογραφήματα στον *Ριζοσπάστη* και αρθρογραφεί με το περιοδικό των *Νέων Βωμών*, έχοντας ήδη κυκλοφορήσει τις πρώτες του συλλογές διηγημάτων και το μυθιστόρημα *Η πιάτσα* (1930), στα τέλη του 1931 συμμετέχει στη Συντακτική Επιτροπή των *Νέων Πρωτοπόρων*³³³.

Τον Μάρτιο του 1932 δημοσιεύει στους *Νέους Πρωτοπόρους* το άρθρο «Από τα προβλήματα της προλεταριακής λογοτεχνίας»³³⁴ το οποίο συνοδεύεται από ενός είδους μικρό επεξηγηματικό σημείωμα των συντελεστών των *Νέων Πρωτοπόρων* το οποίο αναφέρει ότι ήταν αναγκαία, για εκείνη την εποχή, μια συζήτηση που να αφορά

³³² Βλ. Θέμ. Κορνάρος, «Η πρώτη μέρα στο εργοστάσιο», ό.π., σσ. 441-442.

³³³ Βλ. Χριστίνα Ντουλιά, «Ο Ν. Κατηφόρης στα αριστερά περιοδικά του Μεσοπολέμου» [στο:] Συλλογικό, *Νίκος Γ. Κατηφόρης, 1903-1967*, Αθήνα: Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών 2003, σσ. 33-35.

³³⁴ Βλ. Ν. Κατηφόρης, «Από τα προβλήματα της προλεταριακής λογοτεχνίας», ό.π., σσ. 88-92.

ζητήματα Προλεταριακής Τέχνης διότι η έρευνα πάνω σε αυτό το πεδίο ήταν περιορισμένη. Με το άρθρο αυτό, όπως πληροφορούμαστε, γίνεται μια νέα αφετηρία συζήτησης για την Προλεταριακή Τέχνη η οποία αποτελεί συνέχεια της συζήτησης η οποία είχε πραγματοποιηθεί πριν από κάποια χρόνια και έμεινε μετέωρη με το άρθρο του Νικόλα Κάλας, «Προλεταριακή Τέχνη»³³⁵, στον *Νουμά*, ενώ παράλληλα η συντακτική επιτροπή ενθαρρύνει την αποστολή άρθρων με ανάλογη θεματική προκειμένου στο μέλλον να εξαχθούν ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα³³⁶.

Αρχίζοντας το άρθρο του ο Κατηφόρης παραθέτει ορισμένα ερωτήματα-προβλήματα σχετιζόμενα με την Προλεταριακή Τέχνη τα οποία, εν συνεχεία, επιχειρεί ένα προς ένα να απαντήσει: «*Είναι δυνατή και σύμφωνη με το γενικό νόημα της τέχνης η Προλεταριακή Τέχνη; Το νόημα της τέχνης επιτρέπει, στην εποχή μας, την ύπαρξη άλλης τέχνης από την προλεταριακή; Ποιο το περιεχόμενο και η μορφή της Προλεταριακής Τέχνης;*»³³⁷

Στο ερώτημα κατά πόσο η Προλεταριακή Τέχνη είναι δυνατή και σύμφωνη με το νόημα της τέχνης, ο Κατηφόρης υποστηρίζει, σύμφωνα με τη θεωρία της αντανάκλασης, πως η τέχνη είναι ένα φαινόμενο κοινωνικό και οι καλλιτέχνες μιας εποχής «*εκφράζουν το πνεύμα και γίνονται δέκτες της κοινωνικής ψυχολογίας της εποχής αυτής που καθορίζεται από την οικονομική και πολιτική της κατάσταση*»³³⁸. Σύμφωνα με τον ίδιο, υφίσταται μια ισχυρή αντίθεση μεταξύ της κυρίαρχης τάξης και της καταπιεζόμενης, πράγμα το οποίο έχει απόρροια τη διαφορετική κοινωνική ψυχολογία την οποία ακολουθούν, είτε συνειδητά είτε ασυνείδητα, οι καλλιτέχνες κάθε τάξης. Άρα, μπορεί να γίνει λόγος για τέχνη ταξική – τη μεν αστική τέχνη, τη δε προλεταριακή³³⁹.

Όσον αφορά το δεύτερο ερώτημα που θέτει ο Κατηφόρης, το κατά πόσο δηλαδή το νόημα της τέχνης επιτρέπει την ύπαρξη άλλης τέχνης εκτός της προλεταριακής, για να απαντήσει στο παραπάνω ερώτημα ο συγγραφέας διευκρινίζει ότι το περιεχόμενο της τέχνης προϋποθέτει δύο στοιχεία: αφ' ενός μεν, το κοινωνικό περιεχόμενο, αφ' ετέρου δε, τον καλλιτεχνικό τρόπο έκφρασης. Η αστική τέχνη έγειρε την πλάστιγγα υπέρ του καλλιτεχνικού τρόπου έκφρασης, δηλαδή τη μορφή ενός έργου διότι η ψυχολογία της κεφαλαιοκρατίας δεν μπορεί να δώσει ουσιαστική

³³⁵ Βλ. Μ. Σπιέρος, «Προλεταριακή Τέχνη», ό.π., σσ. 8-10.

³³⁶ Βλ. Ν. Κατηφόρης, «Από τα προβλήματα της προλεταριακής λογοτεχνίας», ό.π., σ. 88.

³³⁷ Στο ίδιο. Ο συγγραφέας υπογραμμίζει το συγκεκριμένο παράθεμα.

³³⁸ Στο ίδιο.

³³⁹ Βλ. στο ίδιο.

πηγή έμπνευσης στην τέχνη, σε αντίθεση με την προλεταριακή η οποία εμπνέεται από τους αγώνες των καταπιεζόμενων και φτωχών στρωμάτων της κοινωνίας³⁴⁰.

Τέλος, ο Κατηφόρης απαντά στο τρίτο ερώτημα που έθεσε, το οποίο ασχολείται με το ποιο είναι το περιεχόμενο και η μορφή της Προλεταριακής Τέχνης. Αναφέρει ότι ένας καλλιτέχνης, για να δημιουργήσει, αποκτά την πηγή έμπνευσής του πηγαία και αυθόρμητα, ενώ παράλληλα ο ίδιος οφείλει να δρα κάτω από μια απεριόριστη ελευθερία. Υπογραμμίζει ότι *«περιεχόμενο της Προλεταριακής Τέχνης της λογοτεχνίας, ειδικότερα, είναι όλες οι εκδηλώσεις της ζωής γενικά, που θα μπορούσαν να συγκινήσουν το δημιουργό καλλιτέχνη»*³⁴¹. Η διαφορά μεταξύ αστικής και προλεταριακής λογοτεχνίας έγκειται στη λεγόμενη προλεταριακή ψυχολογία η οποία διακρίνει κάθε προλετάριο καλλιτέχνη ο οποίος έχει κατανοήσει τη μαρξιστική θεωρία και διαθέτει οργανικό δεσμό με την εργατική τάξη, γεγονός που θα συνεπικουρήσει στη βαθιά κατανόηση της ψυχολογίας του προλεταριάτου.

Στη συνέχεια του άρθρου του, ο Κατηφόρης σημειώνει τις βασικές γραμμές της προλεταριακής αισθητικής. Τον ρεαλισμό, καθώς περιγράφει τη σκληρή πραγματικότητα του τρόπου ζωής προλετάριων, τη σαφήνεια στην έκφραση, αποφεύγοντας στο έργο του εκείνα τα στοιχεία τα οποία το κάνουν δυσπρόσιτο, και, τέλος, την περιπλοκότητα και την πολυμορφία, που συνδυάζονται με την αισθητική των όγκων διότι η εργατική τάξη έρχεται σε επαφή με τον υλικό κόσμο³⁴².

Κλείνοντας, το άρθρο αναφέρει ότι ένα προλεταριακό έργο οφείλει να διαπνέεται από αισιοδοξία παρά τη σκληρή πραγματικότητα του παρόντος. Επίσης, τα σύμβολα της προλεταριακής αισθητικής –όπως το δρεπάνι και το σφυρί– είναι απλά και ζωντανά εκφράζοντας το αίσθημα της εργατικής τάξης και αντιπαρά τίθενται με τα αφηρημένα σύμβολα του καλλιτεχνικού ρεύματος του Συμβολισμού³⁴³.

Στο συγκεκριμένο άρθρο του, ο Κατηφόρης αναφέρεται στον όρο *προλεταριακή ψυχολογία*, ο οποίος φαίνεται να είναι βασισμένος στα γραπτά του Μπουχάριν, σύμφωνα με τα οποία *«η τέχνη είναι η συστηματοποίηση των συναισθημάτων»*³⁴⁴. Ο συγκεκριμένος όρος, τον οποίο χρησιμοποιεί και ο Θέμος Κορνάρος λίγους μήνες αργότερα κατά τη διάρκεια της συζήτησης για την

³⁴⁰ Βλ. στο ίδιο, σ. 89.

³⁴¹ Στο ίδιο, σ. 90.

³⁴² Βλ. στο ίδιο.

³⁴³ Βλ. στο ίδιο, σσ. 91-92.

³⁴⁴ Ελένη Μηλιαρονικολάκη, «Στα ίχνη μιας λογοτεχνίας “χρήσιμης” για τη σύγχρονη εποχή», ό.π., σ. 22.

προλεταριακή λογοτεχνία³⁴⁵, έχει χαρακτηριστεί από τη σημερινή ηγεσία του ΚΚΕ ως προβληματικός γιατί η αντιμετώπιση της συνείδησης της εργατικής τάξης με όρους ψυχολογίας και όχι ως άμεσο δημιούργημα των κοινωνικών σχέσεων πλησιάζει την κοσμοθεωρία του ιδεαλισμού ενώ παράλληλα, με αυτόν τον τρόπο, προβάλλεται μια εξιδανικευμένη εικόνα της εργατικής τάξης³⁴⁶.

Μολονότι ο όρος *προλεταριακή ψυχολογία* φαίνεται εξ αρχής προβληματικός και ευρισκόμενος σε αναλογία με τον ιδεαλισμό, κάθε άλλο παρά κοντά σε αυτήν την ιδεολογία βρίσκεται ο Νίκος Κατηφόρης όταν αναφέρεται σε αυτόν τον όρο· και αυτό το αντιλαμβάνεται κανείς αμέσως, αν διαβάσει προσεκτικά τους δύο βασικούς παράγοντες που θέτει ο αρθρογράφος προκειμένου ο εκάστοτε λογοτέχνης να πλησιάσει την *προλεταριακή ψυχολογία*:

η μελέτη και η κατανόηση της μαρξιστικής θεωρίας, γιατί το αίσθημα βρίσκεται σε άμεση εξάρτηση με τις αντιλήψεις που έχουμε, για τη ζωή, με την κοσμοθεωρία μας. Επίσης, ο οργανικός σύνδεσμος του καλλιτέχνη με τον πολιτικό οργανισμό της εργατικής τάξης, σύνδεσμος, που θα του σταθεροποιήσει τις αντιλήψεις του και μέσα στους αγώνες των εργατών, που θα τον αναγκάσει να λάβει μέρος, θα τον κάμει να μελετήσει τη ζωή του προλεταριάτου και να πάρει την ψυχολογία του³⁴⁷.

Σύμφωνα λοιπόν με τον Κατηφόρη, η προλεταριακή ψυχολογία διαποτίζει το έργο ενός λογοτέχνη όταν ο ίδιος, αφ' ενός μεν, κατανοεί τη μαρξιστική θεωρία, αφ' ετέρου δε, διατηρεί οργανικούς δεσμούς με την εργατική τάξη.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ο Κατηφόρης υποστηρίζει ότι το προλεταριάτο οφείλει, παρά τους αρνητικούς συσχετισμούς του παρόντος, να διακατέχεται από ένα πνεύμα αισιοδοξίας για ένα καλύτερο μέλλον³⁴⁸. Η άποψη αυτή θυμίζει, σε μεγάλο βαθμό, τον λεγόμενο θετικό ήρωα – μια από τις βασικότερες αρχές του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού ο οποίος, όπως ήδη σημειώθηκε, προωθήθηκε τον Αύγουστο του 1934 διά του Α΄ Πανερωσιακού Συνεδρίου Σοβιετικών Συγγραφέων.

Πιο δικαιολογημένη είναι η κριτική που ασκείται στον Κατηφόρη για την άποψή του ότι η καλλιτεχνική δημιουργία στο πεδίο της έμπνευσης και της αρχικής σύλληψης του έργου διακρίνεται από έναν αυθορμητισμό που δρα ανεξάρτητα από τη

³⁴⁵ Βλ. Θέμ. Κορνάρος, «Πάνω στα προβλήματα της Προλεταριακής Τέχνης», ό.π., σσ. 439-440.

³⁴⁶ Βλ. Ελένη Μηλιαρονικολάκη, «Στα ίχνη μιας λογοτεχνίας “χρήσιμης” για τη σύγχρονη εποχή», ό.π., σ. 22.

³⁴⁷ Ν. Κατηφόρης, «Από τα προβλήματα της προλεταριακής λογοτεχνίας», ό.π., σ. 91.

³⁴⁸ Βλ. στο ίδιο.

λογική³⁴⁹. Συγκεκριμένα, τον Σεπτέμβριο του 1932, στο 10^ο τεύχος των *Νέων Πρωτοπόρων* δημοσιεύεται το κείμενο του Ν. Τετενέ, «Απορίες»³⁵⁰, στο οποίο, μεταξύ άλλων, ελέγχεται η άποψη του Κατηφόρη περί αυθορμητισμού στη σύλληψη ενός έργου, καθώς με αυτόν τον τρόπο δεν αποτελεί, σύμφωνα με τον Τετενέ, κοινωνικό φαινόμενο³⁵¹.

θ'4) Στοιχεία Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού στο έργο του Νίκου Κατηφόρη

Από το έργο του Νίκου Κατηφόρη επιλέχθηκε να αναλυθούν περαιτέρω, με σκοπό την εύρεση στοιχείων που να το συνδέουν με τη μέθοδο του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού, το διήγημα «Οι ήρωες», από τη συλλογή *Όσο κρατάει το σκοτάδι* (1929), καθώς και τα μυθιστορήματα *Η Διχτατορία του Σατανά* (1935) και *Όταν εσκάβαμε τον ουρανό* (1964).

Το 1929 κυκλοφορεί η τρίτη κατά σειρά συλλογή διηγημάτων του Νίκου Κατηφόρη με τίτλο *Όσο κρατάει το σκοτάδι*³⁵². Ο ίδιος ο Κατηφόρης, κατά την περίοδο κυκλοφορίας της συγκεκριμένης συλλογής, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ήταν ήδη γνωστός στους αριστερούς κύκλους του Μεσοπολέμου καθώς δημοσίευε χρονογραφήματα στην εφημερίδα του *Ριζοσπάστη* και διηγήματα στα περιοδικά *Νέοι Βωμοί* και *Νέα Επιθεώρηση*³⁵³.

Παρότι ο ίδιος φαίνεται να έχει διαμορφώσει σοσιαλιστική συνείδηση όταν γράφει τα διηγήματα της συλλογής, η συζήτηση για την Προλεταριακή Τέχνη μόλις είχε ξεκινήσει στην Ελλάδα, ενώ βρισκόμαστε πέντε χρόνια πριν την επικράτηση του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού. Άρα, είναι αδύνατον να κριθούν αυτά τα διηγήματα με βάση τις θεμελιακές αρχές του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού. Η συγκεκριμένη συλλογή, ωστόσο, όπως φαίνεται και από τον τίτλο της, είναι μια συλλογή με «θέση». Αυτός ίσως είναι και ο λόγος που ο Πέτρος Χάρης, σε κριτική του στη *Νέα Εστία*, κατακρίνει αυτά τα διηγήματα διότι όπως υποστηρίζει:

³⁴⁹ Βλ. στο ίδιο, σ. 90.

³⁵⁰ Βλ. Ν. Τετενέ, «Απορίες», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Β', τ. 2, τχ. 10, Σεπτέμβριος 1932, σσ. 356-358. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=33957&seg=1254 (προσπελάστηκε: 2/3/2023).

³⁵¹ Βλ. στο ίδιο, σ. 356.

³⁵² Βλ. Νίκος Κατηφόρης, *Όσο κρατάει το σκοτάδι*, Αθήνα: Διογένης ²1971.

³⁵³ Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Νίκος Κατηφόρης», ό.π., σ. 8.

Η επιμονή του κ. Κ. να παρουσιάζει πιο άδικους και τυραννικούς τους σημερινούς κοινωνικούς νόμους και να προκαλεί την αγανάκτηση, καθώς και η προσήλωσή του σε διάφορα επαναστατικά πρότυπα δεν αφήνουν το διήγημα να έχει ενότητα και χαρακτήρα³⁵⁴.

Η συλλογή *Όσο κρατάει το σκοτάδι* περιέχει πέντε διηγήματα³⁵⁵, δύο εκ των οποίων –«Το καύκαλο» και «Παραμιλητό με το φεγγάρι»– πλησιάζουν τη λογοτεχνία του φανταστικού, ξεφεύγοντας από τη λογική. Από τα υπόλοιπα διηγήματα της συλλογής *Όσο κρατάει το σκοτάδι* ξεχωρίζει αυτό με τον τίτλο «Οι ήρωες» στο οποίο περιγράφεται η ζωή τριών αναπήρων παρασημοφορημένων ηρώων της πατρίδας οι οποίοι, ξεχασμένοι από την πολιτεία και μην μπορώντας να βρουν εργασία, αναγκάζονται να ζητιανεύουν πουλώντας σπίρτα και λουλούδια στους περαστικούς και μένοντας σε ένα ψυχρό δωμάτιο με κοινόχρηστη αυλή, όταν κάποια μέρα ο λοχαγός τους στη μάχη κατά την οποία έμειναν ανάπηροι, έχοντας πλέον γίνει παρασημοφορημένος συνταγματάρχης «επ' ανδραγαθία», ενοικιάζει μαζί με την οικογένειά του το σπίτι στον 1^ο όροφο της πολυκατοικίας στην οποία διαμένουν και αυτοί και έμμεσα προκαλεί την έξωσή τους.

Το διήγημα «Οι ήρωες» μπορεί να χαρακτηριστεί ως αντιπολεμικό διότι στις σελίδες του παρουσιάζονται με γλαφυρό τρόπο οι φρικώδεις συνέπειες του πολέμου σε τρεις στρατιώτες οι οποίοι μένουν ανάπηροι. Παράλληλα, στηλιτεύεται η Πολιτεία η οποία, αντί να τους περιθάλψει, το μόνον που έκανε ήταν να τους παρασημοφορήσει – μια πράξη δίχως ουσιαστικό αντίκρισμα. Επιπλέον, παρουσιάζεται η τραγική αντίθεση ανάμεσα στους τρεις στρατιώτες αναπήρους και στον λοχαγό τους στη μάχη, ο οποίος πλέον έχει γίνει συνταγματάρχης λογιζόμενος ως ο πραγματικός ήρωας στα μάτια της αστικής κοινωνίας, καθώς και η εσωτερική πάλη των τριών αναπήρων πολέμου οι οποίοι σκέπτονται να του κάνουν κακό. Ο Κατηφόρης, προκειμένου να τα περιγράψει όλα αυτά, επιστρατεύει σε πολλά σημεία της αφήγησης την ειρωνεία και τον σαρκασμό. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα με το οποίο ολοκληρώνεται το διήγημα:

³⁵⁴ Το συγκεκριμένο απόσπασμα πάρθηκε από το βιβλίο: Αλέξανδρος Αργυρίου, «Νίκος Κατηφόρης», ό.π., σ. 23.

³⁵⁵ Περιέχει τα διηγήματα: «Ο καλός άνθρωπος», «Το καύκαλο», «Παραμιλητό με το φεγγάρι», «Οι ήρωες», «Μία ένα λευτεριά» (βλ. στο ίδιο).

Σε λίγες μέρες φεύγαμε. Χωρίσαμε. Τράβηξε καθέννας μονάχος του. Μοιράσαμε τις κουβέρτες μας κι όλα μας τα υπάρχοντα... Τώρα γυρίζω έτσι... σαν τσακάλι. Σ' όλα μου τα βάσανα θυμάμαι και τον κακόμοιρο τον Τίμο, που θα πεθάνει από το χτικιό σαν έρθει ο χειμώνας... Α, ο Τίμος, τί καλό παιδί! Όταν μαζέψαμε τα πράματά μας για να φύγουμε, βρήκαμε σε μια γωνιά τα παράσημα, που μας είχαμε δώσει.

–Τι θα τα κάνουμε αυτά; Ρώτησα

Κι εκείνος απάντησε:

–Θα τα καρφώσουμε στην πόρτα. Όποιος θα τα βλέπει θα λέει: εδώ καθόντανε τρεις ήρωες...

Εγώ έφυγα πρώτος. Κι ίσαμε το δρόμο, που βρήκα, άκουα ένα τοκ, τοκ, τοκ. Ήταν ο Τίμος που κάρφωνε τα παράσημα... Αχ και να το σκέφτεσαι πως θα πεθάνει...³⁵⁶

Περνώντας στο μυθιστόρημα *Η Διχτατορία του Σατανά*, θα είχαμε να σημειώσουμε ότι κυκλοφόρησε το 1935 και αποτελεί το δεύτερο κατά σειρά αντίστοιχο έργο του Κατηφόρη μετά την κυκλοφορία της *Πιάτσας* το 1930. Ο Νίκος Κατηφόρης στο δεύτερό του μυθιστόρημα απομακρύνεται από τη λογοτεχνική τάση περιγραφής του λαϊκού περιθωρίου, η οποία άλλωστε είχε ήδη επικριθεί από μέρος της αριστερής κριτικής³⁵⁷. Ο ίδιος, όμως, και στη *Διχτατορία του Σατανά*, όπως θα παρουσιαστεί στη συνέχεια, δεν κινείται στην πεπατημένη. Η υπόθεση του έργου περιγράφει έναν δικαστή με το όνομα Πελέκη ο οποίος αγορεύει σε μια υπόθεση παραβίασης του νόμου του Ιδιωνύμου. Αν και η αγόρευσή του είναι φαιδρή, οι φίλοι του, δήθεν εντυπωσιασμένοι από την εμβριθείά του, προτείνουν να γίνει δικτάτορας της Ελλάδας, καθώς ο ίδιος εμφορείται από τα ιδανικά του Φασισμού. Ιδρύουν, λοιπόν, έναν σύλλογο για να ικανοποιήσουν τις επιδιώξεις τους. Ο δικαστής, μετά από όλα αυτά, βυθίζεται σε παραισθήσεις και καταλήγει στην τρέλα³⁵⁸.

Το συγκεκριμένο μυθιστόρημα του Κατηφόρη, επιστρατεύοντας στοιχεία Συμβολισμού, αποτελεί μια φανταστική καυστική σάτιρα του Φασισμού, κατατάσσοντάς το, τοιουτοτρόπως, στο αντιφασιστικά έργα. Οι παραισθήσεις του πρωταγωνιστικού χαρακτήρα προσιδιάζουν στον χαρακτήρα του Φασισμού. Η γλώσσα του είναι απλή δημοτική, γεγονός που εξυπηρετεί τον θεμελιακό άξονα του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού για απλή μορφή των έργων ώστε να γίνονται κατανοητά από τον λαό. Επίσης, οι σελίδες του βιβλίου παρουσιάζουν, όπως αναφέρει στο

³⁵⁶ Νίκος Κατηφόρης, *Όσο κρατάει το σκοτάδι*, Αθήνα: Διογένης ²1971, σ. 95.

³⁵⁷ Βλ. Χριστίνα Ντουσιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, ό.π., σσ. 36-38.

³⁵⁸ Βλ. Νίκος Κατηφόρης, *Η Διχτατορία του Σατανά*, Αθήνα: Λαϊκό Βιβλιοπωλείο 1935.

κριτικό του σημείωμα για το βιβλίο ο Τέλλος Άγρας στο περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα*, «μία σειρά από γεγονότα “κατ’ εικόνα και ομοίωσιν” πολλών από τα πρόσφατα του δυστυχημένου τούτου τόπου, όσο και πολλών ξένων τόπων: παρελάσεις, εορτές, λόγοι προγράμματα, ιδεολογίες»³⁵⁹. Ο ίδιος ο Κατηφόρης φαίνεται να προοικονομεί την εμφάνιση της μεταξικής δικτατορίας στις 4 Αυγούστου 1936, γεγονός το οποίο προσδίδει μεγαλύτερη αξία στο πόνημά του.

Παρότι, όπως είδαμε παραπάνω, ο Νίκος Κατηφόρης συμμετείχε στη συζήτηση περί Προλεταριακής Τέχνης³⁶⁰ υποστηρίζοντας σε πολλά σημεία θέσεις οι οποίες πλησιάζουν τις επιδιώξεις του μεταγενέστερου Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού, όπως ο ρεαλισμός ως τρόπος γραφής και η περιγραφή της ζωής των εργατών³⁶¹, στη *Δικτατορία του Σατανά* ο συγγραφέας επιλέγει να χρησιμοποιήσει τον Συμβολισμό, ενώ παράλληλα δεν περιγράφει τη ζωή των εργατών, αλλά ενός αστού δικαστή. Επίσης, σε διάφορα σημεία στα οποία αναφέρεται στον Μαρξισμό και τον Κομμουνισμό ακούσια υποπίπτει σε απλουστεύσεις, όπως θα δούμε να σημειώνει παρακάτω στην κριτική της η Αλεξάνδρα Αλαφούζου.

Το μυθιστόρημα του Κατηφόρη, *Η Δικτατορία του Σατανά*, κυκλοφορεί από τον μαρξιστικό εκδοτικό οίκο Λαϊκό Βιβλιοπωλείο και διαφημίστηκε από τους *Νέους Πρωτοπόρους* σε δύο διαφορετικά τεύχη ως ένα ρομάντσο³⁶² το οποίο παρουσιάζει χωρίς απλουστεύσεις τον Φασισμό και παράλληλα αισιοδοξεί ότι η ορμή των λαϊκών μαζών θα τον τσακίσει³⁶³. Επιπροσθέτως, ο Κατηφόρης χαρακτηρίζεται ως ένας προλετάριος συγγραφέας³⁶⁴. Έπειτα από τα παραπάνω, θα περίμενε κανείς τη συγγραφή ενός θετικού κριτικού υπομνήματος του έργου από τις σελίδες των *Νέων Πρωτοπόρων*. Ωστόσο, αυτό δεν συνέβη, με το βιβλίο να συγκεντρώνει τα βέλη της κριτικού λογοτεχνίας του περιοδικού, Αλεξάνδρας Αλαφούζου. Η Αλεξάνδρα Αλαφούζου, ρωσομαθής, εμφανίζεται στα ελληνικά γράμματα με το λογοτεχνικό

³⁵⁹ Τέλλος Άγρας, «Κριτική βιβλίου: Ν. Κατηφόρη: Η Δικτατορία του Σατανά, ρομάντσο», *Νεοελληνικά Γράμματα*, έτ. Α', τχ. 25, 29 Σεπτεμβρίου 1935, σ. 6. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://lekkythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/15098/neo_gra_issue25.pdf?sequence=158&isAllowed=y (προσπελάστηκε: 14/4/2023).

³⁶⁰ Βλ. Ν. Κατηφόρης, «Από τα προβλήματα της προλεταριακής λογοτεχνίας», ό.π., σσ. 88-92.

³⁶¹ Βλ. στο ίδιο, σσ. 89-90.

³⁶² Πιθανόν την εποχή εκείνη ο όρος «ρομάντσο» αναφερόταν στο «μυθιστόρημα».

³⁶³ Βλ. Ανωνύμως, «Κυκλοφόρησε το νέο ρομάντσο του Ν. Κατηφόρη, Η Δικτατορία του Σατανά», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Δ', τχ. 2, Φεβρουάριος 1935, σ. 2.

³⁶⁴ Βλ. Ανωνύμως, «Η Δικτατορία του Σατανά», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Δ', τχ. 8, Ιούλιος-Αύγουστος 1935, σ. 2.

περιοδικό *Ο Κύκλος* (1931-1939, 1945-1947) του Απόστολου Μελαχρινού³⁶⁵. Επίσης, αποτελούσε, σύμφωνα με τον Κόκορη, «την αντιπροσωπευτικότερη εκπρόσωπο της ορθόδοξης μαρξιστικής κριτικής στον Μεσοπόλεμο»³⁶⁶ αναλαμβάνοντας, μαζί με τον Δημήτρη Γληνό, τον Νίκο Καρβούνη και τη Φούλα Χατζιδάκη, τις στήλες της κριτικής βιβλίου, εικαστικών, θεάτρου και κινηματογράφου στους *Νέους Πρωτοπόρους* κατά το διάστημα 1934-1936³⁶⁷. Συνεργάστηκε, επίσης, περιστασιακά με το περιοδικό *Ελεύθερα Γράμματα* δημοσιεύοντας δύο κριτικά υπομνήματα³⁶⁸.

Για την Αλεξάνδρα Αλαφούζου η φιλολογική κριτική δεν διαθέτει καμιά πληροφορία για τη ζωή και τις σπουδές της. Η ίδια, μέσα από τα περιοδικά τα οποία συνεργάστηκε κατά τη δεκαετία του 1930, άσκησε αρνητική κριτική, για διαφορετικούς λόγους στο καθένα, σε μια σειρά από έργα αστών λογοτεχνών, όπως για την *Αργώ* του Θεοτοκά, τη *Ζωή εν τάφω* του Μυριβήλη και το έργο του Παλαμά³⁶⁹. Ωστόσο, η Αλαφούζου, εκπροσωπώντας την ορθόδοξη μαρξιστική κριτική η οποία συνέπιπτε με τα προτάγματα του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού, άσκησε αρνητική κριτική και σε ορισμένες πτυχές του έργου λογοτεχνών οι οποίοι πλησίαζαν τους στόχους της Αριστεράς, όπως ο Γιάννης Ρίτσος³⁷⁰ ή η συνεργάτης του περιοδικού *Νέοι Πρωτοπόροι*, Λιλίκα Νάκου³⁷¹. Από την άλλη πλευρά, η Αλαφούζου άσκησε θετική κριτική σε έργα τα οποία πλησίαζαν τους στόχους του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού δίχως όμως ιδιαίτερες αισθητικές αξιώσεις. Γι' αυτό δε το γεγονός έχει επικριθεί από μέρος της κριτικής³⁷².

Από το κριτικό μικροσκόπιο τής Αλαφούζου δεν ξεφεύγει ούτε το έργο του έτερου συνεργάτη και μέλους της Συντακτικής Επιτροπής των *Νέων Πρωτοπόρων*, Νίκου Κατηφόρη. Στο τεύχος Ιουνίου 1935 του περιοδικού³⁷³, η Αλαφούζου κρίνει το μυθιστόρημα του Κατηφόρη, *Η Διχτατορία του Σατανά*, καταλογίζοντας στον συγγραφέα ιστορικό φαταλισμό όταν ο ίδιος υποστηρίζει ότι ο Κομμουνισμός θα

³⁶⁵ Βλ. Μαρία Μικέ, *Το λογοτεχνικό περιοδικό Ο Κύκλος (1931-1939, 1945-1947)*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 1988, σσ. 35, 277-279. Διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/0947?lang=el#page/2/mode/2up> (προσπελάστηκε: 6/3/2023).

³⁶⁶ Βλ. Δημήτρης Κόκορης, «Μαρξισμός και νεοελληνική λογοτεχνία: συνοπτικό διάγραμμα», ό.π.

³⁶⁷ Βλ. Μαρία Σακελλαρίου, *Νέοι Πρωτοπόροι (1931-1936)*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press 1999, σ. 24.

³⁶⁸ Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1919)*, ό.π., σσ. 924-925.

³⁶⁹ Βλ. στο ίδιο, σσ. 461, 614-615, 926-929.

³⁷⁰ Βλ. στο ίδιο, σσ. 530-531 και 861.

³⁷¹ Βλ. Χριστίνα Ντουσιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, ό.π., σσ. 387-388 και 409-410.

³⁷² Πρόκειται για τη θετική κριτική στο έργο του Λουκή Ακρίτα, «Ο κάμπος» (*Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ. 7, 1936, σσ. 273-274). Βλ. Δημήτρης Κόκορης, *Όψεις των σχέσεων της Αριστεράς με τη λογοτεχνία στο Μεσοπόλεμο (1924-1936)*, Πάτρα: Αχαϊκές Εκδόσεις 1999, σσ. 51-52.

³⁷³ Βλ. Αλεξάνδρα Αλαφούζου, «Ν. Κατηφόρη "Η διχτατορία του σατανά"», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Δ', τχ. 6, Ιούνιος 1935, σσ. 150-152.

νικήσει ακόμη και όταν έχει χαθεί κάθε ανάμνηση του Μαρξισμού θεωρώντας αυτή τη θέση του οπορτουνιστική. Παρά ταύτα, σύμφωνα με την κριτικό των *Νέων Πρωτοπόρων*, τα τυχόν ιδεολογικά ολισθήματα που υποφώσκουν μέσω του έργου των επαναστατών συγγραφέων, όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση η παρουσίαση μόνον της ωμής βίας του Φασισμού, όταν είναι ακούσια πρέπει να αντιμετωπίζονται με διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι η αντεπαναστατική λογοτεχνία. Όπως γράφει η ίδια επί λέξει:

Τίποτε δεν δημιουργείται χωρίς σφάλματα και ο σκοπός της κριτικής μας είναι ίσα ίσα να εξηγήσουμε τα σφάλματα των συγγραφέων μας για να γίνουν αυτά τα σφάλματα δημιουργικά γι' αυτούς και για το αναγνωστικό μας κοινό, που έχουμε το καθήκον να καθοδηγήσουμε³⁷⁴.

Με το παραπάνω απόσπασμα, αν και φαίνεται να έχει γραφτεί καλοπροαίρετα, η Αλαφούζου δείχνει να υπερεκτιμά τις δυνατότητες των γραφομένων της, φερόμενη με υπεροψία απέναντι στους επαναστάτες λογοτέχνες, πιστεύοντας ότι η ίδια κατέχει της ορθές γνώσεις προκειμένου να τους υποδείξει τα λάθη των κειμένων τους, την ώρα μάλιστα που η ίδια έκανε τα πρώτα της βήματα στην κριτική. Παρότι από τα γραπτά της φαίνονται οι γνώσεις της πάνω σε θεωρητικά ζητήματα, στα ελληνικά γράμματα εμφανίστηκε μόλις τρία χρόνια πριν από τη συγκεκριμένη κριτική, πράγμα που δεν δικαιολογεί την όποια «έπαρσή» της. Ο Κατηφόρης, στο επόμενο τεύχος του περιοδικού, απαντά στην Αλαφούζου επικρίνοντας την πρόθεσή της να απορρίπτει συλλήβδην τον Συμβολισμό ως μέσο καλλιτεχνικής έκφρασης, όπως επίσης και ότι η ίδια παραγνωρίζει το γεγονός ότι στο έργο του βρίσκονται διάσπαρτα στοιχεία της ιδεολογικής βάσης του ελληνικού Φασισμού³⁷⁵.

Αντίστοιχη κριτική, αυτή τη φορά μέσω του περιοδικού *Ελεύθερα Γράμματα*, επιφυλάσσει η Αλαφούζου για το βιβλίο του Κατηφόρη, *Ο Άρχοντας και άλλα διηγήματα* (1946)³⁷⁶. Παρά το γεγονός ότι η ίδια αναγνωρίζει το συγγραφικό ταλέντο του Κατηφόρη, υποστηρίζει ότι:

³⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 152.

³⁷⁵ Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Νίκος Κατηφόρης», ό.π., σ. 17.

³⁷⁶ Βλ. Αλεξάνδρα Αλαφούζου, «Νίκου Κατηφόρη, Ο Άρχοντας κι άλλα διηγήματα». *Ελεύθερα Γράμματα*, 15 Ιουλίου 1946, έτ. Β', τχ. 47, σ. 214. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/13990/ele_issue47.pdf?sequence=42&isAllowed=y (προσπελάστηκε: 14/4/2023).

Κάθε ένα απ' αυτά τα διηγήματα παρουσιάζουν κάποια σκοτεινή πλευρά της γύρω μας ζωής ή της ανθρώπινης ψυχής, όπως διαμορφώθηκαν στις ειδικές κοινωνικές συνθήκες της κρίσιμης εποχής μας. [...] ο συγγραφέας παίρνει μία σωστή θέση απέναντι σ' αυτές τις σκοτεινές πλευρές [...] Ωστόσο η θέση αυτή του συγγραφέα που αυτή και μόνη έπρεπε πια να αποτελεί ένα φωτεινό στοιχείο στο έργο του, χάνεται, διαλύεται, γιατί ο κ. Κατηφόρης μεταχειρίζεται τόσο μακάβρια μέσα και χρώματα, απλώνει τόσο αδιαπέραστο σκοτάδι σ' όλη τη ζωή, που δεν αφήνει ούτε μιαν αχτίδα φωτός, ούτε καν μία προσδοκία του αποκαταστημένου δικαίου, να ξεκουράσουν τον αναγνώστη³⁷⁷.

Το παραπάνω απόσπασμα έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς δείχνει ότι η σκοτεινή και κατ' επέκταση απαισιόδοξη γραφή του συγγραφέα δικαιολογείται σε αυτή την περίπτωση διότι πηγάζει από τη δύσκολη πραγματικότητα της δεκαετίας του '40. Από την άλλη πλευρά, η Αλαφούζου δεν δικαιολογεί την παντελή απουσία έστω και μιας δέσμης αισιοδοξίας από το βιβλίο του Κατηφόρη. Διαβάζοντας κανείς προσεκτικά τη συγκεκριμένη κριτική της Αλαφούζου θα αντιληφθεί πως παρότι η ίδια υπήρξε, μέσω των κριτικών της σημειωμάτων στους *Νέους Πρωτοπόρους*, η κατ' εξοχήν κριτικός που υπερασπιζόταν τη μέθοδο του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού και η ίδια κάνει ορισμένες υποχωρήσεις στα κριτικά της σημειώματα, γεγονός το οποίο αποδεικνύει ότι, με βάση τη διαλεκτική στην οποία στηρίχθηκε η σοσιαλιστική κοσμοθεωρία, τίποτα δεν μένει σταθερό και οφείλει, ως έναν βαθμό, να προσαρμόζεται στις συνθήκες κάθε εποχής. Το ίδιο συμβαίνει με τη μέθοδο του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού.

Ο Νίκος Κατηφόρης ελαττώνει τη συγγραφική του παραγωγή κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Το 1964 εκδίδει το μυθιστόρημα *Όταν εσκάβαμε τον ουρανό*³⁷⁸. Για το συγκεκριμένο βιβλίο υφίστανται ισχυρές ενδείξεις ότι γράφτηκε στα χρόνια της Κατοχής δίχως να υποστεί μεταγενέστερη επεξεργασία³⁷⁹. Η υπόθεση

³⁷⁷ Στο ίδιο.

³⁷⁸ Για το συγκεκριμένο βιβλίο του Νίκου Κατηφόρη δεν υφίσταται κριτικό σημείωμα, ούτε καν αναφορά κυκλοφορίας, στο περιοδικό της *Επιθεώρησης Τέχνης*. Αντιθέτως, το μυθιστόρημα *Ο Καρχαρίας και τα εννιά κύματα* (1965) αναγράφεται στο βιβλιογραφικό δελτίο του περιοδικού με το σύντομο κείμενο: «*Μυθιστόρημα στο οποίο ο συγγραφέας σατιρίζει τη σύγχρονη πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα και τη χρεωκοπία καταστάσεων και θεσμών της αστικής κοινωνίας.*» (βλ. Ανωνύμως, «Βιβλιογραφικό Δελτίο», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτ. ΙΑ', τ. 22, τχ. 130-132, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1965, σ. 524. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://askiarchives.eu/infopubl/5049.0130/files/assets/basic-html/page-182.html> (προσπελάστηκε: 21/3/2023).

³⁷⁹ Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Νίκος Κατηφόρης», ό.π., σ. 17.

του έργου είναι η εξής: Κατά την περίοδο των πρώτων μηνών της Κατοχής στην Ελλάδα, ένας οικογενειάρχης δάσκαλος, ο Γιάννης, ταξιδεύει μόνος του με το τρένο από την Αθήνα προς την ιδιαίτερη πατρίδα του, τη Λευκάδα, προκειμένου να ανταλλάξει χρήματα και προσωπικά του αντικείμενα με τρόφιμα ώστε να διασφαλίσει το φαγητό της οικογένειάς του για τους δύσκολους μήνες που έρχονταν. Λίγο πριν φτάσει στη Λευκάδα, σταματά στη Βόνιτσα της Ακαρνανίας, προκειμένου να συναντήσει έναν θείο του που ζούσε εκεί, έτσι ώστε να τον διευκολύνει στον σκοπό του. Ο πρωταγωνιστής έρχεται σε σύγκρουση με τον θείο του ο οποίος παρουσιάζεται πλούσιος και αλαζόνας και, παρότι ο ίδιος του προτείνει να μείνει κοντά του ως γραμματικός, έπειτα από μια παρεξήγηση με την ιταλική κατοχική χωροφυλακή η οποία τον οδηγεί στο τμήμα, αποχωρεί και μεταβαίνει στη Λευκάδα όπου τελικώς συλλαμβάνεται μαζί με έναν ιερέα από τις δυνάμεις κατοχής κατηγορούμενος ότι βοήθησε να δραπετεύσουν 19 Έλληνες πατριώτες από τις φυλακές της Λευκάδας.

Το μυθιστόρημα *Όταν εσκάβαμε τον ουρανό* αποτελεί μια ρεαλιστική απεικόνιση των πρώτων μηνών της κατοχής που γνώρισε η Ελλάδα το 1941. Επιπλέον, συναντούμε την αγωνία των κατοίκων της Αθήνας οι οποίοι σπεύδουν να εγκαταλείψουν το λεκανοπέδιο Αττικής βλέποντας ότι οι συνθήκες διαβίωσης ευνοούν πλέον τη ζωή στην ύπαιθρο. Στη συνέχεια, περιγράφεται ο ατομικός αγώνας του καθενός να ξεπεράσει τις σοβαρές παθολογίες που έχει δημιουργήσει στην ελληνική ύπαιθρο η Κατοχή. Ο συγγραφέας παρουσιάζει με ενάργεια το φαινόμενο του μαυραγοριτισμού καθώς και της πορνείας, στα οποία έχουν εξωθηθεί ορισμένοι πολίτες. Παράλληλα, χρησιμοποιώντας σε ορισμένα καίρια σημεία τον σαρκασμό, ο οποίος βρίσκεται διάχυτος σε ολόκληρο το έργο του, ο Κατηφόρης επιτίθεται στον σύγχρονο πολιτισμό ο οποίος βλέπει το άτομο χρησιμοθηρικά. Χαρακτηριστικός είναι ο μονόλογος του πρωταγωνιστικού χαρακτήρα όταν αναγκάζεται να πουλήσει μέθοδο εκμάθησης της αγγλικής γλώσσας για να ζήσει:

–Έχουμε και δασκάλους για πούλημα! Ορίστε! (Και σήκωσα τις πλάκες του λίγκαφόν). Σ' αυτές τις πλάκες μέσα, υπάρχουνε δάσκαλοι σαν και μένα! Όποιος από σας θέλει να μάθει αγγλικά μπορεί να μάθει... Ένας δάσκαλος που δεν τον είδατε ποτέ σας, θα σας πει ένα θαυμάσιο μάθημα... Αυτός ο δάσκαλος τώρα, μπορεί να 'ναι κάπου και να πολεμάει, [...]. Αυτό θα πει πολιτισμός! Παίρνει από τον άνθρωπο ό,τι μπορεί να κάνει εμπόρευμα και να το πουλήσει, μα τον ίδιο τον άνθρωπο τον

στέλνει να σκοτωθεί ή τον αφήνει να ψοφήσει της πείνας. Για τούτο τον πολιτισμό γίνεται αυτός ο πόλεμος σήμερα, που μας έκαμε σκλάβους³⁸⁰.

Παρά το γεγονός ότι υπάρχουν και άλλες στιγμές του μυθιστορήματος στις οποίες ο πρωταγωνιστικός χαρακτήρας παρουσιάζεται να διαθέτει στοιχεία τα οποία τον κάνουν πρωτοπόρο –λ.χ. η σκηνή στην οποία συγκρούεται με τον πλούσιο θείο του– ο χαρακτήρας του, όπως και άλλων προσώπων του έργου, αν και συγκινεί, δεν έχει δοθεί με πειστικότητα, πράγμα το οποίο έχει επισημανθεί από την κριτική³⁸¹.

Το μυθιστόρημα αυτό πρωτοπορεί διότι επιλέγει να παρουσιάσει την πρόωμη περίοδο της Κατοχής πριν ακόμη αρχίσει να οργανώνεται η Εθνική Αντίσταση. Επίσης, μέσω του ταξιδιού του πρωταγωνιστή Αθήνα - Ισθμός - Αίγιο - Πάτρα - Κρουνέρι Μεσολογγίου - Αγρίνιο - Βόνιτσα - Λευκάδα, δίδεται μια εικόνα του τρόπου ζωής στην ελληνική ύπαιθρο.

Έχοντας υπ' όψιν τις θεμελιακές αρχές της μεθόδου του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού και μελετώντας τα παραπάνω έργα του Νίκου Κατηφόρη, βγαίνει το συμπέρασμα ότι σε αυτά ανιχνεύονται στοιχεία Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού. Ωστόσο, δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο ίδιος, αν και είχε παρακολουθήσει και συμμετάσχει στη διενεργηθείσα συζήτηση περί Προλεταριακής Τέχνης και κατά πάσα πιθανότητα γνώριζε με ακρίβεια τα προτάγματα του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού, ακολούθησε κατά γράμμα τις επιταγές του. Από τη μια πλευρά, βλέπουμε το έργο του να πλησιάζει τον Σοσιαλιστικό Ρεαλισμό, έχοντας απλή και κατανοητή γλώσσα, καθώς και να παρουσιάζονται, μέσω αυτού, αρνητικές πτυχές της σύγχρονης αστικής ζωής επιδιώκοντας την επιθυμία για αλλαγή. Από την άλλη όμως πλευρά, το έργο του, παρουσιάζοντας τη δύσκολη ιστορική πραγματικότητα, δεν διακατέχεται από αισιοδοξία και ελπίδα για ένα καλύτερο μέλλον που θα πηγάζει από τα σοσιαλιστικά ιδεώδη. Επίσης, οι βασικοί χαρακτήρες των έργων του, παρόλο που είναι κατατρεγμένοι, δεν ανήκουν οργανικά στην εργατική τάξη.

Μολονότι ο Κατηφόρης, όπως αναφέρθηκε, δεν υπηρετεί με το έργο του το σύνολο των χαρακτηριστικών του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού, όπως αναφέρει ο ίδιος σε συνέντευξή του το 1965 στην *Αυγή*, θέτει πάντοτε τα γραπτά του στον αγώνα υπέρ της σοσιαλιστικής ιδεολογίας και την επικράτησή της, εξηγώντας παράλληλα ότι

³⁸⁰ Βλ. Νίκος Κατηφόρης, *Όταν εσκάβαμε τον ουρανό*, Αθήνα: Θεμέλιο 1964, σ. 94.

³⁸¹ Βλ. Α. Σ., «Νίκου Κατηφόρη: “Όταν εσκάβαμε τον ουρανό”», εφημ. *Η Αυγή*, Κυριακή 30 Μαΐου 1965, σ. 6. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=33187&seg=472 (προσπελάστηκε: 6/4/2023).

αυτό δεν ήταν πάντοτε δυνατό να γίνει στον μέγιστο βαθμό διότι, όπως αναφέρει επί λέξει, «η αντίδραση που έκοβε τη φυσιολογική πορεία του κινήματος, έπνιγε και κείνες τις φωνές, που όπως η δική μου, ήθελαν να το εκφράσουν λογοτεχνικά. Έτσι, άλλωστε, εξηγούνται και ορισμένα χάσματα, που υπάρχουν και στο δικό μου έργο και σε κείνο των συγχρόνων μου»³⁸². Συνεπώς, ο Κατηφόρης μπορεί να υποστηριχθεί με σιγουριά ότι ανήκει στη χωρία των προλεταριακών - σοσιαλιστών συγγραφέων.

θ'5) Στοιχεία Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού στο έργο του Φώτη Αγγουλέ

Η συστηματική ποιητική παραγωγή του Φώτη Αγγουλέ αρχίζει από τα τέλη της δεκαετίας του 1920. Ωστόσο, η πρώτη του ποιητική συλλογή κυκλοφορεί το 1934 με τίτλο *Αμαβασία*. Την ίδια περίοδο δημοσιεύει ποιήματα, τα οποία δεν περιλαμβάνονται σε κάποια ποιητική συλλογή ή στη συγκεντρωτική έκδοση των ποιημάτων του, καθώς και χρονογραφήματα στη δημοκρατική εφημερίδα *Η Πρόοδος* της Χίου³⁸³. Ο ίδιος ο Αγγουλές, παρότι εμφορούνταν από προοδευτικές ιδέες, δεν φαίνεται στην πρόιμη περίοδο της παραγωγής του να είχε υπ' όψιν τη συζήτηση περί Προλεταριακής Τέχνης και Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού. Η άγνοιά του αυτή οφείλεται στη νεαρή ηλικία του –το 1929 ο ίδιος ήταν μόλις 18 ετών– όπως επίσης φαίνεται να παίζει καθοριστικό ρόλο και το γεγονός ότι ζούσε στη Χίο, μακριά από την Αθήνα που αποτελούσε το κέντρο των εξελίξεων.

Ο Φώτης Αγγουλές, γεννημένος το 1911, ενηλικιώνεται το 1929. Ωστόσο, τα επόμενα χρόνια δεν εμφανίζεται σε κάποιο από τα αριστερά περιοδικά του Μεσοπολέμου με εξαίρεση τη δημοσίευση του ποιήματος «Το Ευαγγέλιο του πόνου» στο βραχύβιο περιοδικό *Αυτρωμός*:

Κι' είμαστε μιας απανεμιάς
Θλιμμένοι νοσταλγοί,
στους μίσους σας την μπόρα,
μα πειά, εχάραζεν η αυγή
για μας για μας, που τώρα,

³⁸² Βλ. Φ.Λ., «Συνέντευξη στον Νίκο Κατηφόρη», ό.π., σ. 3.

³⁸³ Βλ. Ηρακλής Κακαβάνης, *Φώτης Αγγουλές, ο προλετάριος ποιητής*, ό.π., σσ. 85-94 και Φώτης Αγγουλές, «Ο Τραγικός Βασίληας», εφημ. *Η Πρόοδος*, 28 Νοεμβρίου 1934, σ. 1· Φώτης Αγγουλές, «Μόνος», εφημ. *Η Πρόοδος*, 19 Δεκεμβρίου 1934, σ. 1· από τα χρονογραφήματα, βλ. ενδεικτικά Φώτης Αγγουλές, «Το Ομόλογο», εφημ. *Η Πρόοδος*, 29 Μαρτίου 1934, σ. 1. Διαθέσιμα στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22853> (προσπελάστηκε: 5/4/2023).

Ύμνοι στην επανάσταση
όλ' οι πνιγμένοι θρήνοι
εγίνανε κι' εγίνη.³⁸⁴

Το ποίημα αυτό δημοσιεύεται στα τέλη του 1933. Από την πλευρά του ποιητή, δεν είναι τυχαία η επιλογή του εντύπου καθώς πρόκειται για ένα πολιτικό περιοδικό τροτσκιστικού προσανατολισμού³⁸⁵ με τους στίχους του ποιήματος να είναι κοινωνικοί - πολιτικοί, διαπνεόμενοι από μια φιλειρηνική διάθεση.

Λίγο καιρό πριν, ο Αγγουλές κυκλοφορεί την έμμετρη σατιρική εφημερίδα *Μιχαλού*, τονίζοντας ο ίδιος ότι δεν ανήκει σε οποιοδήποτε κόμμα, τασσόμενος με το μέρος των εκμεταλλευομένων. Έχει δε θέση επικριτική προς όλα τα αστικά κόμματα της εποχής³⁸⁶. Ο ίδιος εκείνη την περίοδο δεν είχε αποκτήσει ακόμη ισχυρή ταξική συνείδηση, περιοριζόμενος στη σκληρή κριτική προς τους εφοπλιστές και τους αστούς της Χίου³⁸⁷.

Όσον αφορά τα ποιήματα που δημοσίευσε ο Αγγουλές το 1934 στην εφημερίδα *Πρόοδος*, στην οποία εργαζόταν ως τυπογράφος, διακατέχονται από έντονο κλίμα απαισιοδοξίας, με την επιρροή του Καρυωτάκη να είναι έντονη σε αυτά. Παραθέτουμε παρακάτω το ποίημα «Πλήξη», το οποίο αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα καρυωτακικής επιρροής:

Πλήξη

Από μια χώρα, σ' άλλη, κι όμως,
στην ίδια γη! Στην ίδια λιώνει
πλήξη, η ψυχή που βαλτώνει.
Κι όπου να πας, σ' όποιο βασίλειο
πάνω στη γη, τελειώνει ο δρόμος,
κάτω από τον ήλιο³⁸⁸.

³⁸⁴ Απόσπασμα ποιήματος (βλ. Φώτης Αγγουλές, «Ευαγγέλιο του πόνου», ό.π.).

³⁸⁵ Δεν υπάρχει κάποια ένδειξη που να καταδεικνύει επαφή του Αγγουλέ με τις τροτσκιστικές ιδέες. Άλλωστε και οι ίδιοι οι υπεύθυνοι του περιοδικού αρνούσαν τον χαρακτηρισμό τροτσκιστικό χαρακτηρίζοντας το έντυπό τους «μηνιαίο περιοδικό της αριστερής διανοήσης». Έγραφε σε αυτό, εκτός των άλλων, ο Βάσος Βαρίκας, ενώ η συντακτική επιτροπή απέρριπτε συνεργασίες οι οποίες πίστευαν ότι δεν εξυπηρετούν την αριστερή τέχνη μεταξύ των οποίων και αυτή του δεκατετράχρονου τότε Αντώνη Σαμαράκη (βλ. Ανωνύμως, «Αλληλογραφία. Αντ. Σαμαράκη», *Λιτωμός*, έτ. Α', τχ. 7, Δεκέμβριος 1933, σ. 200. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22853> (προσπελάστηκε: 5/4/2023)).

³⁸⁶ Βλ. Ηρακλής Κακαβάνης, *Φώτης Αγγουλές, ο προλετάριος ποιητής*, ό.π., σσ. 19-20.

³⁸⁷ Βλ. Γιώργος Αμπατζής, «Ο προλετάριος ποιητής Φώτης Αγγουλές», ό.π., σ. 119.

³⁸⁸ Βλ. Ηρακλής Κακαβάνης, *Φώτης Αγγουλές, ο προλετάριος ποιητής*, ό.π., σ. 86.

Το παραπάνω ποίημα του Αγγουλέ παρουσιάζει έντονες αναλογίες με τα ποιήματα του Καρυωτάκη, «Δημόσιοι Υπάλληλοι» και «Αισιοδοξία». Στο επόμενο ποίημα, με τίτλο «Ο Σαλτιμπάγκος», ο Αγγουλέ αναφέρεται ευθέως στον Καρυωτάκη και την αυτοκτονία του:

Ο Σαλτιμπάγκος

Στον πεθαμένο ποιητή Καρυωτάκη
Μια απόφαση, και τίποτε πιο πέρα...
... Φτάνει το χέρι να μην τρέμει,
και να μην αστοχήσει η σφαίρα.
Τί θα σαρκάσει τότε ο Σαρκαστής;
– Ο Σαλτιμπάγκος του δραμάτου,
έγινε Πρωταγωνιστής,
στην κωμωδία του θανάτου.³⁸⁹

Το 1934, με την επικράτηση του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού, δημιουργείται ένας νέος λογοτεχνικός κανόνας στις τάξεις της ελληνικής Αριστεράς, με βασικούς άξονες τον ήρωα της ταξικής πάλης και την αισιοδοξία. Ως εκ τούτου, η κριτική των *Νέων Πρωτοπόρων*, δεν ασχολείται πλέον, όπως έκανε στα τέλη της δεκαετίας του 1920, με το πρόσωπο του Καρυωτάκη³⁹⁰. Ο κανόνας αυτός σε μεγάλο βαθμό προϋπήρχε, όπως είδαμε και σε άλλο σημείο της παρούσης, αλλά, όσον αφορά τον Καρυωτάκη, η κριτική της επίσημης Αριστεράς του Μεσοπολέμου οδηγήθηκε σε μια αμήχανη σιωπή, η οποία όμως δεν κατέληξε σε άρνηση όπως έπραξε η αστική κριτική της γενιάς του '30 με προεξάρχοντα τον Ανδρέα Καραντώνη, ο οποίος, στο κείμενό του «Η επίδραση του Καρυωτάκη στους νέους» στο περιοδικό *Τα Νέα Γράμματα*, επινόησε τον όρο «καρυωτακισμός»³⁹¹.

Τα παραπάνω δημοσιευμένα ποιήματα του Αγγουλέ στην *Πρόοδο* και στον *Αυτρωμό*³⁹², καθώς και η πρώτη του ποιητική συλλογή με τίτλο *Αμαβασιά*, είχαν

³⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 87.

³⁹⁰ Βλ. Χριστίνα Ντουσιά, *Κ. Γ. Καρυωτάκης*, Αθήνα: Καστανιώτη 2000, σσ. 107-108, 133-134.

³⁹¹ Βλ. Ανδρέας Καραντώνης, «Η επίδραση του Καρυωτάκη στους νέους», *Τα Νέα Γράμματα*, έτ. Α', τ. 1, τχ. 9, Σεπτέμβριος 1935, σσ. 478-486. Αναδημοσίευση στο: Κ. Γ. Καρυωτάκης, *Ποιήματα και Πεζά*, επιμ. Δημήτρης Δημηρούλης, Αθήνα: Gutenberg 2019.

³⁹² Είναι πολύ πιθανόν να λανθάνουν και άλλα πρώιμα ποιήματα του Αγγουλέ σε έντυπα της Χίου ή άλλα πανελλαδικής εμβέλειας, όπως ισχυρίζεται και ο Γιάννης Ανθούλης σε κριτική του για την

προηγηθεί ή γράφονταν την ίδια χρονική περίοδο με την κυκλοφορία του έκτακτου τεύχους του Σεπτεμβρίου του περιοδικού των *Νέων Πρωτοπόρων* το οποίο είναι αφιερωμένο στο Α΄ Πανερωσιακό Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων στο οποίο, όπως προαναφέρθηκε, επικράτησε η μέθοδος του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω ο Αγγουλές δεν είχε διαμορφώσει ακόμη ταξική συνείδηση και δεν φαίνεται να είχε υπ' όψιν την ευρεία διενεργηθείσα συζήτηση περί Προλεταριακής Τέχνης η οποία ξεκίνησε στην Ελλάδα από το 1929.

Η ποιητική συλλογή *Αμαβασία* (1934) περιέχει λυρικά ποιήματα τα οποία εκφράζουν τη νοσταλγία του Αγγουλέ για την πατρίδα του, όπως το ποίημα «Νοσταλγίες για την πατρίδα μου»³⁹³, ή τη θλίψη του για τον θάνατο της μητέρας του στην οποία αφιερώνει τέσσερα σύντομα ποιήματα μεταξύ των οποίων και το «Θαρτώ» το οποίο παρατίθεται παρακάτω:

Στον ύπνο μου κάθε βραδιά
Νοιώθω σα χάδι στην καρδιά
το στοργικό φιλί σου.
Αχ! Του θανάτου την πληγή
ποιος θα τη γειάνει; Μαύρη γη
σκεπάζει το κορμί σου...

Θαρτώ μια νύχτα να σε βρω
κάτω απ' τον ξέθωρο σταυρό,
μάννα, που ζεις ακόμα
στη μνήμη μου, για να μου πεις
τον πόνο Σου, με της σιωπής
τ' ασώπαστο το στόμα...³⁹⁴

Το 1938 ακολουθούν οι συλλογές *Κραυγές στον ήλιο* και *Μενεξέδες* οι οποίες συνεχίζουν να περιέχουν λυρικά ποιήματα, πολλά από τα οποία έχουν έντονα απαισιόδοξο χαρακτήρα, με τον ίδιο τον Αγγουλέ σε ορισμένα από αυτά να προσπαθεί να ξεφύγει από αυτό το κλίμα, όπως στο ποίημα «Είθε» από τη συλλογή *Κραυγές στον ήλιο* δίχως όμως να τα καταφέρνει:

συλλογή του Αγγουλέ *Αμαβασία* (βλ. Γιάννης Ανθούλης, «Κριτικά Σημειώματα. “Αμαβασία”», εφημ. *Η Πρόοδος*, 22 Φεβρουάριος 1934, σ. 1. Διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitalib.parliament.gr/display_doc.asp?item=35097&seg=2347 (προσπελάστηκε: 1/2/2023)

³⁹³ Βλ. Φώτης Αγγουλές, *Άπαντα*, ό.π., σσ. 17-19.

³⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 37.

Όσο κι αν έχεις κουραστεί, κι όσο κι αν σ' έχουνε
πληγώσει
το δέντρο της απελπισίας δυστυχισμένε μου αδελφέ,
είθε, ποτέ μην έφτανε τον πόνο σου να ισκιώσει.

Το δέντρο της απελπισίας καταραμένο είναι δεντρί
που δεν ανθεί την άνοιξη, μηδέ ποτέ καρποφορεί,
και σαν κατάρα ο ίσκιος του πάνου στη γη βαραίνει,

γιατί τα φύλλα του χαράς ποτέ δε τάγγιξε φτερό,
και μέσα από τη ρίζα του, τρέχει νερό φαρμακερό,
που όποιος το πιεί, πεθαίνει.³⁹⁵

Κατά τη διάρκεια της κρίσιμης δεκαετίας του 1940, ο Φώτης Αγγουλές κυκλοφορεί σε μικρό χρονικό διάστημα τις ποιητικές συλλογές *Οπτασίες στην έρημο* (1943), *Φλόγες του δάσους* (1944), *Εντελβάνις* (1944). Αρχίζει, έτσι, μια νέα περίοδος στο ποιητικό έργο του Αγγουλέ το οποίο είναι πλέον έντονα επηρεασμένο από την περιγραφή της φρίκης του πολέμου, όπως στο παρακάτω απόσπασμα από το ποίημα «Στοιχειωμένη νύχτα»:

Τα γυμνά κλαριά των δέντρων τρίζουν και στενάζουνε
κι οι τριγμοί τους μέσ' στη νύχτα με βλαστήμιες
μοιάζουνε
Τί καταραμένη νύχτα... στοίχειωσε κι η πόλη λες,
κι απ' τα κλειδωμένα σπίτια κι απ' τις έρημες αυλές,
άκουσε... σφυριές χτυπάνε μακρινές και ρυθμικές
σαν να σπάζουν αλυσίδες, σαν ν' ανοίγουν φυλακές.³⁹⁶

Με αυτά τα ποιήματά του ο Αγγουλές δεν παίρνει άμεσα θέση. Περιγράφει κυρίως με τρόπο γλαφυρό και πετυχημένο τις αλλαγές που έχει επιφέρει ο πόλεμος στην καθημερινότητα του απλού λαού. Τα ποιήματά του έχουν ανθρωπιστικό και αντιπολεμικό χαρακτήρα.

³⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 46.

³⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 77.

Παρά ταύτα, στις τρεις αυτές συλλογές υπάρχουν ορισμένα ποιήματα με θέση. Περιέχουν όλα εκείνα να στοιχεία προκειμένου να μπορεί κανείς να τα εντάξει στη μέθοδο του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού. Χαρακτηριστικό είναι το ποίημα της συλλογής *Φλόγες του δάσους* (1944) με τίτλο «Ο δρόμος μας», το οποίο αφιερώνεται «στους συντρόφους που δεν γύρισαν πίσω»:

Ας μην ήρθατε πίσω
Ας μην φτάσατε πουθενά.
Ο δρόμος μας αρχινά
από κει που ο δικός σας τελειώνει.

Μέσα στο κάτασπρο χιόνι
μια ματωμένη γραμμή
το δρόμο μας δείχνει
Ας ρίχνει τριγύρω σκοτάδι η νύχτα, ας ρίχνει...
.....

Ακολουθούνε πιστά
τα ματωμένα σας ίχνη³⁹⁷

Στους παραπάνω στίχους, ο Αγγουλές, χρησιμοποιώντας και στοιχεία Συμβολισμού, εκφράζει την αισιοδοξία του ότι ο αγώνας των συντρόφων του που χάθηκαν δεν θα πάει χαμένος καθώς θα συνεχιστεί από τον ίδιο και όσους έχουν μείνει ζωντανοί όσο αντίξοες και να είναι οι συνθήκες. Στην ίδια κατηγορία ανήκει και το ποίημα «Θυσίες» από τη συλλογή *Οπτασίες στην έρημο* (1943):

Θυσίες

Ο πικρός μας πόνος που δε γιαίνει;
Η γλυκιά, η θλιμμένη αποθυμιά μας;
Ποιος σας παίρνει και σας φέρνει
μέσα στην απέραντη ερημιά μας;

Ξέρομε τον πόνο που σας δέρνει
Κι αν σκληρά υποφέρετε μακριά μας,

³⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 104.

Είναι με τη μοίρα σας δεμένη
Και σιγοπεθαίνει και η καρδιά μας.

Μα, ω παιδιών θλιμμένες οπτασίες,
τώρα τί γυρεύετε από μας;
Τέτοιες χρειαστήκανε θυσίες
στο βωμό της Λευτεριάς.³⁹⁸

Επίσης, η συλλογή *Οπτασίες στην έρημο* περιέχει τα ποιήματα «Κούραση»³⁹⁹ και «Αν το λέμε...»⁴⁰⁰ στα οποία γίνεται λόγος για τις αντίξοες συνθήκες εργασίας των εργατών. Το χαρακτηριστικότερο, όμως, ποίημα του Αγγουλέ είναι το «Έτσι γίνηκε» από την ίδια συλλογή του 1943:

Πριν απ' τη Δόξα,
Έρθεν ο ήλιος στις στέπες,
Και λειώσαν τα χιόνια, και ζεσταθήκανε
οι καρδιές των ανθρώπων.
Έπειτα,
Πήρε ο χάρος τον Τσάρο,
Έπειτα,
Οι Λαοί αποχτήσανε Στάλινγκραντ.⁴⁰¹

Οι συγκεκριμένοι στίχοι, οι οποίοι δημοσιεύτηκαν μεταπολεμικά και στο περιοδικό της *Επιθεώρησης Τέχνης*⁴⁰², φαίνεται να γράφτηκαν την περίοδο της Μάχης του Στάλινγκραντ (Ιούλιος 1942 - Φεβρουάριος 1943) η οποία έληξε με την υποχώρηση του Γερμανικού Στρατού η οποία προκάλεσε την αντεπίθεση του Κόκκινου Στρατού και τη συντριβή των ναζιστικών δυνάμεων. Οι στίχοι αυτοί αποτελούν ύμνο στη Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917 καθώς και στον αγώνα των σοβιετικών στρατευμάτων ενάντια στη φασιστική απειλή, αγώνας ο οποίος λειτουργεί διεθνιστικά εμπνέοντας και τους λαούς των υπόλοιπων χωρών. Το ποίημα «Έτσι γίνηκε» υπακούει στο σύνολο των βασικών χαρακτηριστικών της μεθόδου του

³⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 72.

³⁹⁹ Βλ. στο ίδιο, σ. 87.

⁴⁰⁰ Βλ. στο ίδιο.

⁴⁰¹ Στο ίδιο, σ. 103.

⁴⁰² Βλ. Φώτης Αγγουλές, «Εξή ποιήματα», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτ. Γ', τ. Δ', τχ. 22, Οκτώβριος 1956, σσ. 271-272 (:272). Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://askiarchives.eu/infopubl/5049.0022/files/assets/basic-html/page-7.html> (προσπελάστηκε: 10/3/2023).

Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού διότι κατευθύνεται από την ιδεολογία του μπολσεβικισμού, διακατέχεται από αισιοδοξία και διεγείρει την επιθυμία του λαού των αστικών κρατών για την επικράτηση της σοσιαλιστικής ιδεολογίας.

Κατά τη μεταπολεμική περίοδο, οι συνεχείς πολιτικές διώξεις του Αγγουλέ φαίνεται πως επηρέασαν τη κυκλοφορία των ποιημάτων του, καθώς ελαττώνει την παραγωγή του. Πολλά από τα ποιήματα αυτής της περιόδου παρουσιάζουν τη ζωή του Αγγουλέ στις φυλακές ως πολιτικού κρατουμένου⁴⁰³. Το 1962 κυκλοφορεί τη συλλογή *Φουτζιγιάμα* η οποία περιέχει αντιπολεμικά και φιλειρηνικά ποιήματα όπως το παρακάτω:

Πρέπει

Μέσα από τις φλόγες και τα μαρτύρια,
Πρέπει να σώσουμε την Ειρήνη.
Ας πούμε πως είναι η Ζόγια.
Ας πούμε πως είναι η Μάλτσεβα,
Η Ελπίδα.
Πρέπει λοιπόν οπωσδήποτε
Να τη σώσουμε,
Και να τήνε κλείσουμε
Στην καρδιά μας.⁴⁰⁴

Η συλλογή *Φουτζιγιάμα* (1962) αναφέρεται, όπως φαίνεται και από τον τίτλο της, στην Ιαπωνία και τη ρίψη των ατομικών βομβών στη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι και με τον Αγγουλέ να αναφέρεται σε αυτό το περιστατικό στα ποιήματα «550 υψόμετρο»⁴⁰⁵ και «Ναγκασάκι»⁴⁰⁶.

Το ποιητικό έργο του Φώτη Αγγουλέ αρχίζει στα τέλη του 1920 και μπορεί να χωριστεί σε τρεις διακριτές περιόδους. Στην πρώτη, όταν ο ίδιος δεν έχει αποκτήσει ταξική συνείδηση, στη δεύτερη, από το 1936 και μετά, όταν η ποίησή του καθοδηγείται από την αντιφασιστική του δράση, και στην τρίτη που ο ίδιος διωκόταν από το ελληνικό μετεμφυλιακό αστικό κράτος όντας χαρακτηρισμένος ως κομμουνιστής⁴⁰⁷.

⁴⁰³ Βλ. Ηρακλής Κακαβάνης, *Φώτης Αγγουλές, ο προλετάριος ποιητής*, ό.π., σ. 17.

⁴⁰⁴ Φώτης Αγγουλές, *Άπαντα*, τ. Α', Χίος: Ομήρειο Πνευματικό Κέντρο Δήμου Χίου 1990, σ. 143.

⁴⁰⁵ Βλ. στο ίδιο, σσ. 128-129.

⁴⁰⁶ Βλ. στο ίδιο, σ. 130.

⁴⁰⁷ Βλ. Ηρακλής Κακαβάνης, *Φώτης Αγγουλές, ο προλετάριος ποιητής*, ό.π., σσ. 16-17.

Σε μεγάλο μέρος του έργου του παρουσιάζεται η στέρηση, η ανασφάλεια, η βία, η φρίκη του πολέμου⁴⁰⁸ και οι αγώνες των εργατών για καλύτερες συνθήκες εργασίας. Τα στοιχεία αυτά πλησιάζουν τους στόχους του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού. Επίσης, σε ορισμένα ποιήματα, κυρίως της μεταγενέστερης περιόδου του έργου του, ο ίδιος, παρά τις αντιξοότητες, βλέπει με αισιοδοξία το μέλλον, απομακρυνόμενος από την απαισιοδοξία και το καρυωτακικό κλίμα από το οποίο είχε επηρεαστεί κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Χαρακτηριστικό είναι το ποίημα «Έτσι γίνηκε» που αποτελεί ύμνο στην Οκτωβριανή Επανάσταση δίχως όμως αυτό να σημαίνει ότι ολόκληρο το έργο του εμφορείται από τις σοσιαλιστικές ιδέες και κατ' επέκταση τον Σοσιαλιστικό Ρεαλισμό.

θ'6) Στοιχεία Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού στο ποιητικό έργο της Σοφίας Μαυροειδή-Παπαδάκη

Στις αρχές του 1934, λίγους μήνες πριν από το Α' Πανενοσιακό Συνέδριο Ρώσων Συγγραφέων στο οποίο ήρθε στο προσκήνιο η καλαισθητική μέθοδος του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού, η Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη κυκλοφορεί την πρώτη της ποιητική συλλογή με τίτλο *Ωρες Αγάπης* η οποία περιέχει κυρίως λυρικά - ερωτικά ποιήματα. Η ίδια δεν φαίνεται να είναι ιδιαίτερα γνωστή στους λογοτεχνικούς κύκλους της Αριστεράς καθώς δεν έχει συνεργαστεί με έντυπα τα οποία να ανήκουν είτε στον στενό κομματικό πυρήνα του ΚΚΕ (*Πρωτοπόροι, Νέοι Πρωτοπόροι*), είτε στην Αριστερή αντιπολίτευση (*Λυτρωμός, Νέα Επιθεώρηση*), είτε στον ευρύτερο προοδευτικό χώρο (*Νουμάς, Ο Κύκλος, Αναγέννηση*).

Παρότι η πρώτη ποιητική συλλογή της Μαυροειδή-Παπαδάκη είχε αποσπάσει θετικές κριτικές, όπως αυτή στο περιοδικό *Ρυθμός*⁴⁰⁹, η πρόσληψη του έργου της από την κριτική της επίσημης Αριστεράς ήταν αρνητική. Η μαρξίστρια κριτικός Αλεξάνδρα Αλαφούζου γράφει στο περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι* κριτική για τη συγκεκριμένη συλλογή ποιημάτων⁴¹⁰. Η Αλαφούζου υποστηρίζει πως το γενικό χαρακτηριστικό των ερωτικών ποιημάτων της Μαυροειδή-Παπαδάκη είναι η

⁴⁰⁸ Βλ. στο ίδιο, σ. 17.

⁴⁰⁹ Βλ. Ευάγγελος Τελληγιαννίδης, *Το περιοδικό Ρυθμός (1932-1934) και η συμβολή του στις λογοτεχνικές ζυμώσεις του Μεσοπολέμου*, ό.π., σσ. 111-112.

⁴¹⁰ Βλ. Αλεξάνδρα Αλαφούζου, «Ωρες Αγάπης, Σοφίας Μαυροειδή-Παπαδάκη», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Γ', τχ. 3, Μάρτιος 1934, σσ. 111-113.

υπερτροφία του «σεξουαλιστικού»⁴¹¹ στοιχείου με την ποιήτρια να μην ασχολείται με τίποτα άλλο εκτός από τις ερωτικές της συγκινήσεις. Επίσης, η κριτικός των *Νέων Πρωτοπόρων* αγανακτεί και με τον τρόπο με τον οποίον τα ποιήματα της Μαυροειδή-Παπαδάκη παρουσιάζουν το γυναικείο φύλο να ερωτεύεται. Γράφει επί λέξει:

Μέσα από τα ποιήματα της Μ.-Π. βγαίνει η οιχτρή εικόνα γυναίκας - σκλάβας που 'ναι αισχρά υποδουλωμένη στον άνδρα, αισχρά, λέμε, γιατί η υποδούλωση αυτή δεν πηγάζει καν από την οικονομική εξάρτηση λ.χ. αλλά απλά και μόνο, από το σεξουαλικό στοιχείο [...] παντού βλέπουμε την ταπείνωση, την εκμηδένιση της γυναίκας, που ζητιανεύει ψίχουλα του έρωτα από τον άντρα⁴¹².

Σύμφωνα με την Αλαφούζου, η Μαυροειδή-Παπαδάκη, μολονότι η ίδια δεν ανήκει στην αστική τάξη, μέσα από τα ποιήματά της παρουσιάζει τον έρωτα ρομαντικά πλησιάζοντας με αυτόν τον τρόπο τον ιδεαλισμό⁴¹³.

Από την άλλη πλευρά, κρίνονται θετικά ορισμένα κοινωνικά ποιήματα της συλλογής μέσω των οποίων παρουσιάζεται η πραγματικότητα της εποχής: οι ταξικές ανισότητες, η εκμετάλλευση και ο αγώνας για την επιβίωση. Τα συγκεκριμένα ποιήματα αντιπαραβάλλονται με τα ερωτικά, ευρισκόμενα, σύμφωνα με την κριτικό του περιοδικού, σε πλήρη αντίθεση μεταξύ τους⁴¹⁴.

Αντίστοιχη αρνητική κριτική για τις *Ωρες Αγάπης* της Μαυροειδή-Παπαδάκη επιφυλάσσει και η κριτική της αριστερής αντιπολίτευσης διά του Γ. Μυλωνογιάννη από το βραχύβιο περιοδικό *Λυτρωμός*⁴¹⁵. Σε αυτό το κριτικό του σημείωμα, ο Μυλωνογιάννης καταλογίζει στην ποιήτρια έλλειψη ειλικρίνειας στην ερωτική της γραφή και επισημαίνει πως, παρότι η ίδια γράφει καλά, είναι προσκολλημένη στη λόγια παράδοση, γεγονός το οποίο κάνει την ποίησή της συμβατική και αχρωμάτιστη. Ωστόσο, ο Μυλωνογιάννης, όπως άλλωστε και η Αλαφούζου, εντοπίζει ορισμένα ποιήματα, τα οποία ξεφεύγουν από το ρομαντικό κλίμα και που, επιστρατεύοντας την ειρωνεία και τη ρεαλιστική περιγραφή των κοινωνικών αντιθέσεων, πλησιάζουν την

⁴¹¹ Μάλλον εννοεί «σεξουαλικού».

⁴¹² Στο ίδιο, σ. 111.

⁴¹³ Βλ. στο ίδιο.

⁴¹⁴ Βλ. στο ίδιο, σ. 112.

⁴¹⁵ Βλ. Γ. Μυλωνογιάννης, «Σ. Παπαδάκη “Ωρες Αγάπης”», *Λυτρωμός*, έτ. Α', τχ. 7, Δεκέμβριος 1933, σσ. 192-193. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22853> (προσπελάστηκε: 3/4/2023).

κοινωνική ποίηση⁴¹⁶. Σύμφωνα με τον κριτικό του *Λυτρωμού*, μόνο εάν η Μαυροειδή-Παπαδάκη «τραγουδήσει αδέσμευτα εκείνα που πραγματικά αισθάνεται. Τότε μονάχα θα μπορεί να κριθεί και ανάλογα να δικαιωθεί, όταν συνεχίσει τον δρόμο αυτό»⁴¹⁷.

Πράγματι, τα αυτοβιογραφικά ποιήματα αυτά, αντλώντας τη θεματολογία τους από την εργασία της Μαυροειδή-Παπαδάκη ως δασκάλας, ασκούν κοινωνική κριτική. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα του ποιήματος «Ιδιαίτερο μάθημα» στο οποίο, αφ' ενός μεν, περιγράφονται οι δυσκολίες διαβίωσης ενός εκπαιδευτικού, αφ' ετέρου δε, επιστρατεύεται η ειρωνεία απέναντι στους εκπροσώπους της ευημερούσας αστικής τάξης:

Ιδιαίτερο Μάθημα

Με το μάθημα τούτο τη φτωχή μου τη ζήση
–δραχμές χίλιες μου δίναν– είχα πια ξασφαλίσει.
Στο φαί μου οχτακόσιες –μια ζωή μετρημένη–
για το νοίκι διακόσες –καμαρούλα μια πήχυ–
και για τ' άλλα, σκεφτόμουν, κάτι πάλι θα τύχει.
Ήταν κάποια κυρία κοσμική, καλεσμένη
στα μεγάλα σαλόνια κι' είχε ανάγκη να ξέρει
για τον Όμηρο κάτι, για της Λέσβου τη λύρα,
στην κουβέντα της στίχους πού και πού ν' αναφέρει,
ν' απαγγέλει Μαβίλη, Καβάφη, Πορφύρα.⁴¹⁸

Άλλο ένα ποίημα της συλλογής *Ωρες Αγάπης* το οποίο ανήκει στα λεγόμενα κοινωνικά ποιήματα είναι το «Δασκάλα»:

Πόσες φορές αποτραβιέται
μονάχη, πέρα από τα παιδιά
και πικραμένη συλλογιέται
όσα της σφίγγουν την καρδιά.
Ω τα χρυσά που έφυγαν νιάτα
μ' όνειρα ήταν γεμάτα!

⁴¹⁶ Βλ. στο ίδιο, σσ. 191-192.

⁴¹⁷ Στο ίδιο, σ. 192.

⁴¹⁸ Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, *Ρωμαλέα και Λυρική*, ό.π., σσ. 32-33.

Κι όμως στην έδρα της εκείνη
για λευτεριά, για δικαιοσύνη,
διδάσκει πάντα και κηρύττει,
με ραγισμένη τη φωνή,
π' όλο και βγαίνει πιο βραχνή
από το χρόνιο φαρυγγίτη.⁴¹⁹

Η πρώτη στροφή του συγκεκριμένου αποσπάσματος παρουσιάζει αναλογίες με το κλίμα απαισιοδοξίας που καλλιέργησαν οι εκπρόσωποι της γενιάς του νεορομαντισμού ή αλλιώς η γενιά του '20. Άλλωστε, η Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, γεννηθείσα το 1898, παρότι δεν μπορεί κάποιος να ισχυριστεί ότι ανήκει οργανικά στη γενιά του '20 λόγω του γεγονότος ότι η πρώτη της ποιητική συλλογή δημοσιεύτηκε έξι χρόνια μετά την αυτοκτονία του Καρυωτάκη, βρισκόταν κοντά στην ηλικία με τους βασικούς εκπροσώπους της, διαθέτοντας κοινά βιώματα και ανησυχίες (Βαλκανικοί Πόλεμοι, Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Μικρασιατική Καταστροφή, Δικτατορία Παγκάλου). Επιπλέον, το περιεχόμενο της δεύτερης στροφής του αποσπάσματος προϊδεάζει τον αναγνώστη για την πορεία που θα πάρει το έργο της κατά τη δεκαετία του '40 με την κυκλοφορία της συλλογής *Της νιότης και της λευτεριάς*. Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και το άρτιο από άποψη τεχνοτροπίας ιταλικού τύπου σονέτο με τίτλο «Λιμάνι» μέσα από το οποίο γίνεται λόγος για τις κακουχίες που περνούν στην εργασία τους οι λιμενεργάτες:

Λιμάνι

Κόλαση, το λιμάνι φλογισμένη,
που εφταδιπλό ποτάμι την τυλίγει
το ηλιόβρασμα. Χαμάληδες κολίγοι
περνούν μες στο λιοπύρι αποσταμένοι
το κάρβουνο τσουβάλια φορτωμένοι.
Τους ψήνει ο λίβας, η φωτιά τους πνίγει
κι ο κουρνιαρτός με τον ιδρό τους σμίγει
και μαύρες αυλακιές στην όψη μένει.

⁴¹⁹ Στο ίδιο, σσ. 30-31.

Ψηλά, μες στο βαρύ του μόχτου αγέρα
κι απάνω απ' τα κεφάλια τα σκυφτά,
κάτασπρος γλάρος, μες στο φως, πετά.

Όμοια κι απ' τη σκλαβιά τους γεννημένη,
Πλανιέται η Ιδέα κοντά τους, νύχτα μέρα,
μα δεν τη βλέπουν, στη δουλειά πνιγμένοι.⁴²⁰

Όπως φαίνεται και από τον τίτλο της πρώτης ποιητικής συλλογής της Σοφίας Μαυροειδή-Παπαδάκη (*Ωρες Αγάπης*), η ίδια μιλά για τον έρωτα και τα συναισθήματα που της προκαλεί. Μάλιστα, η ίδια φτάνει στο σημείο στο ποίημα «Αποπλήρωση»⁴²¹ να αναπαράγει άθελά της την έντονη γυναικεία ανισοτιμία της εποχής πράγμα, κάτι που κρίνει αρνητικά η Αλαφούζου στην προαναφερθείσα κριτική της στους *Νέους Πρωτοπόρους*⁴²².

Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν η Μαυροειδή-Παπαδάκη είχε παρακολουθήσει τον εκτεταμένο διάλογο που αναπτύχθηκε σε διάφορα ελληνικά μαρξιστικά ή γενικότερα προοδευτικά έντυπα σχετικά με την Προλεταριακή Τέχνη. Επίσης, τα έντυπα που συνεργαζόταν μέχρι τότε δεν είχαν κάποιο ιδιαίτερο ιδεολογικό στίγμα που να την βοηθούσε να αποκτήσει ισχυρή ταξική συνείδηση. Εξαίρεση αποτελεί το σονέτο «Λιμάνι» που αναφέρθηκε παραπάνω, αλλά και ορισμένα κοινωνικά ποιήματα της πρώτης της συλλογής τα οποία πλησιάζουν τον κριτικό ρεαλισμό, περιοριζόμενα στην περιγραφή των άσχημων συνθηκών διαβίωσης και εργασίας του εργαζόμενου λαού της εποχής που γράφτηκαν. Η κοινωνική κριτική γίνεται με έμμεσο τρόπο από τη Μαυροειδή-Παπαδάκη καθώς δεν βρίσκεται στις άμεσες επιδιώξεις της. Το παραπάνω επιχείρημα ενισχύεται από τα λεγόμενα της ίδιας της ποιήτριας σε συνέντευξη που δίνει στο περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα* το 1938 στον Γ. Περαστικό⁴²³, στην οποία ισχυρίζεται, αφ' ενός μεν, πως ο έρωτας αποτελεί το δυνατότερο κίνητρο συγγραφής λογοτεχνίας, ιδιαίτερος όταν αυτή

⁴²⁰ Στο ίδιο, σ. 33.

⁴²¹ Βλ. «Ο κόσμος όλος τώρα εσύ 'σαι μόνο. / Τίποτε δεν ποθώ κι ούτε φοβάμαι. / Στο σπίτι σου κερά, βασίλισσα μια, / προσεχτικά τις κάλτσες σου μπαλώνω. / Κάθε καλό σου λόγο αναθυμάμαι / κι απ' τη στοργή και τη λαχτάρα λιώνω.»

⁴²² Βλ. Αλεξάνδρα Αλαφούζου, «Ωρες Αγάπης, Σοφίας Μαυροειδή-Παπαδάκη», ό.π., σσ. 112-113.

⁴²³ Αξίζει τα σημειωθεί ότι Γ. Περαστικός αποτελεί φιλολογικό ψευδώνυμο του Γιώργου Μυλωνογιάννη ο οποίος λίγα χρόνια πριν έκρινε αρνητικά την πρώτη συλλογή της Μαυροειδή-Παπαδάκη *Ωρες Αγάπης* στο βραχύβιο περιοδικό *Λυτρωμός* (βλ. Γ. Μυλωνογιάννης, «Σ. Παπαδάκη "Ωρες Αγάπης"», ό.π., σσ. 192-193).

γράφεται από έναν νέο συγγραφέα, αφ' ετέρου δε, πως η γυναικεία ποίηση χαρακτηρίζεται πάντοτε από τον λυρισμό, ακόμη και όταν περιστρέφεται γύρω από φιλοσοφικά ή κοινωνικά ζητήματα⁴²⁴. Μολονότι οι απόψεις αυτές της Μαυροειδή-Παπαδάκη δεν φαίνεται να απηχούν σε καμιά περίπτωση ιδέες Προλεταριακής Τέχνης ή ακόμη περισσότερο της ήδη ανεπτυγμένης μεθόδου του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού, τα κοινωνικά ποιήματα της συλλογής *Ωρες Αγάπης*, αν και περιορισμένα σε αριθμό, προμηνύουν το αντιστασιακό έργο της κατά τη δεκαετία του 1940 με την κυκλοφορία της συλλογής της *Της νιότης και της λευτεριάς*. Στη γραμμή αυτή συγκλίνουν και τα καταληκτήρια λόγια της ποιήτριας στην προαναφερθείσα συνέντευξη: σε ερώτηση για το πώς ονειρεύεται το μέλλον του κόσμου, απαντά ότι ευελπιστεί ότι όλοι οι λαοί οφείλουν να συναδελφωθούν, έτσι ώστε να γίνει μια κοινή προσπάθεια να καλυτερεύσει η ζωή των ανθρώπων⁴²⁵.

Την ίδια χρονική περίοδο, η Μαυροειδή-Παπαδάκη, κατέχοντας την στήλη της κριτικής βιβλίου στο περιοδικό *Νεοελληνική Λογοτεχνία* κατά τη χρονική περίοδο 1938-1940 ασκεί κριτικές οι οποίες δεν εμφορούνται σε καμιά περίπτωση από τα προτάγματα του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού ή έστω της Προλεταριακής Τέχνης και δίνουν έμφαση κυρίως στα λυρικά στοιχεία των κρινόμενων βιβλίων⁴²⁶. Ωστόσο, δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι την περίοδο εκείνη η ελευθερία του λόγου ήταν περιορισμένη λόγω της μεταξικής δικτατορίας, γεγονός που ίσως να επηρέασε τον τρόπο γραφής της Μαυροειδή-Παπαδάκη, επιλέγοντας η ίδια να τον λειάνει, προκειμένου να μην υποστεί λογοκρισία.

Το 1946, η Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη κυκλοφορεί την ποιητική συλλογή *Της Νιότης και της Λευτεριάς*, η οποία περιέχει ποιήματα τα οποία είναι γραμμένα στη δύσκολη περίοδο της τριπλής Κατοχής και της Εθνικής Αντίστασης. Η συγκεκριμένη ποιητική συλλογή αποτελείται από 28 σύντομα ποιήματα τα οποία χωρίζονται σε πέντε κατηγορίες αναλόγως με τη θεματική τους και τη χρονική περίοδο που είχε

⁴²⁴ Βλ. Γ. Περσαστικός, «Πορτραίτα συγγραφέων μεταπολεμικής γενεάς. Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη», ό.π., σ. 14.

⁴²⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 15.

⁴²⁶ Για τις κριτικές της Μαυροειδή-Παπαδάκη στο περιοδικό *Νεοελληνική Λογοτεχνία* βλ. ενδεικτικά: Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Γιάννη Χατζίνη: Πρόσωπα και ψυχές», *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, έτ. Β', τχ. 3, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1939, σσ. 93-94. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/f/4/a/metadata-mdi94rfe2aj58okrgpbpj53qa3_1303898984.tkl (προσπελάστηκε: 29/12/2022) και Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Νικηφόρου Βρεττάκου, Το μεσουράνημα της φωτιάς», *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, έτ. Γ', τχ. 10, Οκτώβριος 1940, σσ. 317-319. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/f/4/a/metadata-mdi94rfe2aj58okrgpbpj53qa3_1303898984.tkl (προσπελάστηκε: 29/12/2022).

γραφτεί το καθένα. Οι κατηγορίες αυτές είναι οι εξής: *Μέρες καταχνιάς, Στ' άρματα, Στο ρυθμό του αγώνα, Ελεγεία και Της Νίκης*⁴²⁷.

Όσον αφορά την πρώτη κατηγορία της ποιητικής συλλογής *Της Νιότης και της Λευτεριάς*, τις *Μέρες καταχνιάς*, σε αυτή ανήκουν έξι ποιήματα γραμμένα το 1941, κατά την περίοδο της Κατοχής, τα οποία περιγράφουν τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων, την πείνα, την εξαθλίωση. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα από το ποίημα «Αθήνα του 41»:

Μέσ' στο γλαυκόν αιθέρα μας, μαύρο κοράκι η πείνα,
με το βαρύ τον ίσκιο του, θρονιάστηκε φριχτά.
Κι από μακάβρια οράματα πλημμύρισαν η Αθήνα,
π' άσβυστη την εικόνα τους η μνήμη μας κρατά.

Στ' αντικρυνού το πρόσωπο, π' αγνώριστο έχει γίνει,
βλέπει ο διαβάτης έντρομος την ίδια του μορφή.
Κ' η μάνα που ίσκιος μοναχός κ' εκείνη έχει απομείνει,
«βοήθεια, κράζει ξέψυχα, για τ' άρρωστο παιδί.⁴²⁸

Στο τελευταίο δίστιχο το ποιητικό υποκείμενο αναφέρεται στο δράμα της μάνας η οποία δεν μπορεί να παράσχει μεγάλη βοήθεια στο άρρωστο παιδί της και ανησυχεί γ' αυτό. Ομοίως, και άλλα τρία ποιήματα της Μαυροειδή-Παπαδάκη αναφέρονται στην αγωνία της μητέρας για το παιδί της⁴²⁹.

Μολονότι οι συνθήκες διαβίωσης στη γερμανοκρατούμενη Αθήνα είναι δύσκολες, η Μαυροειδή-Παπαδάκη δεν λησμονεί τον αγώνα των συμπατριωτών της Κρητικών για την υπεράσπιση του νησιού τους από την επιχειρούμενη απόβαση των δυνάμεων των Ναζί. Αφιερώνει η ίδια το ποίημα «Κρήτης αγωνία», γραμμένο τον Μάιο του 1941, απόσπασμα του οποίου παρατίθεται παρακάτω:

Μες στον αιθέρα, στέμμα πορφυρό
το νέο σου αίμα σμίγει το παλιό,
Κρήτη μου εσύ, που στέκεσαι κορώνα
στου δίκιου το γιγάντιο αυτόν αγώνα

⁴²⁷ Βλ. Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, *Της Νιότης και της Λευτεριάς*, Αθήνα: Τα Νέα Βιβλία 1946.

⁴²⁸ Στο ίδιο, σ. 14.

⁴²⁹ Στα ποιήματα: «Παράπονο μάνας», «Μητέρα», «Νανούρισμα την κατοχή» (στο ίδιο, σσ. 10-13, 15).

[...]

Μικρή μες στους λαούς, μα και μεγάλη,
Στο βάθρο που οι αιώνες σούχουν βάλει.

Ως σε κοιτάζω ορθή μες στα πελάγη
Λέω: Ο Θεός, νησί μου, ας σε φυλάγει.

Γιατί απ' αυτά τ' αγκάθια και τα κρίνα
θα βγει της λευτεριάς η πρώτη αχτίνα.⁴³⁰

Τα ποιήματα αυτά είναι γραμμένα σε μια απολύτως δυσμενή συγκυρία και, όπως είναι φυσικό, δεν διαθέτουν στοιχεία Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού. Παρά ταύτα, το τελευταίο δίστιχο του ποιήματος «Κρήτης Αγωνία» διαπνέεται από μια αισιοδοξία για την επιτυχή έκβαση του αγώνα του Κρητικών που θα αποτελέσει παράδειγμα και για την υπόλοιπη Ελλάδα. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και με το ποίημα «Εγερτήριο»:

Ευπνείστε, σκλάβοι κ' ήρθεν η ώρα,
Από τον πόνο σας να βγει,
Σ' αυτή τη γης τη νικηφόρα,
Το λούλουδο που στέλνει η αυγή

[...]

Εμπρός, σ' αγώνα τιμημένο,
Την άγρια πνίξετε σκλαβιά,
Μονάχα μέτωπο υψωμένο
Δαφνοστολίζει η Λευτεριά.⁴³¹

Αξίζει να σταθεί κανείς και στο ποίημα «Εμπρός ΕΛΑΣ», το οποίο, όπως επισημάνθηκε, αποτέλεσε ύμνο του ΕΛΑΣ, κάνοντας ευρύτερα γνωστή την ποιήτρια στους προοδευτικούς κύκλους της εποχής:

Εμπρός ΕΛΑΣ

Με το ντουφέκι μου στον ώμο,
σε πόλεις, κάμπους και βουνά,

⁴³⁰ Στο ίδιο, σ. 16.

⁴³¹ Στο ίδιο, σ. 19.

της λευτεριάς ανοίγω δρόμο,
τον στρώνω βέργια και περνά.

Εμπρός τραγούδι είν' η πνοή σου,
καθώς στη μάχη ροβολάς,
κι αντιλαλούν απ' τη φωνή σου
πλαγιές και κάμποι, ΕΛΑΣ-ΕΛΑΣ.

Με χίλια ονόματα μια χάρη
ακρίτας είτε αρματολός,
αντάρτης, κλέφτης, παλληκάρι,
πάντα είν' ο ίδιος ο λαός.

[...]

Μες στην ψυχή μου είναι η πατρίδα
Η λευτεριά κ' η ιδέα μαζί,
Με την κρυφή μου μόνο ελπίδα,
ο σκλάβος θρέφεται και ζει.

Με το ντουφέκι μου στον ώμο,
Θα λάμπει η μέρα δεν αργεί,
Της λευτεριάς ν' ανοίξω δρόμο,
Για να διαβεί σ' όλη τη γη.⁴³²

Οι στίχοι του διαπνέονται από έντονη αισιοδοξία για την τελική απελευθέρωση του ελληνικού έθνους από τους ξένους κατακτητές. Στην ίδια κατηγορία ανήκει και το ποίημα «Μιλά η ΕΠΟΝ» όπως και το «Τα νιάτα». Εκ πρώτης όψεως, τα ποιήματα αυτά εκπληρώνουν ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού που είναι η παρουσίαση της πραγματικότητας και η αισιοδοξία για την επιτυχή έκβαση του αγώνα. Η ίδια, άλλωστε, για τη συλλογή *Της Νιότης και της Λευτεριάς* τιμήθηκε με το Βραβείο Εθνικής Αντιστάσεως⁴³³. Ωστόσο, το ποιητικό υποκείμενο επιθυμεί μεν την απελευθέρωση από τους ξένους κατακτητές, δεν προχωρά όμως παρακάτω έτσι ώστε, εμφορούμενη από την κομμουνιστική ιδεολογία, να προβάλλει τον αγώνα για την επικράτησή του. Η σύμπραξη της Μαυροειδή-Παπαδάκη με τον

⁴³² Στο ίδιο, σ. 20.

⁴³³ Βλ. Αωνύμως, «Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών. Μαυροειδή-Παπαδάκη Σοφία. Βιογραφικό Σημείωμα», ό.π.

αγώνα του ΕΛΑΣ και της ΕΠΟΝ φαίνεται ότι πραγματοποιείται περισσότερο στο πλαίσιο της Εθνικής Αντίστασης και λιγότερο στο πλαίσιο της επικράτησης του Σοσιαλισμού - Κομμουνισμού στην Ελλάδα. Εξάλλου, εκείνη την περίοδο το άνοιγμα του ΕΑΜ στην κοινωνία ήταν τόσο μεγάλο που ήταν αδύνατο όλοι οι υποστηρικτές του να εμφορούνται από σοσιαλιστικές ιδέες. Παράλληλα, το ίδιο το ΕΑΜ έδινε και αυτό έμφαση στις δημοκρατικές αρχές του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα και τη διατήρηση της εθνικής ενότητας⁴³⁴.

Κατά τη μεταπολεμική περίοδο, η Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, παράλληλα με τη συγγραφή παιδικής λογοτεχνίας, δημοσίευσε την ποιητική συλλογή *Λουλούδι της τέφρας* (1966)⁴³⁵ καθώς και τα ποιήματα της συλλογής *Άρατε Πύλας* η οποία δημοσιεύτηκε μετά θάνατον, το 1991, σε επιμέλεια της Άννας Κατσιγιάννη⁴³⁶. Τα συγκεκριμένα ποιήματα βρίσκονται σε απόσταση από τη μέθοδο του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού. Πολλά από αυτά, κυρίως της συλλογής *Άρατε Πύλας*, όπως υποδηλώνει και ο τίτλος, είναι επηρεασμένα από τη χριστιανική θρησκεία – με τίτλους όπως «Χριστούγεννα και Μαγδαληνή»⁴³⁷ ή «Μεγάλη Παρασκευή», «Εωθινό», «Ψυχοσάββατο»⁴³⁸. Αξίζει, όμως, να σταθεί κανείς στο ποίημα «Δουλίτσα» από τη συλλογή *Άρατε Πύλας* το οποίο εκφράζει τη συμπαράσταση και τη λύπη της ποιήτριας για μια νεαρή υπηρέτρια, γεγονός το οποίο αποδεικνύει ότι το κοινωνικό της αισθητήριο είναι ακόμη ενεργό:

Δουλίτσα

Ένα αδύναμο κορμάκι,
με στεφάνι τις πλεξούδες,
στο μικρό της κεφαλάκι,
πώς θυμούμαι τη Λενιώ!
Σ' ένα σπίτι ήταν δουλίτσα,
που δασκάλα ήμουν κι εγώ.

Και στην ίδια ηλικία,
καπριτσιόζα, χαϊδεμένη,

⁴³⁴ Πρβλ. Δημήτρης Γληνός, *Τι είναι και τι θέλει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο*, πρόλογος Γιάννης Ζεύγος, Αθήνα: Ρήγας 1944, σσ. 10-11.

⁴³⁵ Βλ. Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, *Λουλούδι της τέφρας*, Αθήνα: Μαυρίδης 1966.

⁴³⁶ Βλ. Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, *Άρατε Πύλας*, ό.π.

⁴³⁷ Βλ. Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, *Ρωμαλέα και Λυρική*, ό.π., σ. 60-61.

⁴³⁸ Βλ. στο ίδιο, σσ. 67-71.

μια μικρή κυρά από τότες,
η μαθήτρα μου η Λουκία,
εβασάνιζε κι εμένα
και τη δόλια την Ελένη.

[...]

Με τα μάτια τα μεγάλα
–ένα ρώτημα καθένα–
τί να γίνεται η Λενιώ;
Τί να γίνεται η φτωχούλα!
Σ' άλλο σπίτι θα 'ναι δούλα,
Όπως μια φτωχή δασκάλα,
σ' άλλο σπίτι είμαι κι εγώ.⁴³⁹

⁴³⁹ Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, *Ρωμαλέα και Λυρική*, ό.π., σσ. 58-59.

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Είναι αλήθεια ότι μεγάλο μέρος της αστικής κριτικής της τέχνης γενικότερα και της λογοτεχνίας ειδικότερα θεωρεί την καλαισθητική μέθοδο του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού ως κάτι το απολύτως αρνητικό, ως έλλειψη καλλιτεχνικής έμπνευσης και ως μια μορφή κατευθυνόμενης τέχνης η οποία δεν παράγει υψηλού επιπέδου έργα καθλώνοντας την καλλιτεχνική δημιουργία. Παρά ταύτα, ο Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός αποτελεί μια μέθοδο συγγραφής η οποία βασίζεται σε πολύπλοκες θεωρίες, ενώ παράλληλα επηρέασε την καλλιτεχνική δημιουργία της Σοβιετικής Ένωσης για πολλά χρόνια⁴⁴⁰.

Η ελληνική κριτική αντιμετώπιση του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού δεν ξεφεύγει από το παράδειγμα των υπόλοιπων δυτικών αστικών δημοκρατιών. Ο Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός επικράτησε ως επίσημη καλλιτεχνική μέθοδος της λογοτεχνίας το 1934, μέσω του Α΄ Πανενοσιακού Συνεδρίου Σοβιετικών Συγγραφέων, με το περιοδικό των *Νέων Πρωτοπόρων* να χαιρετίζει το γεγονός. Η θετική ανταπόκριση της ελληνικής μαρξιστικής κριτικής όσον αφορά την αποδοχή των προταγμάτων του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού αποτέλεσε φυσική εξέλιξη των αναζητήσεών της και της εκτενούς συζήτησης η οποία είχε αρχίσει από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 και αφορούσε την Προλεταριακή Τέχνη.

Ωστόσο, τα ίδια τα ιστορικά γεγονότα δεν θα ευνοήσουν την ομαλή και αδιατάρακτη ανάπτυξη του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού στην Ελλάδα. Το 1936, επιβάλλεται στην Ελλάδα η μεταξική δικτατορία. Το περιοδικό των *Νέων Πρωτοπόρων*, η συντακτική επιτροπή του οποίου εξέφραζε σε μεγάλο βαθμό τις θέσεις του ΚΚΕ, αναγκάζεται να διακόψει τη λειτουργία του. Οι διώξεις κατά των κομμουνιστών είναι πρωτόγνωρες. Ακολουθεί μια παρατεταμένη περίοδος πολιτικών αναταράξεων η οποία ουσιαστικά λήγει το 1974 με την πτώση της δικτατορίας των Συνταγματαρχών. Στο μεταξύ, έλαβαν χώρα σημαντικά γεγονότα στο διεθνές και κατ' επέκταση στο εν πολλοίς ετεροκαθοριζόμενο ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα, τα οποία επηρέασαν τη θέση για τον Σοσιαλιστικό Ρεαλισμό, δημιουργώντας –για ορισμένους– έναν αναθεωρητισμό, ο οποίος εκπορεύτηκε από το 20^ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ του 1956 και τη λεγόμενη «αποσταλινοποίηση». Η αριστερή λογοτεχνική κριτική εκφράζεται πλέον μέσω περιοδικών τα οποία, αφ' ενός μεν, δεν υιοθετούν

⁴⁴⁰ Πρβλ. James C. Vaughan, *Soviet Socialist realism, Origins & Theory*, London: Hazell Watson and Viney 1973, σ. 1.

πλήρως τις θεμελιακές αρχές του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού, όπως τα *Νεοελληνικά Γράμματα* και τα *Ελεύθερα Γράμματα*, αφ' ετέρου δε, φτάνουν στο σημείο είτε να ασκούν κριτική σε αυτόν –όπως είδαμε παραπάνω να γίνεται στο περιοδικό της *Επιθεώρησης Τέχνης*– είτε να μην ασχολούνται με αυτόν, όπως γίνεται στο μεταπολιτευτικό αριστερό περιοδικό *Γράμματα και Τέχνες*. Τα τελευταία χρόνια το ΚΚΕ, μετά από τις αποφάσεις του 18^{ου} Συνεδρίου το 2009 το οποίο εξήγαγε ορισμένα συμπεράσματα για τη σοσιαλιστική οικοδόμηση στη Σοβιετική Ένωση, επανέφερε στο προσκήνιο το ζήτημα του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού.

Έχοντας υπ' όψιν τα παραπάνω δεδομένα, βγαίνει το συμπέρασμα ότι, αφ' ενός μεν, η ελληνική αριστερή λογοτεχνική δημιουργία δεν είχε ξεκάθαρη εικόνα των θεμελιακών αρχών του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού, αφ' ετέρου δε, υπήρξε μια δυσκολία στη συγγραφή έργων που να υπηρετούν πιστά τις θεμελιακές αρχές του. Το ίδιο συνέβη και με τους τέσσερις μελετώμενους λογοτέχνες.

Από τη μια πλευρά έχουμε τον Θέμο Κορνάρο και τον Νίκο Κατηφόρη, οι οποίοι με τα κριτικά τους κείμενα που αφορούν την Προλεταριακή Τέχνη δείχνουν να είναι γνώστες της συζήτησης, και από την άλλη πλευρά τη Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη και τον Φώτη Αγγουλέ, οι οποίοι με τις κριτικές λογοτεχνίας και το ποιητικό έργο η πρώτη και μόνον με το ποιητικό έργο ο δεύτερος φαίνεται να αγνοούν τη διενεργηθείσα συζήτηση περί Προλεταριακής Τέχνης και κατ' επέκταση την επικράτηση του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού. Παρά τις επιμέρους διαφορές τους, οι οποίες αναλύθηκαν παραπάνω, και οι τέσσερις, με το έργο τους, δεν υπηρετούν πιστά τις αρχές του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού. Πιο μακριά από τις αρχές του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού, σε σχέση με τους υπολοίπους, φαίνεται να βρίσκεται το ποιητικό έργο της Σοφίας Μαυροειδή-Παπαδάκη το οποίο κινείται περισσότερο στα όρια του αγώνα για την εθνική απελευθέρωση. Όσον αφορά τον Θέμο Κορνάρο, ο ίδιος, κάνοντας χρήση της λεγόμενης λογοτεχνίας - μαρτυρίας πλησιάζει τον Σοσιαλιστικό Ρεαλισμό δίχως όμως να επιδιώκει να συγγράψει έργα που να διαθέτουν όλα τα χαρακτηριστικά του και κυρίως να εμπνέονται από τον αγώνα για την επικράτηση του Σοσιαλισμού - Κομμουνισμού. Το ίδιο συμβαίνει και με τον Νίκο Κατηφόρη, ο οποίος προσπάθησε με το έργο του να βοηθήσει τον αγώνα για την επικράτηση της σοσιαλιστικής ιδεολογίας. Συνάμα, ο ίδιος παρουσίαζε μέσω του έργου του τις αρνητικές πτυχές της σύγχρονης αστικής ζωής, επιδιώκοντας την αλλαγή. Ωστόσο, το έργο του δεν διακατέχεται από αισιοδοξία και ελπίδα για ένα καλύτερο μέλλον που θα πηγάζει από τα σοσιαλιστικά ιδεώδη. Τέλος, το ποιητικό έργο του Φώτη Αγγουλέ είναι έντονα

επηρεασμένο από τη φρίκη του πολέμου, τις διώξεις που υπέστη ο ίδιος λόγω των πολιτικών των φρονημάτων. Μάλιστα, ορισμένα ποιήματα εμφορούνται από την ιδεολογία του μπολσεβικισμού, πλησιάζοντας τους στόχους του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού. Παρά ταύτα, τα συγκεκριμένα ποιήματα δεν είναι ικανά σε αριθμό ώστε να εντάξουν τον Φώτη Αγγουλέ στη χορεία των καθαρά προλεταριακών - κομμουνιστών ποιητών.

Η καλαισθητική μέθοδος του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού επηρέασε πληθώρα λογοτεχνών κυρίως κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα και είναι επιτακτική ανάγκη η πρόσφατη έρευνα την οποία ξεκίνησε το ΚΚΕ με το άρθρο της Ελένης Μηλιαρονικολάκη και του Γιάννη Σπαρπερού, «Για το σοσιαλιστικό ρεαλισμό»⁴⁴¹, στο περιοδικό *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, να συνεχιστεί με παρόμοια ποιήματα τα οποία, μακριά από υπεραπλουστεύσεις, να επιχειρήσουν, αφού επισημανθούν τυχόν παρεκκλίσεις και λάθη, να καλύψουν τα κενά, συνεπικουρώντας στην πληρέστερη ανάπτυξη και κατανόηση του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού.

⁴⁴¹ Βλ. Ελένη Μηλιαρονικολάκη Ελένη - Γιάννης Σκαρπερός, «Για το σοσιαλιστικό ρεαλισμό», ό.π., σσ. 111-128.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

- Αγγουλές Φώτης, *Ποιήματα*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή 2011.
- _____, *Άπαντα*, τ. Α΄, Χίος: Ομήρειο Πνευματικό Κέντρο Δήμου Χίου 1990.
- Ανθολογία, *Το διήγημα της Αντίστασης*, επιμ. Τάκης Αδάμος - Γιώργης Ζωίδης, τ. Α΄, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή 1991.
- Γκόλφης Ρήγας, *Ποιήματα*, επιμ.-εισ. Κώστας Στεργιόπουλος, Αθήνα: Εστία 2002.
- Κατηφόρης Νίκος, *Η Δικτατορία του Σατανά*, Αθήνα: Λαϊκό Βιβλιοπωλείο 1935.
- _____, *Όταν εσκάβαμε τον ουρανό*, Αθήνα: Θεμέλιο 1964.
- _____, *Όσο κρατάει το σκοτάδι*, Αθήνα: Διογένης ²1971.
- Κορνάρος Θέμος, *Αγύρτες και Κλέφτες στην εξουσία, Δεν θα πεθάνουμε*, Αθήνα: Χρόνος 1975.
- _____, *Θεσσαλονίκη 9-11 Μάη 1936 (Οι αγώνες του λαού)*, Αθήνα: Χρόνος 1981.
- Κρόνιν Α., *Τα Άγγορα Χρόνια*, μτφρ. Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, Αθήνα: Αστήρ 1984.
- Μαυροειδή-Παπαδάκη Σοφία, *Ωρες Αγάπης*, Αθήνα: Φλάμμα 1934.
- _____, *Της Νιότης και της Λευτεριάς*, Αθήνα: Τα Νέα Βιβλία 1946.
- _____, *Λουλούδι της τέφρας*, Αθήνα: Μαυρίδης 1966.
- _____, *Άρατε Πύλας*, επιμ. Άννα Κατσιγιάννη, Αθήνα: ΜΙΕΤ 1991.
- _____, *Ρωμαλέα και Λυρική*, επιμ. - ανθ. Αθηνά Παπαδάκη, Αθήνα: Ερμής 1998.

Βοηθήματα

Α) Ελληνική Βιβλιογραφία

- Ανδρειωμένος Γιώργος, *Λογοτεχνικά περιοδικά τις αριστεράς και Διονύσιος Σολωμός (1924-1967)*, Αθήνα: Συλλογές 1998.
- _____, *Από τη Στράτευση στην Αμφισβήτηση*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης 2020.
- _____, *Ο Παλαμάς και ο Πολιτικός Φιλελευθερισμός*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης 2022.
- Αντωνίου-Τίλιου Μαρία, *Το περιοδικό Η Τέχνη (1898-1899). Συμβολή στη μελέτη της*

- Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*), Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1989, σσ. 118-119, 13. Διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/1406?lang=el#page/1/mode/2up> (προσπελάστηκε: 1/12/2022).
- Ανωνύμως, «Κορδάτος Γιάννης» [στο:] *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 18, Αθήνα: Ακάδημος 1980.
- _____, «Μπογκντάνοφ Α. Α.» [στο:] *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 23, Αθήνα: Ακάδημος 1981.
- Αποστολάκης Γιάννης Μ., *Η Ποίηση στη ζωή μας*, Αθήνα 1923.
- Αργυρίου Αλέξανδρος, «Νίκος Κατηφόρης» [στο:] Συλλογικό, *Μεταπολεμική Πεζογραφία*, τ. Ε΄, Αθήνα: Σοκόλη 1992.
- _____, «Θέμος Κορνάρος» [στο:] Συλλογικό, *Μεταπολεμική Πεζογραφία*, τ. Ε΄, Αθήνα: Σοκόλη 1992.
- _____, *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1919)*, τ. Β΄, Αθήνα: Καστανιώτη 2001.
- Βάρναλης Κώστας, *Τί είδα εις την Ρωσσίαν των Σοβιέτ*, επιμ. Σαραντάκος Νίκος, Διαμαντούρου Ηρώ, Αλπαντάκης Νίκος, Αθήνα: Αρχείο 2014.
- Βουρνάς Τάσος, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας*, τ. Δ΄, Αθήνα: Τολίδη 1977.
- Γκιόλιας Μάρκος Α., *Το Εργατικό Κίνημα στην Ελλάδα και ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος*, Αγρίνιο: Π. Μοσχονάς 1996.
- Γληνός Δημήτρης, *Τί είναι και τί θέλει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο*, πρόλογος Γιάννης Ζεύγος, Αθήνα: Ρήγας 1944.
- Γουνελάς Χαράλαμπος-Δημήτρης, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην ελληνική λογοτεχνία 1897-1912*, Αθήνα: Κέδρος 1984.
- Δημητρίου Πάνος, *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, τ. Α΄, Αθήνα: Θεμέλιο 1978.
- Ζαχαριάδης Νίκος, *Ο Αληθινός Παλαμάς*, Αθήνα: Γνώσεις 1944.
- Ηλιού Φίλιππος, «Ιστορίες της Επιθεώρησης Τέχνης» [στο:] Μαρία Στεφανοπούλου, *Επιθεώρηση Τέχνης Μια κρίσιμη Δωδεκαετία*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού 1995.
- Κακαβάνης Ηρακλής, *Φώτης Αγγουλές, ο προλετάριος ποιητής*, Αθήνα: Ατέχνως 2020.
- Καλογιάννης Γ. Χ., *Ο Νουμάς και η εποχή του (1903-1931)*, Διδακτορική Διατριβή,

- Αθήνα: ΕΚΠΑ, 1985. Διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
<https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/0255#page/14/mode/2up>
(προσπελάστηκε: 4/11/2022).
- Καράογλου Χ. Λ., *Ο Διόνυσος (1901-1902)*, Αθήνα: Διάττων 1992.
- Κατσούλης Παναγιώτης Α., *1940-1950. Φωτεινές και σκοτεινές ημέρες στην περιοχή Μεσολογγίου*, Μεσολόγγι: Γραφικές Τέχνες Κασσαβέτης 2018.
- Καφέτση Άννα, «Ρωσικός Κυβοφουτουρισμός: ένας όρος και η προβληματική του» [στο:] *1917. Η Οκτωβριανή Επανάσταση και η Ρωσική Πρωτοπορία*, επιμ. Κώστας Βούλγαρης - Κώστας Χριστόπουλος, Αθήνα: Βιβλιόραμα 2017.
- Κόκορης Δημήτρης, *Η εισαγωγή κανονιστικών αρχών στο λογοτεχνικό πεδίο. Η παρέμβαση της ελληνικής Αριστεράς του Μεσοπολέμου (1930-1936)*, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1994. Διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
<https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/3468?lang=el#page/1/mode/2up>
(προσπελάστηκε: 14/9/2022).
- _____, *Όψεις των σχέσεων της Αριστεράς με τη λογοτεχνία στο Μεσοπόλεμο (1924-1936)*, Πάτρα: Αχαϊκές Εκδόσεις 1999.
- _____, *Φιλοσοφία και νεοελληνική λογοτεχνία: πτυχές μιας σύνθετης σχέσης*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης ²2016.
- Κορδάτος Γιάννης, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Αθήνα: Μπουκουμάνη 1956.
- _____, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, τ. Ε', 20ός αιώνας, Αθήνα 1958.
- Κουνελάκη, «Οι Περιπέτειες της Συλλογής Κωστάκη» [στο:] *1917. Η Οκτωβριανή Επανάσταση και η Ρωσική Πρωτοπορία*, επιμ. Κώστας Βούλγαρης - Κώστας Χριστόπουλος, Αθήνα: Βιβλιόραμα 2017.
- Κυριαζόπουλος Σπύρος, *Ο Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός στη ζωγραφική*, Γρηγόρη: Αθήνα ²2019.
- Λιανός Γεώργιος, *Τόποι μνήμης και ζητήματα κοινωνικού προβληματισμού στην πεζογραφία του Θέμου Κορνάρου*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου 2020. Διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://amitos.library.uop.gr/xmlui/handle/123456789/5830>
(προσπελάστηκε: 20/2/2023).
- Ντουνιά Χριστίνα, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, Αθήνα: Καστανιώτη 1996.
- _____, *Κ. Γ. Καρυωτάκης*, Αθήνα:Καστανιώτη 2000.

_____, «Ο Νίκος Κατηφόρης στα αριστερά περιοδικά του Μεσοπολέμου» [στο:] Συλλογικό, *Νίκος Γ. Κατηφόρης. 1903-1967*, Αθήνα: Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών 2003.

Μικέ Μαρία, *Το λογοτεχνικό περιοδικό Ο Κύκλος (1931-1939, 1945-1947)*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 1988. Διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
<https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/0947?lang=el#page/2/mode/2up>
(προσπελάστηκε: 6/3/2023).

Μοσχονάς Σπύρος, «Ρωσική Πρωτοπορία ή σοβιετική τέχνη» [στο:] *1917. Η Οκτωβριανή Επανάσταση και η Ρωσική Πρωτοπορία*, επιμ. Κώστας Βούλγαρης - Κώστας Χριστόπουλος, Αθήνα: Βιβλιόραμα 2017.

Μπαρούτας Κώστας, *Ο Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός στην Ελληνική Τέχνη*, Αθήνα: Τέχνης Οίστρος 2006.

Μπλάνας Γιώργος, *Φώτης Αγγουλές. Νυχτερινός Επισκέπτης*, Νέα Σμύρνη: Ηλέκτρα 2008.

Μπόλης Γιάννης, «Τα ουτοπικά σχέδια του Βλαντίμιρ Τάτλιν» [στο:] *1917. Η Οκτωβριανή Επανάσταση και η Ρωσική Πρωτοπορία*, επιμ. Κώστας Βούλγαρης - Κώστας Χριστόπουλος, Αθήνα: Βιβλιόραμα 2017.

Νικολαΐδης Θεοδόσιος, *Το περιοδικό Ελεύθερα Γράμματα (1945-1951)*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 2023. Διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://freader.ekt.gr/eadd/index.php?doc=53183&lang=el#p=257>
(προσπελάστηκε: 6/3/2023).

Νούτσος Παναγιώτης, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 έως το 1974*, τ. Γ', Αθήνα: Γνώση 1993.

_____, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 έως το 1974*, τ. Β', Αθήνα: Γνώση 2019.

_____, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 έως το 1974*, τ. Α', Αθήνα: Γνώση 2019.

_____, *Νίκος Γιαννιός*, Αθήνα: Τυπωθήτω 1997.

Παρίσης Ι. - Παρίσης Ν., *Λεξικό Λογοτεχνικών όρων*, Αθήνα: ΟΕΔΒ 2009.

Πολίτης Λίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα: ΜΙΕΤ 81998.

Πρακτικά, *Το Πρώτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή 2018.

Ραφαηλίδης Βασίλης, *Η Μεγάλη Περιπέτεια του Μαρξισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου 1999.

- Σακελλαρίου Μαρία, *Νέοι Πρωτοπόροι (1931-1936)*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press 1999.
- Σαχίνης Απόστολος, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, Αθήνα: Εστία ⁷1997.
- Σταματοπούλου Έλενα, *Το νεοελληνικό θέατρο στα μεταπολεμικά χρόνια (1944 - 1967)*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ 2017, σσ. 134-136, 145-146. Διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
<https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/41731?lang=el> (προσπελάστηκε: 13/1/2023).
- Στεργιόπουλος Κώστας, «Σοφία Μαυροειδή Παπαδάκη» [στο:] *Η ελληνική ποίηση. Ανθολογία - Γραμματολογία*, τ. Γ', Αθήνα: Σοκόλη 1990.
- Συλλογικό, *Η Παλαιότερη Πεζογραφία. Από τις αρχές ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τ. Θ', Αθήνα: Σοκόλη 1997.
- _____, *Ευρωπαϊκά Γράμματα*, τ. Β', Αθήνα: Σοκόλη 1999.
- _____, *Ευρωπαϊκά Γράμματα*, τ. Γ', Αθήνα: Σοκόλη 1999.
- Τελληγιαννίδης Ευάγγελος, *Το περιοδικό Ρυθμός (1932-1934) και η συμβολή του στις λογοτεχνικές ζυμώσεις του Μεσοπολέμου*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2017. Διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
<https://olympias.lib.uoi.gr/jsrui/handle/123456789/28960> (προσπελάστηκε: 4/4/2023).
- Τρίκκας Τάσος, *ΕΔΑ 1951-1967*, τ. Α', Αθήνα: Σοκόλη 2009.
- Χρηστάκης Λεωνίδα, *Θέμος Κορνάρος*, Αθήνα: Σπηλιώτη 2003.
- Vitti Mario, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα: Οδυσσέας 2003.

B) Ξενόγλωσση και μεταφρασμένη βιβλιογραφία

- Ermolaev Herman, *Soviet Literary Theories 1917 – 1934. The Genesis of Socialist Realism*, Berkeley: University of California 1963.
- Mally Lynn, *Culture of the Future, The Proletkult Movement in Revolutionary Russia*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press 1990.
- Taylor Keith, *The Political Ideas of the Utopian Socialists*, London: Frank Cass 1982.
- Trotsky Leon, *Literature and Revolution*, Michigan: University of Michigan Press 1960.
- Vaughan James C., *Soviet Socialist realism, Origins & Theory*, London: Hazell Watson and Viney 1973.

- Ανωνύμως, «Ζντάνοφ Α. Α.» [στο:] *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 12, Αθήνα: Ακάδημος 1979.
- Γκραίη Καμίλα, *Η Ρωσική Πρωτοπορία. Προεπαναστατική και Επαναστατική Τέχνη στη Ρωσία, 1963-1922*, μτφρ. Πέπη Ρηγοπούλου, Αθήνα: Υποδομή 1987.
- Λένιν Β. Ι., «Υλισμός και Εμπειριοκριτικισμός» [στο:] *Άπαντα*, τ. 18, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή 2019.
- Μαγιακόφσκι Β., Κλέμπνικοφ Β., Μπουρλιούκ Δ. κ.ά., «1912. Ένα Χαστούκι στα Μούτρα του Κοινού Γούστου», μτφρ. - επιμ. Ευγενία Κριτσέφσκαγια, Τζίνα Πολίτη [στο:] *1917. Η Οκτωβριανή Επανάσταση και η Ρωσική Πρωτοπορία*, επιμ. Κώστας Βούλγαρης - Κώστας Χριστόπουλος, Αθήνα: Βιβλιόραμα 2017.
- Μαρκόφ Β., «Φουτουρισμός» [στο:] *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 34, Αθήνα: Ακάδημος 1983.
- Μαρκόφ Ντ. Φ. - Τιμοφέγεφ Λ.Ι., «Σοσιαλιστικός ρεαλισμός» [στο:] *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 30, Αθήνα: Ακάδημος 1979.
- Μπένετ Τόνυ, *Φορμαλισμός και Μαρξισμός*, μτφρ. Σπύρος Τσακνιάς, Αθήνα: Νεφέλη 1983.
- Μπρεχτ Μπέρτολτ, *Για το ρεαλισμό*, μτφρ. Λουκία Κοντή, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή 1990.

ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγουλές Φώτης, «Ευαγγέλιο του πόνου», *Λυτρωμός*, έτ. Α΄, τεύχος 5-6, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1933, σ. 134. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22853> (προσπελάστηκε: 23/3/2023).
- Αγουλές Φώτης, «Ο Τραγικός Βασιληάς», εφημ. *Η Πρόοδος*, 28 Νοεμβρίου 1934, σ. 1. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22853> (προσπελάστηκε: 5/4/2023).
- _____, «Μόνος», εφημ. *Η Πρόοδος*, 19 Δεκεμβρίου 1934, σ. 1. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22853> (προσπελάστηκε: 5/4/2023).

- _____, «Το Ομόλογο», εφημ. *Η Πρόοδος*, 29 Μαρτίου 1934, σ. 1. Διαθέσιμα στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
<https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22853> (προσπελάστηκε: 5/4/2023).
- _____, «Έξη ποιήματα», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτ. Γ', τ. Δ', τχ. 22, Οκτώβριος 1956, σ. 271-272. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
<https://askiarchives.eu/infopubl/5049.0022/files/assets/basic-html/page-7.html> (προσπελάστηκε: 10/3/2023).
- Άγρας Τέλλος, «Κριτική βιβλίου: Ν. Κατηφόρη: Η Δικτατορία του Σατανά, ρομάντσο», *Νεοελληνικά Γράμματα*, 29 Σεπτεμβρίου 1935, έτ. Α', τχ. 25, σ. 6. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/15098/neo_gra_issu_e25.pdf?sequence=158&isAllowed=y (προσπελάστηκε: 14/4/2023).
- Αλαφούζου Αλεξάνδρα, «Προβλήματα προλεταριακής λογοτεχνίας», *Ο Κύκλος*, έτ. Γ', τχ. 1, Ιανουάριος 1933, σσ. 25-30.
- _____, «Ωρες Αγάπης, Σοφίας Μαυροειδή-Παπαδάκη», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Γ', τχ. 3, Μάρτιος 1934, σσ. 111-113.
- _____, «Ν. Κατηφόρη “Η δικτατορία του σατανά”», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Δ', τχ. 6, Ιούνιος 1935, σσ. 150-152.
- _____, «Νίκου Κατηφόρη, Ο Άρχοντας κι άλλα διηγήματα», *Ελεύθερα Γράμματα*, 15 Ιουλίου 1946, έτ. Β', τχ. 47, σ. 214. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/13990/ele_issue47.pdf?sequence=42&isAllowed=y (προσπελάστηκε: 14/4/2023).
- Αμπατζής Γιώργος, «Ο προλετάριος ποιητής Φώτης Αγγουλές», *Θέματα Παιδείας*, ετ. ΚΒ', τχ. 81-88, Ιούνιος 2022, σσ. 118-126.
- Αναγνωστάκης Μανόλης, «Προβλήματα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτ. Γ' τ. 5, τχ. 29, Μάιος 1957, σσ. 440-444. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
<https://askiarchives.eu/infopubl/5049.0029/files/assets/basic-html/page-58.html> (προσπελάστηκε: 14/9/2022).
- Ανθούλης Γιάννης, «Κριτικά Σημειώματα. “Αμαβασιά”», εφημ. *Η Πρόοδος*, 22

- Φεβρουάριος 1934, σ. 1. Διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=35097&seg=2347
(προσπελάστηκε: 1/2/2023)
- Ανωνύμως, «Το σοσιαλιστικό βιβλίο κι ο Παρορίτης», *Νέα Επιθεώρηση*, ετ. Α΄, τχ. 2, Φεβρουάριος 1928, σ. 62. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
<https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22770> (προσπελάστηκε: 9/11/2022).
- _____, «Πικρισμοί», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Β΄, τ. 2, τχ 1, Δεκέμβριος 1931, σ. 40. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=33957&seg=1254
(προσπελάστηκε: 28-2-2023).
- _____, «Επίγραμμα», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Β΄, τ. 2, τχ. 1, Δεκέμβριος 1931, σ. 40. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=33957&seg=1254
(προσπελάστηκε: 28-2-2023).
- _____, «Αλληλογραφία. Αντ. Σαμαράκη», *Λυτρωμός*, έτ. Α΄, τχ. 7, Δεκέμβριος 1933, σ. 200. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
<https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22853> (προσπελάστηκε: 5/4/2023).
- _____, «Αλληλογραφία. Φ. Αγγουλέν, Χίον», *Λυτρωμός*, έτ. Α΄, τχ. 7, Δεκέμβριος 1933, σ. 200. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
<https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22853> (προσπελάστηκε: 23/3/2023).
- _____, «Το Συνέδριο των Σοβιετ. Συγγραφέων», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Δ΄, τ. 3, έκτακτη έκδοση, Σεπτέμβριος 1934, σ. 365.
- _____, «Κυκλοφόρησε το νέο ρομάντσο του Ν. Κατηφόρη, Η Διχτατορία του Σατανά», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Δ΄, τχ. 2, Φεβρουάριος 1935, σ. 2.
- _____, «Η Δικτατορία του Σατανά», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Δ΄, τχ. 8, Ιούλιος-Αύγουστος 1935, σ. 2.
- _____, «Κορνάρος», *Ελεύθερα Γράμματα*, έτ. Β΄, τχ. 52, Οκτώβριος 1946, σ. 281. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/13990/ele_issue52.pdf?sequence=47 (προσπελάστηκε: 4/2/2023).
- _____, «Φώτης Αγγουλές», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτ. Ι΄, τ. 19, τχ. 111-112,

- Μάρτιος-Απρίλιος 1964, σ. 353. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
<https://askiarchives.eu/infopubl/5049.0111/files/assets/basic-html/page-99.html> (προσπελάστηκε: 10/3/2023).
- _____, «Βιβλιογραφικό Δελτίο», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτ. ΙΑ΄, τ. 22, τχ. 130-132, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1965, σ. 524. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
<https://askiarchives.eu/infopubl/5049.0130/files/assets/basic-html/page-182.html> (προσπελάστηκε: 21/3/2023).
- _____, «Η ποιήτρια της νιότης και της λευτεριάς», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 28 Απριλίου 1995, σ. 12. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
<https://www.rizospastis.gr/story.do?id=3695829> (προσπελάστηκε: 30/3/2023).
- _____, «Τιμούν την Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 8 Αυγούστου 1995, σ. 19. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
<https://www.rizospastis.gr/story.do?id=1377181> (προσπελάστηκε: 20/3/2023).
- _____, «Εκδήλωση για τον κομμουνιστή λογοτέχνη Θέμο Κορνάρο», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 6 Αυγούστου 2016, σ. 17. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=8994522> (προσπελάστηκε: 3/4/2023).
- _____, «“Αγύρτες και Κλέφτες εις την εξουσίαν”», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 5 Φεβρουαρίου 2017, σ. 24. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
<https://www.rizospastis.gr/story.do?id=9224092> (προσπελάστηκε: 5/12/2022).
- _____, «Εμπνεόμαστε από τη θυσία των 120 εκτελεσμένων του Απρίλη του 1944», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 19 Ιουλίου 2018, σ. 8. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=9930458> (προσπελάστηκε: 21/2/2023).
- _____, «Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών. Σωτηρίου Διδώ. Βιογραφικό Σημείωμα», Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
<http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=390> (προσπελάστηκε: 20/3/2023).
- _____, «Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών. Κορνάρος Θέμος. Βιογραφικό Σημείωμα», Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
<http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=231> (προσπελάστηκε: 21/2/2023).
- _____, «Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών. Μαυροειδή-Παπαδάκη Σοφία.

- Βιογραφικό Σημείωμα», Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
<http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=523>
(προσπελάστηκε: 29/12/2022).
- Βούγας Γ., «Φιλολογικά Ήθη», *Νεοελληνικά Γράμματα*, έτ. Β΄, τχ. 16, Ηράκλειο Κρήτης, Ιανουάριος 1928, σσ. 749-755. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://digitallibrary.academyofathens.gr/archive/item/3970>
(προσπελάστηκε: 3/11/2022).
- Βουρνάς Τάσος, «Επιθεώρηση Τέχνης: Γέννηση, ωριμότητα, θάνατος», *Διαβάζω*, έτ. Η΄, τχ. 67, Απρίλιος 1983, σσ. 14-15.
- Γερακίνη Αλεξάνδρα, «Φορμαλισμός, Νέα Κριτική και Δομισμός: μια κριτική προσέγγιση στις κειμενοκεντρικές θεωρίες της Λογοτεχνίας», *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών - Επιστημονικών Θεμάτων*, έτ. Γ΄, τχ. 8, 2016, σσ. 231-240, Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
https://erkyna.gr/e_docs/periodiko/dimosieyseis/filologia/t08-16.pdf
(προσπελάστηκε: 13/10/2022).
- Γκόρκι Μαξίμ, «Εισήγηση του Μαξίμ Γκόρκι στο 1^ο Συνέδριο των Σοβ. Συγγραφέων για τη σοβιετ. Λογοτεχνία», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Δ΄, τ. 3, έκτακτη έκδοση, Σεπτέμβριος 1934, σσ. 366-384.
- _____, «Ο τελικός λόγος του Μ. Γκόρκι στο πρώτο Πανερωσιακό Συνέδριο των Συγγραφέων», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Δ΄, τ. 3, έκτακτη έκδοση, Σεπτέμβριος 1934, σσ. 385-394.
- Γληνός Δημήτρης, «Τέσσερα σημεία από το Συνέδριο των σοβιετικών συγγραφέων», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Δ΄, τ. 3, τχ. 10, Οκτώβριος 1934, σσ. 428-429.
- _____, «Το συνέδριο της Μόσχας», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Δ΄, τ. 3, τχ. 11, Νοέμβριος 1934, σσ. 445-446.
- Δρακόπουλος Αλέκος Θ., «Για το νόημα της τέχνης», *Ο Νουμάς*, έτ. ΚΘ΄, τχ. 799, Φεβρουάριος 1931, σ. 27. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=44723&seg=11825
(προσπελάστηκε: 15/2/2023).
- Ζευγός Ανδρέας, «Κριτικά Σημειώματα. Πέτρου Πικρού: “Τουμπεκί”. Αθήνα 1927», *Νέα Επιθεώρηση*, έτ. Β΄, τχ. 1, Ιανουάριος 1928, σσ. 59-60. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22770>
(προσπελάστηκε: 4/11/2022).
- Ζούζουλα Ελένη, «Θέμος Κορνάρος (1907-1970) (Ένας ξεχασμένος των γραμμάτων)»

Αντιτετράδια της εκπαίδευσης, ετ. ΙΣΤ΄, τχ. 67, Φθινόπωρο 2003, Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:

https://www.antitetradia.gr/portal/index.php?option=com_content&view=article&id=428:θέμος-κορνάρος-1907-1970-ένας-ξεχασμένος-τωνγραμμμάτων&catid=56&itemid=102 (προσπελάστηκε: 9/2/2023).

Ζντάνωφ Αντρέι, «Λόγος του Αντρέι Ζντάνωφ, γραμ[μ]ατέα του Πανερωσιακού Κομμουνιστικού κόμ[μ]ατος (μπολσεβικικού)», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Δ΄, έκτακτο τεύχος, Σεπτέμβριος 1934, σσ. 399-402.

Η Σύνταξη, «Με το πρώτο τεύχος», *Γράμματα και Τέχνες*, έτ. Α΄, τχ. 1, Ιανουάριος 1982, σ. 1. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://helit.duth.gr/wp-content/uploads/2018/11/1.pdf> (προσπελάστηκε: 19/10/2022).

Καστανάκης Θράσος, «Η αιώνια μοντέρνα τέχνη», *Ο Νουμάς*, έτ. ΚΗ΄, τχ. 797, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1930, σσ. 166-168. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=44723&seg=11825 (προσπελάστηκε: 11/1/2023).

Καρατηνός Νίκος, «Ο “κουμπάρος” και ο Κορνάρος», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 13 Φεβρουαρίου 2005, σ. 14. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=2713033> (προσπελάστηκε: 2/12/2022).

Καραντώνης Ανδρέας, «Η επίδραση του Καρυωτάκη στους νέους», *Τα Νέα Γράμματα*, έτ. Α΄, τ. 1, τχ. 9, Σεπτέμβριος 1935, σσ. 478-486. Αναδημοσίευση στο: Κ. Γ. Καρυωτάκης, *Ποιήματα και Πεζά*, επιμ. Δημήτρης Δημηρούλης, Αθήνα: Gutenberg 2019.

Κατηφόρης Ν., «Από τα προβλήματα της προλεταριακής λογοτεχνίας», έτ. Β΄, τ. 2, τχ. 3, Φεβρουάριος 1932, σσ. 88-92. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=33957&seg=1254 (προσπελάστηκε: 31/10/2022).

_____, «Ομαδικό Επισκεπήριο», *Λυτρωμός*, έτ. Α΄, τχ. 2, 15 Ιουλίου 1933.

_____, «Ο Φωτεινός», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτ. Ε΄, τ. Θ΄, τχ. 49, Ιανουάριος 1959, σσ. 20-27. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://askiarchives.eu/infopubl/5049.0049/files/assets/basic-html/page-22.html> (προσπελάστηκε: 12/2/2023).

_____, «Ο Φωτεινός», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτ. Ε΄, τ. Θ΄, τχ. 50-51,

- Φεβρουάριος-Μάρτιος 1959, σσ. 98-105. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://askiarchives.eu/infopubl/5049.0050/files/assets/basic-html/page-20.html> (προσπελάστηκε: 12/2/2023).
- Κεντρική Επιτροπή ΚΚΕ, «Εισήγηση της ΚΕ του ΚΚΕ στο 18ο Συνέδριο», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 20 Φεβρουαρίου 2009, σ. 17. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=4961578> (προσπελάστηκε: 20/4/2023).
- Κόκορης Δημήτρης, «Μαρξισμός και νεοελληνική λογοτεχνία: συνοπτικό διάγραμμα», *Τετράδια Μαρξισμού*, έτ. Δ', τχ. 9, Άνοιξη 2019, Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://tetradia-marxismou.gr/Μαρξισμός-νεοελληνική-λογοτεχνία/> (προσπελάστηκε: 23/11/2022).
- Κορδάτος Γιάννης, «Κριτικά Σημειώματα. Κώστα Παρορίτη: “Οι Δύο Δρόμοι”. (Κοινωνικό Ρομάντζο). Αθήνα 1927», *Νέα Επιθεώρηση*, έτ. Β', τχ. 1, Ιανουάριος 1928, σσ. 24-25. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22770> (προσπελάστηκε: 3/11/2022).
- Κορνάρος Θέμ., «Πάνω στα προβλήματα της Προλεταριακής Τέχνης», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Β', τ. 2, τχ 12, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1932, σσ. 439-440. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=33957&seg=1254 (προσπελάστηκε: 15/2/2023).
- _____, «Η πρώτη μέρα στο εργοστάσιο», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Β', τ. 2, τχ. 12, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1932, σσ. 441-442. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=33957&seg=1254 (προσπελάστηκε: 25/2/2023).
- Κουλουφάκος Κώστας, «Μανόλη Αναγνωστάκη: “Τα Ποιήματα”, (1941-1956), Αθήνα 1956», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτ. Γ', τ. 4, τχ. 27, Μάρτιος 1956, σσ. 277-278.
- _____, «Ένα πείραμα αντι-εξουσίας», *Διαβάζω*, έτ. Η', τχ. 67, 20 Απριλίου 1983, σσ. 16-19.
- Κρητικός Στέφανος, «Η ομορφοποιητική ομάδα και η διάσπαση του ΚΚΕ το 1968», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 11 Ιουλίου 2004, σ. 11. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=2406215> (προσπελάστηκε: 4/10/2023).

- Λουνατσάρσκυ Ανατόλ, «Η Προλεταριακή Τέχνη», *Πρωτοπόροι*, έτ. Β΄, τχ. 9, Σεπτέμβριος 1931, σ. 321. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://askiarchives.eu/aski/rec.asp?id=9280> (προσπελάστηκε: 20-2-2023).
- Λ. Φ., «Συνέντευξη στον Νίκο Κατηφόρη», εφημ. *Η Αυγή*, Σάββατο 1 Αυγούστου 1964, σ. 3. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=33181&seg=466 (προσπελάστηκε: 4/1/2023).
- Μαυροειδή Σοφία, «Σοφία, Υποταγή» *Νεοελληνικά Γράμματα*, έτ. Β΄, τχ. 11, Ηράκλειο Κρήτης, Αύγουστος 1927, σσ. 811-812. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://digitallibrary.academyofathens.gr/archive/item/3970> (προσπελάστηκε: 19/3/2023).
- _____, «Γ' ανέγγιχτα», *Νεοελληνικά Γράμματα*, έτ. Β΄, τχ. 12, Ηράκλειο Κρήτης Σεπτέμβριος 1927, σ. 571. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://digitallibrary.academyofathens.gr/archive/item/3970> (προσπελάστηκε: 19/3/2023).
- _____, «Αγάπη, Ειδύλλιο», *Νεοελληνικά Γράμματα*, έτ. Γ΄, τχ. 17, Ηράκλειο Κρήτης, Φεβρουάριος 1928, σσ. 811-812. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://digitallibrary.academyofathens.gr/archive/item/3970> (προσπελάστηκε: 19/3/2023).
- Μαυροειδή-Παπαδάκη Σοφία, «Γιάννη Χατζίνη: Πρόσωπα και ψυχές, *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, έτ. Β΄, τχ. 3, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1939, σσ. 93-94. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/f/4/a/metadata-mdi94rfe2aj58okrgpbpj53qa3_1303898984.tkl (προσπελάστηκε: 29/12/2022).
- _____, «Ηλία Βενέζη, Γαλήνη (μυθιστόρημα), *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, έτ. Γ΄, τχ. 2, Φεβρουάριος 1940, σσ. 58-59. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/f/4/a/metadata-mdi94rfe2aj58okrgpbpj53qa3_1303898984.tkl (προσπελάστηκε: 29/12/2022).
- _____, «Νικηφόρου Βρεττάκου, Το μεσουράνημα της φωτιάς, *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, έτ. Γ΄, τχ.10, Οκτώβριος 1940, σσ. 317-319. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/f/4/a/metadata-mdi94rfe2aj58okrgpbpj53qa3_1303898984.tkl (προσπελάστηκε: 29/12/2022).
- Μηλιαρονικολάκη Ελένη - Σκαρπερός Γιάννης, «Για το σοσιαλιστικό ρεαλισμό»,

- Κομμουνιστική Επιθεώρηση (ΚΟΜΕΠ)*, έτ. ΛΣΤ' (νέα περίοδος), τχ. 6, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2010, σσ. 111-128. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.komep.gr/m-article/GIA-TO-SOSIALISTIKO-REALISMO/> (προσπελάστηκε: 13/9/2022).
- _____, «Ρωσική Πρωτοπορία. Μια κριτική Επισκόπηση», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση (ΚΟΜΕΠ)*, έτ. ΛΖ' (νέα περίοδος), τχ. 6, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2011. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.komep.gr/m-article/ROSIKI-PROTOPORIA.-MIA-KRITIKI-EPISKOPISI/> (προσπελάστηκε: 19/10/2022).
- _____, «Στα ίχνη μιας λογοτεχνίας “χρήσιμης” για τη σύγχρονη εποχή», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 22-23 Δεκεμβρίου 2018, σ. 22. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=10139855> (προσπελάστηκε: 28/2/2023).
- Μπογδάνωφ Α., «Τί είναι προλεταριακή ποίηση;», μτφ. Θ. Σκουρλής, *Νέα Επιθεώρηση*, έτ. Β', τχ. 1, Ιανουάριος 1929, σσ. 1-9. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/2277> (προσπελάστηκε: 13/2/2022).
- Μυλωνογιάννης Γ., «Σ. Παπαδάκη “Ωρες Αγάπης”», *Αυτρωμός*, έτ. Α', τχ. 7, Δεκέμβριος 1933, σσ. 192-193. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22853> (προσπελάστηκε: 3/4/2023).
- Παπαδόπουλος Μπάμπης, «“Γράφω, για να αλλάξω τον κόσμο...”», εφημ. *Ριζοσπάστης*, Σάββατο 9 Φεβρουαρίου-Κυριακή 10 Φεβρουαρίου 2019, σ. 34. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=10204020> (προσπελάστηκε: 3/1/2023).
- Παρορίτης Κώστας, «Το ελληνικό σοσιαλιστικό βιβλίο», εφημ. *Ελεύθερος Λόγος*, 1 Ιανουαρίου 1928, σσ. 3-4. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=43358&seg=10453 (προσπελάστηκε: 3/11/2022).
- _____, «Για τη μοντέρνα τέχνη», *Ο Νουμάς*, έτ. ΚΗ', τχ. 792, Απρίλιος 1930, σσ. 98-99. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=44723&seg=11825 (προσπελάστηκε: 2/1/2023).

- _____, «Και πάλι για τη μοντέρνα τέχνη», *Ο Νουμάς*, έτ. ΚΗ', τχ. 794, Ιούνιος 1930, σσ.136-137. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=44723&seg=11825 (προσπελάστηκε: 3/1/2023).
- Περαστικός Γ., «Πορτραίτα συγγραφέων μεταπολεμικής γενεάς. Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη», *Νεοελληνικά Γράμματα*, περίοδος Β', τ. Β', τχ. 69, 26 Μαρτίου 1938, σσ. 12, 14-15. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/15100/neo_gra_issu_e69.pdf?sequence=199&isAllowed=y (προσπελάστηκε: 3/4/2023).
- Πικρός Πέτρος, «Προλεταριακή Τέχνη και προλεταριακοί τεχνίτες», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 13 Μαΐου 1927, χ.σ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://askiarchives.eu/aski/rec.asp?id=27834> (προσπελάστηκε: 20/2/2023).
- _____, «Προς τη Διεύθυνση του περιοδικού “Νεοελληνικά Γράμματα”», *Νεοελληνικά Γράμματα*, έτ. Β', τχ. 17, Ηράκλειο Κρήτης, Φεβρουάριος 1928, σσ. 841-848. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://digitallibrary.academyofathens.gr/archive/item/3970> (προσπελάστηκε: 3/11/2022).
- Ποταμιάς Σπύρος - Μανδηλαρά Ηρώ, «Αλεξάντρ Μπογκντάνοφ - Η προλεταριακή κουλτούρα ως τεχνούργημα», *Τετράδια Μαρξισμού*, έτ. Γ', τχ. 6, Άνοιξη 2018, Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://tetradia-marxismou.gr/μπογκντάνοφ-προλεταριακή-κουλτούρα/> (προσπελάστηκε: 7/10/2022).
- Πουρνάρα Μαργαρίτα, «Η Συλλογή Κωστάκη: Ένα ρωσικό παραμύθι με αίσιο τέλος στη Θεσσαλονίκη», εφημ. *Η Καθημερινή*, 30 Ιουνίου 2018. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.kathimerini.gr/culture/arts/972442/i-syllogi-kostaki-ena-rosiko-paramythi-me-aisio-telos-sti-thessaloniki/> (προσπελάστηκε: 2/11/2022).
- Ραυτόπουλος Δημήτρης, «Θέμου Κορνάρου “Στάχτες και φοίνικες”», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτ. Δ', τ. 8, τχ. 43, Ιούλιος 1958, σσ. 66-71. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://askiarchives.eu/inforubl/5049.0043/files/assets/basic-html/page-68.html> (προσπελάστηκε: 23/3/2023).
- _____, «Περί σοσιαλιστικού ρεαλισμού, Ζντάνωφ και προπατορικού αμαρτήματος», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτ. ΙΒ', τ. 24, τχ. 139-140, Ιούλιος-Αύγουστος 1966, σσ. 88-89. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:

- <https://askiarchives.eu/infopubl/5049.0139/files/assets/basic-html/page-1.html#> (προσπελάστηκε: 14/9/2022).
- _____, «Η “Επιθεώρηση Τέχνης” και ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός», *Διαβάζω*, έτ. Η΄, τχ. 67, Απρίλιος 1983, σσ. 20-26.
- Σ. Α., «Νίκου Κατηφόρη: «Όταν εσκάβαμε τον ουρανό»», εφημ. *Η Αυγή*, Κυριακή 30 Μαΐου 1965, σ. 6. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=33187&seg=472 (προσπελάστηκε: 6/4/2023).
- Σαλινάρι Κάρλο, «Ο Λούκατς και ο κριτικός ρεαλισμός», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτ. Γ΄, τ. 6, τχ. 35-36, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1957), σ. 412-415. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://askiarchives.eu/infopubl/5049.0035/files/assets/basic-html/page-96.html> (προσπελάστηκε: 2/10/2023).
- Σέρβος Δημήτρης, «Η ποιήτρια της Αντίστασης», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 23 Ιουνίου 2002, σ. 6. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=1314316> (προσπελάστηκε: 20/3/2023).
- Σιγκουλιέρος Ιούλιος, «Προλεταριακή Τέχνη», *Νέα Επιθεώρηση*, έτ. Β΄, τχ. 2, Φεβρουάριος 1928, σ. 48. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22770> (προσπελάστηκε: 3/11/2022).
- Σπιέρος Μ., «Προλεταριακή Τέχνη», *Ο Νουμάς*, έτ. ΚΘ΄, τχ. 798, Ιανουάριος 1931, σσ. 8-10. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=44723&seg=11825 (προσπελάστηκε: 14/2/2023).
- Τετενές Ν., «Απορίες», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Β΄, τ. 2, τχ. 10, Σεπτέμβριος 1932, σσ. 356-358. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=33957&seg=1254 (προσπελάστηκε: 2/2/2023).
- Τυχόνοβα Κ., «Οι καλές τέχνες στη Ρωσία. Η ανάπτυξη της σύγχρονης χαρακτηριστικής – οι κυριότεροι εκπρόσωποί της», *Νέα Επιθεώρηση*, έτ. Β΄, τχ. 4, Απρίλιος 1928, σσ. 110-112. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22770> (προσπελάστηκε: 3/11/2022).
- Φωτιάδης Δημήτρης, «Τί πιστεύουμε», *Ελεύθερα Γράμματα*, έτ. Α΄, τχ. 1, Μάιος 1945, σ. 1.

Χαλκός Πέτρος, «Οι Πρωτοπόροι που φεύγουν: Κώστας Παρορίτης», *Νέοι Πρωτοπόροι*,
έτ. Α΄, τχ. 1, Δεκέμβριος 1931, σσ. 35-36. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική
διεύθυνση: [https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=33957&seg=](https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=33957&seg=1254)
1254 (προσπελάστηκε: 28-2-2023).

Χουρμούζιος Αιμίλιος, «Τα προβλήματα της προλεταριακής λογοτεχνίας», *Νέα*
Επιθεώρηση, έτ. Α΄ (Β΄ περ.), τχ. 2, σ. 20.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Αθησαύριστα ποιήματα Φώτη Αγγουλέ στα περιοδικά *Λυτρωμός*, *Επιθεώρηση Τέχνης*
και την εφημερίδα *Η Πρόοδος*⁴⁴².

ΤΟ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟ ΤΟΥ ΠΟΝΟΥ

(Στους άπιστους)

Είμαστ' εμείς που ζήσαμε
μια απέραντη βραδυά,
με ζεσταμένα σπλάχνα
και ματωμένη την καρδιά,
χωρίς να βγάλουμ' άχνα.

Κι' είμαστ' εμείς που κλάψαμε
τον κάθε μας χαμό,
ριγμένοι σε μian άκρηα,
βουβά, με κάποιο σπαραγμό
κρυφό, με δίχως δάκρυα.

Κι' είμαστε μιας απανεμιάς
Θλιμμένοι νοσταλγοί,
στου μίσους σας την μπόρα,
μα πειά, εχάραζεν η αυγή
για μας για μας, που τώρα,

Ύμνοι στην επανάσταση
όλ' οι πνιγμένοι θρήνοι
εγίνανε κι' εγίνη

Θρησκεία μας ο άνθρωπος
κι ο πόνος του θεός μας
γι' άλλους θεούς εντός μας
δε βρίσκεται βωμός

⁴⁴² Τα συγκεκριμένα ποιήματα δεν έχουν συμπεριληφθεί στον τόμο των Απάντων του ποιητή ο οποίος κυκλοφόρησε το 1990 (βλ. Φώτης Αγγουλές, *Απαντα*, ό.π.).

κι' όπου και ναν' ο ασύγκριτος
θαναστηθή Χριστός μας,
κι' είναι Χριστός δικός μας.
Του σκλάβου ο ΛΥΤΡΩΜΟΣ.

(*Λυτρωμός*, τχ. 5-6, Οκτώβριος - Νοέμβριος 1934)

Ο ΤΡΑΓΙΚΟΣ ΒΑΣΙΛΗΑΣ

Τελειώντας το πικρό μου παραμύθι
μια τελευταία βραδυά,
την πρώτη τη βραδυά που μέσ' στα στήθη
δεν θα πονή η καρδιά,
με τί χαρά που θα ντυθώ
με της γαλήνης την πορφύρα
το Βασιληά να υποκριθώ
που εσάρκασε τη Μοίρα!

Και θα σταθώ περίφανος, χλωμός
στα πειό μεγάλα μου τα ύψη
που θα με στήση ο λυτρωμός
κι' ο αφανισμός θε να με κρύψη
Τις ύπαρξες να δω τις ζωντανές
και να γελάσω με το κλάμα τους
που θα μου ζητιανεύουν ταπεινές
σαν από μια μεγαλοσύνη,
δύο μώρια ελεημοσύνη
για να τελειώσουνε το δράμα τους!

... Μα πάλι να τους λυπηθώ
θα με προστάξει η σκέψι
στα μαύρα της προστάγματα
Κι ο τραγικός ο Βασιληάς
απ' τα μεγάλα του ύψη
θα σκορπιστή σε Δράματα!..

(εφημ. *Η Πρόοδος*, 28 Νοεμβρίου 1934)

ΜΟΝΟΣ

Δύο μετά τα μεσάνυχτα χτυπάνε....

Μαζί μου ξαγρυπνάει κι' ο πόνος
ο δικός μου. Οι άνθρωποι πονάνε,
καθένας μόνος.

Και κλαίω για κάποια ξόδια που περνάνε
δικά μου, και θρηνώ για το χαμό τους,
γιατί θρηνούν οι άνθρωποι, σαν θρηνάνε
στο ξόδι μας, για θάνατο δικά τους...

Ω, του εμπαιγμού το γέλοιο μην προσμένεις
μαρτυρικό, εαυτέ, το εξιλαστήριο,
δεν περνώ σαρκασμό ατιμίας ξένης,
το αγνό σου να σαρκάσω το μαρτύριο.

(εφημ. *Η Πρόοδος*, 19 Δεκεμβρίου 1934)

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία προσπαθεί να ανιχνεύσει στοιχεία της καλαισθητικής μεθόδου του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού, όπως αυτή προωθήθηκε μέσω του Α΄ Πανενοσιακού Συνεδρίου Σοβιετικών Συγγραφέων το οποίο πραγματοποιήθηκε στη Μόσχα το 1934, στο πεζογραφικό έργο του Θέμου Κορνάρου και του Νίκου Κατηφόρη και το ποιητικό έργο του Φώτη Αγγουλέ και της Σοφίας Μαυροειδή-Παπαδάκη. Παράλληλα, παρατίθενται τα βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία των παραπάνω λογοτεχνών, ενώ γίνεται εκτενής αναφορά στη γέννηση και ανάπτυξη του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού στη Σοβιετική Ένωση καθώς επίσης και στα κινήματα της Ρωσικής Πρωτοπορίας τα οποία θεωρούνται προανακρούσματα της επικράτησης του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού. Επιπλέον, γίνεται, αφ' ενός μεν, αναφορά στις πρώιμες σχέσεις μαρξισμού και λογοτεχνίας στην ελληνική επικράτεια, όψεις των οποίων υποφώσκουν ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και κορυφώνονται κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα με τη συζήτηση περί προλεταριακής τέχνης, αφ' ετέρου δε, στον ιδιόμορφο τρόπο υποδοχής του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού από την ελληνική τέχνη γενικότερα και τη λογοτεχνία ειδικότερα, από το 1934 μέχρι και σήμερα.

Λέξεις-κλειδιά: Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός, Α΄ Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων, Ρωσική Πρωτοπορία, Προλεταριακή Τέχνη, Φ. Αγγουλέ, Ν. Κατηφόρης, Θ. Κορνάρος, Σ. Μαυροειδή-Παπαδάκη.

ABSTRACT

This dissertation aims to detect aspects of Socialist Realism, declared during the First Congress of Soviet Writers, Moscow, 1934, in Themos Kornaros' and Nikos Katiforis' prose and Fotis Angoule's and Sofia Mavroidi-Papadaki's poetry. Moreover, a short overview of the life and work of the above writers is presented along with a guideline concerning the birth and development of Russian avant-garde movement and Socialist Realism within the Soviet Union. The relation between Marxism and literature in Greece, from the mid-19th century to the 2nd decade of the 20th century, is also discussed, in the light of interesting controversies on the Proletarian Art and its connection to Socialist Realism, that took place from 1934 to the present and refer to modern Greek literature and art.

Key words: Socialist Realism, First Congress of Soviet Writers, Russian avant-garde, Proletarian Art, F. Angoules, N. Katiforis, Th. Kornaros, S. Mavoroidi-Papadaki.